

ATHLETA PATRIAE

Szent László-tanulmányok

OSZK

Nemzeti Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

~~IV,~~
~~96.32~~
III.
2.204.721

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ATHLETA PATRIAE
TANULMÁNYOK SZENT LÁSZLÓ TÖRTÉNETÉHEZ

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

HUNGARIA SACRA 1.

ATHLETA PATRIAE

TANULMÁNYOK SZENT LÁSZLÓ TÖRTÉNETÉHEZ

Szerkesztette:

MEZEY LÁSZLÓ

Országos Széchényi Könyvtár

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1980.

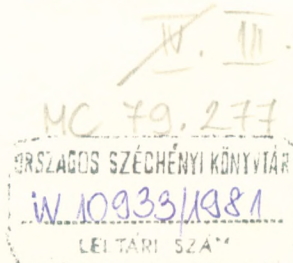
1072027

NIHIL OBSTAT
DR. VILMOS DÉKÁNY
CENSOR DEPUTATUS.

NR. 700-255/1979.
IMPRIMI POTEST.
STIRIGONII, DIE 19. NOV. 1979.
DR. LADISLAUS CARD. LÉKAI
ARCHIEPISCOPUS STRIGONIENSIS
PRIMÁS HUNGARIAE.

MUNKATÁRSAK:

Fodor Adrienne
Gerics József
H. Kolba Judit
Kumorovitz L. Bernát
Lukács Zsuzsa
Madas Edit
Marosi Ernő
Mezey László
Török József
Vargyas Lajos
Wehli Tünde

Minden jog fenntartva,
beleértve a bármilyen eljárással való
sokszorosítás jogát is.

ELŐSZÓ

A Szent István Társulat szinte alapítása óta (1847) célkitűzéseinek megfelelő történeti munkák kiadására is gondot fordított. Ennek jele már az első évtizedekben feltűnik Cesare Cantú nagy világtörténetének (16 kt.) megjelentetésével. A következő évtizedek, sőt évszázad folyamán megjelent jelentősebb, máig használatos munkák közül most csak néhányat említünk meg, hogy a Társulat kiadói tevékenysége e vonatkozásainak folyamatosságát és megőrizni kívánt színvonalát érzékeltessük. Czinár Mór pannonhalmi bencés 1858-ban adta ki rendtársa, Fuxhoffer Damján *Monasteriologia Regni Hungariae c.* munkáját (I–II. 1858). Balics Lajos *A római katolikus egyház története Magyarországon az Árpádok korában* (I–II. 1–2) 1885–1870-ben, Fraknói Vilmos *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal* (I–III.) 1903-ban került kiadásra. Nagy részben máig is nélkülözhetetlennek mutatkozik a Serédi Jusztinián bíboros, prímás szerkesztésében Szekfű Gyula és Gerevich Tibor közreműködésével létrehozott *Szent István Emlékkönyv* (I–III. 1938). Hazai és külföldi kutatóknak ma is hasznos segítséget nyújt Gombos Albin háromkötetes forrásközlése: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae . . . ab anno DCCC ad annum MCCC. . .* (1938). Eredeti forráskutatások eredményeinek közlésére is gondolt a Társulat. Bunyitay Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János, majd később Kollányi Ferenc és Lukcsics József gondozta az *Egyháztörténeti Emlékek a hitújítás korából* öt kötetét (1902–1916). A magyar historiográfiához való legjelentősebb hozzájárulást bizonyára a *Monumenta Vaticana Res Hungariae Illustrantia* kötetei (I–XII. 1886–1909) jelentik. Ezek, valamint Bossányi Ákos *Regesta supplicationum 1342–1398* (I–II. 1916–1918) című kötetei adják máig a legtöbbet a, sajnos, még mindig csak kezdeteinél tartó, magyar érdekű forrásokat a Vatikánban feltáró munkából.

Ez a legjelentősebb, legmaradandóbb értékű publikációkban bemutatott folyamatosság értékes alapnak bizonyult az újrakezdést és egységes elgondolást biztosító sorozatunk számára, melynek a *Hungaria Sacra* elnevezést adtuk. A kezdeményezés maga, a megvalósítás elvi biztosítása Társulatunk fővédőjének, Lékai László bíboros, prímásnak köszönhető. Érdeklődése, állandó bátorítása tette lehetővé az első lépések megtételét az új egyháztörténeti sorozat érdekében.

A *Hungaria Sacra* számos, ma is tartó európai egyháztörténeti rokonvállalkozás – mint a *Germania Sacra*, *Helvetia Sacra*, *Italia Sacra* – közül a legutóbb említettet tekinti mintaképének. Célunk a magyar egyház történetének, mint a magyar történelem szerves részének tényszerű feltárása, megismertetése,

egy majdani nagy összefoglalás előkészítése érdekében. Az Italia Sacra példáját követve a Hungaria Sacra műfaj dolgában nem kötött. Helyet foglalhatnak tehát benne tanulmánykötetek, monográfiák, forrásközlések és forrássorozatok. Ugyanígy teljes nyitottságot kell megőriznünk a múltat feltáró különböző tudományágakat is érdeklő publikációk sorozatunkba felvétele tekintetében.

E szempontok érvényesítését kívánja bemutatni ez a beköszöntőnek szánt, egészen szerény terjedelmű tanulmánykötet. De az is kitűnhet belőle, hogy az egyháztörténetet nem tekinthetjük csupán apologétikus célzatú teológiai stúdiumnak, hanem olyan tudományt látunk benne, mely módszereit, tudományos etikáját tekintve egy a történelmi diszciplínák közül. Ezért más nem köthet mint az antikvitástól örökölt norma, ahogyan Cicerótól halljuk: „ki nem tudja, hogy a történelm első törvénye: senki ne merjen hamisat, senki ne féljen igazat mondani” (De oratore, 2, 62). Vizsgálati anyagunk jellege és vizsgálódásaink teljes perspektívája viszont a Zsoltáros szavait idézi fel: „Amiket hallottunk és tudunk, mert őseink elbeszélték nekünk, nem titkoljuk el fiaink elől, elbeszéljük a jövő nemzedéknek az Úr dicső tetteit és erejét, csodáit, melyeket véghezvitt. Intelmeket írt Jákob elé, tanítást adott Izraelnek . . .” (Zs. 77 (78), 3 – 5.)

..

1980. DECEMBER

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
Vargyas Lajos: Honfoglalás előtti hagyományok Szent László legendájában.	9
Mezey László: Athleta Patriae. A korai László-irodalom kialakulása.	19
Fodor Adrienne: László-legendák XV–XVI. századi magyarországi breviáriumi- mokban.	57
Madas Edit: „Szent László királynak innepéről” – Az Érdy-kódex László-napi beszédének forráselemzése.	73
Kumorovitz L. Bernát: Szent László vásár-törvénye és Kálmán király pecsétes cartulája.	83
Gerics József: Judicium Dei a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban. (111)	111
Török József: Szent László a középkori magyarországi liturgiában.	135
Lukács Zsuzsa: A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészet- ben.	161
Marosi Ernő: Magyarországi művészet Szent László korában.	205
H. Kolba Judit: Szent László alakja a középkori ötvösművészetben.	221
Wehli Tünde: II. Komnénosz János és Piroska – Eiréné ábrázolása a kons- tantinápolyi Hagia Sophia székesegyház mozaikképén	237
Képmelléletek	249

VARGYAS LAJOS

HONFOGLALÁS-ELŐTTI
HAGYOMÁNYOK
SZENT LÁSZLÓ LEGENDÁJÁBAN

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Régóta feltűnt a kutatóknak, hogy Szent László legendájának képi ábrázolási eltérnek a legenda szövegétől. A kerlési csatában olyan jelenetekkel mutatják be küzdelmét a kun vitézzel és a lány megszabadítását, amikről a legenda nem szól. Ezek a következők: *a)* a két vitéz lóról leszállva, fegyvertelenül birkózik egymással; *b)* egyes képeken birkózás közben a lány azzal segíti Lászlót, hogy bárdjával hátulról megvágja a kun vitéz lábát; *c)* László a harc után egy fa alatt fejét a megmentett leány ölébe hajtja, s az ujjaival László hajában turkál; *d)* ugyanez a jelenet néha a megszabadulás előtt a kun vitézzel van ábrázolva; *e)* néha Lászlót a harc után nem fa alatt mutatja a kép, hanem teremben, díszes ágyon, ahol feje a lány ölében nyugszik, s az ugyancsak babrál ujjaival a lovag hajában.

A fa-alatti jelenetet már Nagy Géza egybevetette az Ermitázs egyik arany veretével, ahol egy vitéz szintén fa alatt hajtja fejét egy nő ölébe, akinek keze szintén a vitéz hajához nyúl. Már ő kimondta ennek alapján, hogy pogánykori jelenetek nyomultak bele a szent legendájába. Fettich Nándor fedezte föl a lány kéztartásában a „fejben-keresés” mozdulatát, amit László Gyula folytatott azzal, hogy kapcsolatba hozta mindezt a Molnár Anna ballada fa-alatti jelenetével. (László 1944, 413–429.) Az ő érdeme, hogy a másik jelenetet, a hősök birkózását is összekapcsolta középkori magyar és keleti ábrázolásokkal. (Uo.) Azt is kiderítette az összevetésből, hogy a birkózás mindig mitikus méreteken folyik, s a vitézeket nem fogja a fegyver: nyilaik eltörnek a levegőben, vagy visszafordulnak. (Legutóbb újra összefoglalta eredményeit: László é. n., 107–118, A kozmikus párviadal.)

Ezek után, a Molnár Anna ballada eredetét nyomozva, néztem utána keleti epikus énekekben, mennyiben találjuk meg szövegekben is a képeknek megfelelő jeleneteket. (Eredményeimet részletezve lásd: Vargyas 1960, 1967 II. fejezetben és 1976, 44–65-ön.) A legrégebbi Abakán vidéki (sór, hakassz, régi elnevezés szerint altaji tatár) szövegekben, de elszórtan másutt is, a következő részletek kerültek elő.

a) A birkózás. Hakassz hősénekekben: Amint találkoznak a hősök, karddal vagdalkoznak, anélkül, hogy kárt tehetnének egymásban. Leszállnak a lóról, elkezdenek birkózni. („Als die Helden sich begegnen, Schlagen sie sich mit den Schwertern Ohne Schaden zuzufügen. Steigen beide von den Rossen, Fangen beide an zü ringen . . .” Schiefner 2. sz. 568. sor.) Egy másikban: Összecsapnak lándzsával, de nem szúr a lándzsájuk; karddal akarnak vagdalkozni, De nem vág a kardjuk. Elkapják egymást derékon. . . („Stossen sie sich mit den Speeren, Doch nicht stechen ihre Speere; Wollen mit den Schwertern schlagen, Doch nicht schneiden ihre Schwerter. Packen sich an ihren Leibern. . .” Uo. 10. 150. sor.) Van úgy is, hogy választanak a harcmódokban: Találkozik a két hős. Lőjjenek nyíllal? Vágjanak karddal? Válasszák a birkózást? . . . És elkezd birkózni vele. („Treffen sich die Heldenpaare, Werden sie mit Pfeilen schiessen? Werden mit dem Schwert sie hauen? Werden sie den Ringkampf wählen? . . . Und beginnt mit ihm zu ringena” Uo. 1. sz. 12223. sor.) Egy másik éneken a hősök először nyilaznak egymásra. Az ellenfél kettészakad, de azonnal újra összenő; a hős pedig kitépi a csontjában megakadt nyilat. Ezután lándzsával, karddal próbálkoznak, de egyik sem fogja őket. Ekkor kezdenek birkózni. (Uo. 6. sz.) De talán a legrégebbi forma az, amikor nem is próbál-

nak fegyvert, hanem azonnal leugranak a lóról, és birkózni kezdenek. (Radloff II. köt. 9., 11., 12. és 14. sz. énekben.) Ilyenkor mindig csípőn ragadják meg egymást, a húst letépi egymás testéről. Néha a lóról leugró vitézek „ledobják páncéljaikat” is, úgy fognak hozzá a birkózáshoz (Radloff 14. sz. énekében).

Mongolok énekeiben a hősök karddal kezdenek párbajozni, kardjuk szikrát vet, eltörrik; utána nyíllal folytatják, de a nyíl nem járja fölfedett mellüket. Ezután birkóznak több évig, hogy a szokásos formula szerint lábuk alatt a hegy síksággá omlik össze. (Potanin 110. sz.) Másutt nyilaznak egymásra, a nyíl a hős mellén hét napig áll, azután összetörik és felszáll az égbe. Végül birkózásban megöli ellenfelét. Az ének további folyamán az alvilági kán kipróbálja, fogja-e nyila a hőst. Kilencven ló hozza íjját, hetven a nyilat hozzá, a kán hét és kilenc napig ajzza az íjját, hogy tűz csap ki belőle, amikor elengedi; látni sem lehet a nyilat sem a hős Altün Kok-ot, akit hetven égbolton túl visz a nyíl, hozzávágja egy zöld sziklához, mégsem tudja keresztülni. Akkor a hős fogja a nyilat, kilenc darabba töri, és eldobja. Utána fölkerül az égbe a hős, ahol az égi kánnal lövöldöznek egymásra. A nyíllövés itt újra hozzávágja a zöld sziklához, kilenc napig áll a nyíl a mellén, s nem tudja áttörni, majd kilenc helyen eltörrik, és felszáll a magasabb égi rétegbe. (Potanin 173. sz.) Potaninnak egy másik mongol énekében ugyancsak nyilazással kezdik a hősök küzdelmüket; reggeltől estig húzzák az ideget, mégis lepattan a nyíl a mellükről. Ezután kezdenek birkózni. (Uo. 176. sz. Hasonlóan lepattanó nyíl szerepel még Potanin 178. és 180. számában.)

Amint látjuk, a belső-ázsiai mitikus hősénekekben mindenütt úgy birkóznak a hősök, mint Szent László és a kun vitéz; nyilván szintén azért, mert őket sem fogja a fegyver. A legenda-ábrázolásokból ki is lehet venni, hogy előbb fegyverrel próbálnak erőt venni egymáson, s csak amikor az nem sikerül, akkor ugrálnak le a lóról birkózni. Így például a sepsikilyéni unitárius templom falképén először a magyar és kun sereg harca látszik, a következő képen László lándzsával támad a kunra, aki nyilaz rá, s ezután következik az a kép, ahol a két vitéz lóról leszállva birkózik. (Lásd László é. n. 62. kép.) László Gyula (1944 id. helyén) más népvándorláskori ábrázolásokat is bemutat, ahol – belső-ázsiai edényeken, vereteken, perzsa miniatúrákon – a két hős birkózása látható. A fenti szövegek alapján most már kétségtelen, hogy minden ilyen birkózás sebezhetetlen vitézek mitikus méretű párviadalát ábrázolja. A mitikus méretekre csak egy példát idézek, amely kisebb-nagyobb változtatásokkal a legtöbb szövegben visszatér. „Leugranak a lóról, ledobják páncéljukat, birkóznak. Derékon ragadták meg egymást. Ide-oda hajolva küzdöttek. Mint vad csikók nyerítettek. Előre-hátra hajolva küzdöttek. Mint ifjú tinók bőgtek. Ahova kezükkel nyúltak, kitépték egymás húsát. Hét napig küzdöttek. Földre sosem estek. Kilenc napig küzdöttek. Porba sosem hullottak. Lábaikkal taposták egymást. Az égnek támaszkodó vas hegyhát lapos síksággá omlott össze. Az ég sátora alatt a szárnyas madár nem volt képes tovább fészkében maradni. A fekete föld tetején a karmos állat nem maradhatott barlangjában.” Évek telnek el, a hősök lefogynak, végre az ellenfél gyengülni kezd: „Keveset járt lábon, sokat támaszkodott tenyerére”, s végül a hős megragadja, felemeli a magas égi, lezúditja a földre, s gerincét hat helyen szétapossa..

b) *A segítség.* A lány segítőtő mozdulata pontosan egyezik azzal, amit a magyar

hiedelem-mondákban a táltos kér az emberektől, amikor bika vagy csődör alakban kell megvívnia a másik táltossal. Azt kéri ugyanis, hogy üssék vagy vágják ellenfele hátsó lábát, – bokáját, patáját, *horgasinát* – bottal, baltával vagy vasvillával. Vagyis tulajdonképpen Achilles-inának elvágását kérik, ami eurázsiai és afrikai pásztor- és vadász-kultúrákban általános módja annak, hogy a jószágot vagy a vadat mozgásra képtelenné tegyék. (Vö. Gunda 1939.)

Keleti sámán-viaskodásokban ennek a segítésnek egyetlen megfelelőjét találtam, ahol azonban nem az Achilles-ín elvágásáról esik szó: a hős feljut az égbe, ahol az égi Tengriin Cagan kánt betegen találja, mert naponta kell küzdenie fehér bika képében egy másikkal, aki fekete bika képében viaskodik vele. A kán kéri a hőst, lőjjön majd nyilat a fekete bika homlokán levő fehér foltba. Amikor ez sikerül, a fekete bika elmenekül. (Potanin 35/d.) Nyilvánvaló, hogy a Szent László-legendának ebben az elemében a sámánhit sajátos magyar vonása van megörökítve, ami táltos-történeteinkben is fennmaradt szinte napjainkig.

c) *A fa-alatti fejben-keresés.* Erre számos példát találunk az Altaj-Szajan vidéki hőségeekben. Ez a fa ugyanis a világfa, amelynek égbe nyúló részét többnyire aranyos jegenyefa formában képzelik el, alvilági részét pedig kilenc ágú vas vörösfenyőként emlegetik. A mitikus hősök történeteiben mindig ekörül a fa körül van a döntő fordulat: a nagy veszedelem vagy a veszélyből való menekülés. Radloff abakáni énekeiben olvassuk például, hogy egy idegen vitéz megöli két gyermek apját-anyját – olyan birkózásban, aminőt már idéztem –, elhajtja népét-jószágát, s a gyermekeket is meg akarja ölni, nehogy a felnövekvő utódok bosszút állhassanak. Azonban a megölt szülők is mitikus hősök voltak, azért az égi *Kudai*k két hattyút küldenek le az égből, amelyek táltosparipává változva szájukba veszik a gyermekeket, és kezdetét veszi egy mitikus méretű üldözés égi, földi és földalatti rétegeken keresztül. Végre eljutnak egy fehér síkság közepén álló aranyos-ezüstös jegenyéhez. „Arany jegenyefa atyám”, mondja ott a lány, „Ezüst jegenyefa anyám! Ellenség elől menekülök. Egy derék hős üldöz engem. Segíts engem, arany jegenyefa!” Erre ajtó nyílik a fa oldalában, a leány belép öccsével, s egy másféle napos-holdas vidék tárul ki előtte. Enni-innivalót talál, majd elalszik, s felébredve egy leányzó ölében találja fejét, aki neki fejében keres.” (Radloff II. 12. sz.) Mikor Joloi kánnak, a karakirgiz hősnek felesége találkozik a világfánál sokáig nem látott fiával, „Ak Szaikal átölelte őt, lerántotta a lóról, üdvözölni sem tudta, annyira elhagyta minden ereje, hogy beszélni sem tudott; Ak Szaikal fiának fekete fejét kaparta körmeivel.” (Radloff V. köt. 2. sz. 3796. sor.)

d-e) *A fejben-keresés házban; ellenféllel.* Még többször találkozunk a jelenettel az ellenféllel kapcsolatban. Egy vitéz elrabolt hűgát keresi égi és alvilági rétegeken át. Végre eljut a vas vörösfenyő tövében levő vasházhoz. Belépve ott találja ellenfelét. „A derék hős Töngüs kán arany ágyon aludt. Hét sárga leányzó fejét tartva tetevzte.” Ezután kezdődik az ádáz küzdelem, amelyben elpusztítja ellenfelét. (Radloff II. köt. 15. sz.) Dürenkova sór-tatár énekeinek egyik hőse, Merge kán fölkeresi szörnyű ellenfelét, Kara Müküt a vasházban. „Akkor negyven szobáján át bemenve meglátta Mergen kán, hogy a kilenc feleségű Kara Mükü aranyos ágyon fekve, horkolva alszik. Hat asszony sűrögve-forogva talpát törölgeti, hét asszony fejét tetevzte elaltatja.” A hős megüti ellenfelét, hogy Erlik kán egész alvilági biro-

dalma visszazengett tőle, majd szörnyű birkózásban megöli. (Dürenkova 12. sz.) Hasonló jelenetet találunk Radloff abakáni kötetében is: az üldöző hős démoni szörnyet talál a vasházban: „hét fülű lány hét fülbevalóval fekszik ott; három leány legyezi egy kendővel, három leány tetvezi fejét, három leány talpát nyalja.” (Radloff II. 9. sz.)

Eddig csak olyan változatokkal találkoztam, ahol a házban, díszes ágyon mindig az ellenfélnek „keresnek a fejében” a harc előtt, míg a legenda-ábrázolásokon László fekszik az ágyon a győzelme után. Lehet, hogy énekeseink egy eddig ismeretlen változatot tartottak fenn. Még valószínűbb azonban, hogy nálunk ez már lovagi szellemű átalakítása a régi, mitikus jelenetnek: sokkal természetesebbnek tűnt a kései századok énekeseinek, hogy a győztes lovag megszabadított hölgyét haza viszi várába, ahol, díszes ágyán ő kapja meg tőle azt a kedveskedést, amit a korábbi szövegek az alvilági ellenfélnek juttattak.

László Gyula perzsa miniatúrákból is kimutatta a két döntő jelenetet, a hősök birkózását és utána a fejben-keresést (1944 XXXIX. és XLIII. tábla, valamint 421. lap). A görög népzene és népköltészet szakértője, Baud-Bovy (Genf) hívta fel rá a figyelmet, hogy Digenis görög hős ciklusában is szerepel a győzelem utáni fejben-keresés fa-alatti jelenete. Digenis is mitikus hős volt, akit Bizánc Eufráteszmenti határainak védelmezőjeként emleget a görög hagyomány. Tehát egy széles körű keleti, török és iráni, steppei epikus hagyomány legjellegzetesebb mondarészletei kapcsolódtak Szent László személyéhez. Nyilvánvaló, hogy a magyarság valami hasonló, belső-ázsiai típusú hőséneket ismert, mégpedig különböző változatokban, hiszen a képek is különböző változatokat ábrázolnak; s ez a mitikus hősének, illetve annak egyes részletei mentek át Szent László legendájába egyfelől, a Molnár Anna balladába másfelől. Nyilván a középkorban még nagyon elterjedt volt, és mély gyökerekkel élt népünk hagyományaiban.

Eddig a legenda képi ábrázolásaira hivatkoztunk, amelyek a hősének részleteit fenntartották. De ha ezeketán figyelmesen elolvassuk magát a krónikában fenn-tartott szöveget, kiderül, hogy szinte mindennek megvan a nyoma ott is, természetesen mindig átalakítva, mihelyt valamelyik elem már nem felelt meg a keresztény vagy a racionális világképnek. Lássuk hát magát a szöveget, mit is mond el László kerlési harcáról. Először a csatát írja le, ahol László négy kunt levág, közben maga is megsebesül. Ezután következik a minket érdeklő jelenet. „Vidit denique beatissimus Ladizlaus dux unum paganorum, qui super dorsum equi sui ducebat unam puellam Hungaram speciosam. Sanctus ergo dux Ladizlaus putans illam esse filiam episcopi Waradiensis, et quamvis esset graviter vulneratus, tamen illum celerrime persecutus est *super equum illum quem Zug nominabat*. Cum autem attingeret, *ut eum lancearet, minime poterat*, quia nec (equus) eius celeris currebat, nec equus illius aliquantulum remanebat, sed quasi brachium hominis erat inter lanceam et dorsum Cuni. Clamavit itaque sanctus dux Ladizlaus ad puellam et dixit: „*Soror speciosa, accipe Cumum in cingulo et iacta te in terram.*” *Quod et fecit*. Cum que beatus Ladizlaus dux procul illum lanceasset in terra iacentem, voluit eum interficere. *Quem puella valde rogavit, ne eum interficeret, sed ut dimitteret*. Unde in hoc notatur, quod *fides in mulieribus non sit, quia forte amore stupri illum liberare voluit*. Sanctus autem dux *diu cum eo luctando et absciso nervo illum interfecit*.

Sed illa filia episcopi non fuit. ” Magyarul: „Egyszer csak meglátja a boldog emlékeztető László herceg, hogy egy pogány egy szép magyar lányt hurcol a lován. Azt gondolta tehát Szent László herceg, hogy az a váradi püspök lánya, és ámbár nehezebben volt, mégis nagy hamar üldözőbe vette *lova hátán, amelyet (akit?) Szögnek nevezett*. Midőn pedig utolérte, *hogy lándzsájával leszúrja, képtelen volt rá*, mivel sem az ő lova nem vágatott gyorsabban, sem amazé nem maradt vissza semmit sem, hanem mintegy kartávolság maradt a lándzsa és a kun háta között. Rákiáltott tehát Szent László herceg a lányra és mondá: ’Szép húgom, ragadd meg a kunt övénel fogva, és vedd a földre!’ Az meg is tette. Midőn a földön hevert, Szent László herceg távolról lándzsát akart belé vetni, hogy végezzen vele. De a lány nagyon könyörgött neki, hogy ne ölje meg, hanem bocsássa szabadon. Ebből is kitetszik, nincsen hűség az asszonyokban, *mert bizonyára fajtalan szerelemből akarta megszabadítani*. A szent herceg pedig *hosszan küzködött a kunnal, és elvágva inát meglölte*. De az a lány nem a püspök lánya volt ”

Ebben először is az a feltűnő, hogy a pár mondatos kivonatban is érdemesnek tartotta az egykori „szerző” megemlíteni László lovának nevét, méghozzá nem a legegyszerűbb „Zug nominis” vagy „nomine Zug” formában, hanem egy mellékmondatra kiterjedő körülírással. Ez azonnal a keleti hősénekek formulaszerű helyeit juttatja eszünkbe, ahol a nem kevésbé mitikus tulajdonságokkal rendelkező ló a vitéznek elengedhetetlen „kelléke”, és legfontosabb segítőtársa, akinek nevét igen sok szöveg megemlíti, de ha nem, akkor színét feltétlenül. Például (Potanin 348. sz. 85. sor:) a hős neve után „akinek hátslóva a nyolc lábú. . .” és következik a ló neve. Másik: „Arandjula das weisse Pferd” (Radloff I. 7. sz. 1989. sor.) Máshol a hős hazatérve „látja, hogy a fához kötve ló áll arany nyereggel. A lónak neve van piros Ajküm-Zajküm” (Verbickij, 159.). Egy hős magát a következőképp nevezi meg: „Aki a hatéves fehér-kék lóval jár, a hét éves Altün Mergen vagyok én.” (Radloff II. köt. 11. sz. 766. sor.) Végül egy hőst így nevezi meg az ének: „Ag Ai a kékes-szürke fakóval” (Schiefner III. sz.). Valami ilyen formulát kellett hallania a legenda átfogalmazójának is, hogy a „Szög” nevű, tehát szőkésbarna lovat egy teljes mondatral beszúrta szövegébe.

De olvassuk tovább a szöveget. Midőn közelébe ért, lándzsájával le akarta szúrni de „képtelen volt rá” – „minime poterat”. Vagyis eredetileg nem tudott neki fegyverrel ártani – nem fogta a fegyver. De szerzőnk ésszerű magyarázatot ad rá: mivel nem tudta utolérni, s mindig egy kartávolság maradt a kun háta és a lándzsa hegye között. Elégé erőltetett magyarázat! Különösen, hogy előzőleg azt mondta: midőn utolérte – cum attingeret!

Ezután kellene leugraniok a lóról, hogy birkózzanak. Ilyesmit egy lovag persze sohasem tett. De valahogy le kellett kerülnie mégis a földre, mert végül *mégis ott végez László ellenfelével*. Tehát – hogy valami a birkózásból is megmaradjon – kéri a lányt, rántsa le magával a kunt övénel fogva a földre. Újból le akarja szúrni lándzsájával, de megint nem teheti, mert ezúttal a lány kérleli, hogy ne ölje meg. Nem is öli meg a lándzsával, hanem „diu cum eo luctando” *hosszan küzködik vele*, – majd hogy nem „birkózik”; a *luctando* ugyanis sokkal inkább birkózás, mint fegyveres harc, amit inkább *dimicando*-val vagy *pugnando*-val kellett volna fogalmazni. Végül is végez vele. De hogyan? „Absciso nervo” – elvágván *inát*: Tehát

pontosan úgy, ahogy a lány teszi a képeken! De itt meg a lány az, aki nem teheti hiszen éppen ő kérte Lászlót, „fajtalan szerelmétől” hajtva, hogy hagyja meg életét. Ámbár előzőleg mégis csak lerántotta szerelmét a nyeregből; s László is végül, a hosszú küzdelem után megöli; holott előbb, a lány kérésére nem szúrta le lándzsával, hanem elkezdett küzdeni vele! Látjuk, lépten-nyomon ellentmondásokba keveredik a szerző a nagy igyekezetben, hogy új értelmet adjon a mégis csak megtartott elemeknek. S vajon honnan veszi a lány szerelmét? Nem lehetetlen, hogy onnan, amit egyik-másik falfestmény is ábrázolt: hogy megmentése előtt az elrablónak is „keresett fejében”. Vagyis hogy amíg az elrabló vitéz hatalmában volt, megtette annak is mindazt, amit egy nő egy férfinak megtesz. Ami a mítikus hősnőnek világában magától értetődik, de a keresztény lovagi kultúrában már elfogadhatatlan.

A hősi epika megmentendő leányai maguk is mítikus hősnők: emberfeletti lények, többnyire a hősnőnek égből rendelt felesége. Talán ez lappang a „várad püspök lányának” nevezett hősnőben. De miután azt mondta róla az átíró, hogy fajtalan szerelmében megmenteni igyekszik a kun vitézt, s levonja a tanulságot, hogy nincs hűség a női nemből, kénytelen visszavonni ezt a becsületes származást egy kurta mondatban.

Azt ma már alig lehet eldönteni, hogy a „várad püspök lánya” csak mint egy mítikus égi lény keresztény megfelelője került-e a szövegbe, vagy esetleg valami életrajzi adalék László ifjúságából. Kétségtelen azonban, hogy a keleti szövegek és a szent legenda-ábrázolásainak ismeretében a legenda minden szöveg-részletére magyarázatot tudunk adni; minden elemére ráismerünk a török-mongol hősepikeből.

Sőt még az egészre is ráismerhetünk. Valami olyan történet lehetett az „eredeti”, a korábbi, magyar hősnőnek, amilyent Potanin mongoloktól jegyzett föl: a hős harcol ellenségeivel, alvilági szörnyekkel. Eközben feje fölött elrepül egy leányzó kakukk-madár képében, és odakiáltja neki: 'Egy hős üldöz, ments meg, különben nem látsz soha többé'. Erre a vitéz gyorsan végez a két alvilági szörnyvel, lóra pattan, és utánaered az üldözőnek. Amint beéri, birkózni kezd vele. Végül fölemeli magasan az erdő fölé, és földresujtja. Azután lovára ülteti a leányzót és haza lovagol vele. (Potanin 173 sz.) A kivonatos elbeszélésből nem derül ki, szerepelt-e benne a fejbenkeresés jelene, de ismerve ennek a motívumnak igen nagy elterjedését, nem tarthatjuk kizártnak. Gondoljunk most László harcára a kunokkal: először levág négy vitézt, azután pillantja meg, hogy egy kun vágat az elrabolt magyar lánnyal. Utánaered, birkózik vele, s megszabadítja a lányt, aki az ábrázolások tanúsága szerint fejében keres neki a szabadulás után.

Míndez olyan eseménnyel kapcsolatban fűződött László alakjához, amely még herceg korában, királysága, „szentsége” előtt történt. Ennek oka is kettős lehet: vagy már fiatal korában alkalmazták rá a keleti eredetű történetet; vagy azért kapcsolták össze vele, mert a valóságos eseményt valamely részlete alkalmassá tette az azonosításra. Ha például László valóságosan is megmentett a kerlési csatában egy elrabolt magyar lányt, esetleg éppen a várad püspök lányát, s ez mindenkinek eszébe juttatta az ismert, pogány szellemű epikus hagyományt.

A festők – világiak – persze ábrázolták, amit mindenki tudott, s ahogy mindenki

tudta. Képeik egyszerre nagy számban tűnnek fel a 14–15. században. A Molnár Anna ballada-típus is a 14. században válhatott ismeretessé a magyarok számára, s akkor alakíthatták át a keleti eredetű fa-alatti jelenettel, ahogy máig él a magyar, német (és elkopva holland és dán-svéd) hagyományban. De nem tudjuk, elpusztult templomi falfestményeink nem ábrázolták-e már korábbi századokban is. Kialakulhatott a László-legendának ez a jelenete akár a hős életében is. Bizonyos csak annyi, hogy a 14. századra már általánosan ismert és kedvelt volt, ha annyiszor ábrázolták kis falusi templomokban és királyi miniátor-műhelyben egyaránt. Vagyis a keleti mondákkal körülfont keresztény lovag és szent király alakja ekkorra már általánossá vált az ország lakosságának tudatában. A magyarság keleti, pogány hagyománya és az európai kereszténység véglegesen összeforrott egymással.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

AZ IDÉZETT IRODALOM

- Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest 1958.
- Gunda Béla: Az állatok Achilles-inának elvágása az eurázsiai vadász kultúrában. *Ethnographia*, 1939, 38–41.
- László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944.
- László Gyula: A népvándorlaskor művészete Magyarországon. Budapest é.n.
- Potantin, G. N.: Ocserki Szevero-Zapadnoj Mongolii. Rezulytatü putesesztvija iszpolnennago v 1879 godu po porucseniju Imp. Russzk. Geogr. Obscs. Vüp. 4. Materialü etnograficeszkie. Szanktpeterburg 1883.
- Radloff, W.: Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens. I–X. Sanktpeterburg 1866–1904.
- Schiefner, A.: Heldensagen der Minussinschen Tataren. Sanktpeterburg 1899.
- Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetében. 2. A honfoglalás-kori hősepika továbbélése balladáinkban. *Ethnographia* 1960, 479–523.
- Vargyas Lajos: Researches into the Mediaeval History of Folk Ballad. Budapest 1967.
- Vargyas Lajos: A magyar népballada és Európa. Budapest 1976.

Ország- és Széchényi Könyvtár

MEZEY LÁSZLÓ

ATHLETA PATRIAE
SZENT LÁSZLÓ LEGKORÁBBI IRODALMI
ÁBRÁZOLÁSÁNAK ALAKULÁSA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

László király irodalmunkban, szinte Lászlónak a magyar történetbe kerülésétől kezdve jelen van. Irodalmi első képének megalkotását leginkább a közkeletűen (és tényszerűen) lovagkirálynak nevezett harcos és szent uralkodó életével és jellemével foglalkozó első szövegekben szemlélhetjük. Vagy inkább lesz az majd még teljesebben szemlélhető akkor, amikor a források vizsgálata a szöveg vagy szövegek alakításának sajátosságait is figyelembe fogja venni. Talán nem tévedek, ha ezt a még nagyrészt elvégzendő munkát múltunk hitelesebb megismeréséhez vezető egyik, bár szűk és nehezen járható, de a szövegeket létrehozók által ismert és felhasznált szabályosságok szerint igazodó ösvénynek mondom. Jelen célkitűzésünk és az abból következő lehetőségek, már csak az elképzelhető nagyobb terjedelem miatt is, egy ilyen út egészében bejárását kizárják. De mégsem látszik haszon nélkül valónak, ha egy szorosabban megvont körben e vizsgálódás módját próbára tesszük. E próbatétel közvetlen tárgya pedig az lesz, hogy miként jutott László, a már szent király, a himnuszában felhangzó szép epithetonhoz: *athleta patriae*, a haza bajnoka.

*

¹⁰ Hogy a kérdésre választ adhassunk, számba kell venni a Lászlóval foglalkozó irodalmi szövegek, tehát a *források* egész körét, és kísérletet kell tenni annak megállapítására, hogy a szerzők milyen színvonalon, milyen fokú szabályossággal, esetleg milyen források, minták után igazodva, tehát milyen *litteratúrával* alkottak.

²⁰ A legrégebb és legteljesebb életírás Lászlóról, a már elveszett, csak a krónikába felvett részleteiből ismert *Gesta Ladislai* regis volt. E király-gesta egykori létét maga a Krónika tanúsítja a Lászlóval foglalkozó rész végén: „Si quem autem scire delectat, quot et quanta genti sue Beatus Ladislaus fecit, *de gestis eiusdem* plenam poterit habere notitiam.”¹ Ez a „teljes ismeretet” nyújtó forrásunk *elvesztvén*, annál becsebbek a XIV. századi *krónika*-szerkesztésnek a Bécsi Képes Krónika néven ismert változatába felvett részletek.² Ezek, az eredetileg *Gesta* szövegrészek, László fiatalkoráról, hercegségben, azaz, a dux, hadvezér tisztségében eltelt életéről, hősi haditetteiről részletesen és néhol szemléletesen tájékoztatnak. László életének e nagyobb részét kitevő időről terjedelemben is részletesen tájékoztat a Gestából merítő krónika. Az arány megváltozik László királysága éveinek, uralkodása idejének javára, a kifejezetten egyházi rendeltetésű szövegekben, a legendákban, a historia rhythmicában, a himnuszban és a szekvenciában. De nem csak a téma – az uralkodó bemutatása – változik meg, hanem a tárgyalásmód is. Nem igazi elbeszélésekkel van dolgunk, hanem az eseményszerűségre való törekvés szinte jelentéktelenné mutatkozik a jellemzés, a királyi egyéniség bemutatásának fontos feladata mellett.

³⁰ E megállapítás tarthatósága viszonylag könnyen bizonyítható lesz. Arra mindenesetre máris alkalmas, hogy a korai László irodalmat alkotó *szövegeket* két részre osszuk. Az egyikbe tartozik a *Gesta* és a tőle függő Krónika; a másik részt pedig a liturgikus szövegek, a historia rhythmica,³ himnusz,⁴ szekvencia,⁵ miseszövegek⁶ és a legendák⁷ alkotják. Ez utóbbiak – szám szerint ketten – egymástól olyan mértékben függenek, hogy az események előadását szinte kerülő előadásmódjuk,⁸ a jellemzések szinte feltűnő stiláris és módszerbeli és főként szövegszerű egyezése, a *legendák* azonos rendeltetését sejteti. Ez a rendeltetés a le-

gendaszövegek eredeti őrzési és hagyományozási helyét egy, a karbeli zsolozsmázásnál használt, tehát a monostoregyházak kórusában őrzött *lectionarium chori*-ban jelöli meg.⁹ Ez esetben viszont a „nagyobb” és a „kisebb” legendaszöveg a zsolozsmázás kétféle „cursusa”, a monasztikus és az ecclesiasticus középkori szövegrendezésének megfelel. A „cursus monasticus” ugyanis a szentek ünnepein az első és második éjszakai zsolozsmarészben (nocturnusban) négy-négy olvasmányt igényelt az ünnep szentje életének ismertetésére, míg a „cursus ecclesiasticus” ugyanezen célra hárm-at-hárm-at. Ez a beosztás a legendának, László haláláig tartó, előadásában valóban négy, illetőleg hat külön-külön jól tagolható olvasmányt ad ki.

⁴⁰ Ha a László irodalomhoz tartozó liturgikus szövegekről beszélünk, az ezekből kivethető irodalmi ábrázolás, magától értetődően, a szentet állítja elénk. Már kevésbé önként értetődő, hogy miért főként a király alakja, és meghozzá inkább uralkodói egyénisége, erényei, semmint tettei tűnnek szemünkbe. Pedig László életének nagyobbik részében, még nem is mint király, vitézi tetteivel érdemelte ki a szép attributumot: hazájának bajnoka. A liturgikus szövegek megteremtésében, László földi maradványai felemelésének, tehát az elevationak, idején serénykedő klerikusok a legfontosabbnak azt tartották, hogy a már *szent* Lászlónak uralkodói kiválósága világossá váljon. Ebből azután következett László uralkodásra jogosultságának igazolása. A jogosultság ez esetben alkalmasságot is jelentvén, eljuttunk László történetének központi problémájához, mely az irodalmi ábrázolást is központilag érintette: a legitimitás és az idoneitás problémájához.¹⁰

⁵⁰ Ezt a problémát történetíróink jól ismerik és az nem is elméletieskedően felvetett kérdés. A kortársak is fontos és reális problémának tekintették a leszármazás jogán, vagy az alkalmasságból következően jogos uralkodás kérdését. Közvetlen szükségszerűséggel Lászlót illetően a probléma úgy merült fel, hogy a mogyoródi csata után a testvérek, Géza és László herceg kezére került ország uralkodója, az elűzött koronás király, Salamon életében még, az idősebbik testvér, Géza lett. Géza ugyan királlyá szenteltette magát, de mihamar felébredt benne a kétely, hogy jogos ura-e ő országának? A Krónika (a Gesta nyomán) nagyon határozott fogalmazásban adja ezt tudtunkra: „Dicebat se peccasse, quia regnum legitime coronati regis occupaverat.” Pedig Géza egyébként „hitét tekintve katolikus, teljességgel Istennek adta magát és igen keresztény fejedelem volt.”¹¹ László, akit megrettenthetett bátyjának, az elűzött Salamon életében „felszentelt” királynak – talán Isten haragját éreztető – korai halála: „soha fejére koronát nem helyezett – mondja a Krónika – mert inkább a mennyei koronát kívánta, mint a földit és *élő királynak* koronáját, hanem lelkében eltökélte, hogy soha magát meg nem koronáztatja törvény szerint (legitime) és koronája sem lesz ...” sőt a királyi jelvényeket, csak maga előtt vitette. De még arra is határozott szándéka volt, hogy ha Salamonnal békességre jutna, a királyságot visszaadván unokatestvérének, ő maga a *hercegséget tartja meg*.¹²

⁶⁰ A Gesta (és a Krónika) László nem legitim királyságából adódó probléma megoldásáról csak egy kompromisszumot ad tudomásunkra. Az, hogy László az igazságosság, a iustitia erényének gyakorlásától késztetve, „minthogy törvény adta joga (ius legitimum) Salamon ellen nem volt, hanem mindent ex facto fecit, non

de iure”, országglása negyedik évében Salamonnal békére jutott, a királyi módon megelégsre elegendő jövedelmet biztosítva neki.¹³ Igaz ugyan, hogy László uralkodása mintaszerű volt, az ország kormányát is az isteni gondviselés adta a kezébe. Ez kifejeződött abban, hogy a magyarok őt választották királynak, bár akarata ellenére. A király különben sem törődött a világ esendő és múló dicsőségével. Tudta azt a Szentlélek sugallatából, hogy „rex non tam regat, quam regatur”.¹⁴ A választás ténye fontos szerephez jut László királysága jogszerűségének megítélésében. Ezért azután a Krónikában – bizonyára – a Gesta gondolatsorát bővítve, gondosabb stilizálással, a választás jelentőségének megfelelő megfogalmazást olvashatunk. Magnus (Géza) király halála után Magyarország nemesinek egyetemes sokasága (a XI. században!) Lászlónál összejött és „communi consensu, parili voto et consona voluntate ad suscipiendum regni gubernaculum elegerunt.”¹⁵ Idáig az electio, a választás ha jogot nem is teremt – hiszen László „omnia ex facto fecit, non de iure” – de magát az uralkodás tényét magyarázza. Ha ugyan a Gesta még nem érte be a Krónikában csak toldalékszerephez jutó kiegészítő indoklással: „ymo vero magis affectuosissimis et instantissimis precibus compulerunt. . .”¹⁶ Ez utóbb kifejezett érzelmi ráhatás készítette Lászlót vajon a királyság vállalására, vagy a „communis consensus”, „parile votum” és „consona voluntas” által kifejezésre juttatott electio? Nehéz erre biztos választ adni. Az viszont nem kétséges, hogy a consensus, a votum és a voluntas, biztos morális megítélésen nyugodott. „Omnes enim noverant ipsum esse vestitum consummatione virtutum, fide catholicum, pietate precipuum, largitate munificum, caritate conspicuum.”¹⁷

⁷⁰ Az idoneitás és a legitimitás gondolatának hatását, Gerics József a Gesta szerkesztés, (nem a feltételezett Gesta Ladislai regis) III. István-kori átdolgozásával magyarázza.¹⁸ A gondos elemzésen alapuló következtetések értékét nem fogja befolyásolni, ha annak a véleményünknek adunk hangot, hogy a Gerics által ajánlott megoldás nem csak az általa előadott szempontok miatt elfogadható. A Gesta – a király-gesta – első megfogalmazásában nem lehetett más, mint legitimista. Viszont a legenda és liturgikus lezármazói nem lehetnek mások, mint idoneisták. A két forrás létrejötte között száz év telhetett el. (1095–1192). László uralkodása a legitimitás kérdésében nagyon is érdekelt investitúra-harc idejére esik, testének kanonizációs felemelése viszont a kanonisztikus gondolkodásmód III. Ince-kori diadalának előestéjén történt.¹⁹ László és bizonyos kapellánjai is, mert a gregorianista eszmékkel szemben fenntartásaik lehettek, nemigen tartották szükségesnek, hogy az új felfogással – ami különben nekik kedvezett – jobban megismerkedjenek. Az új felfogás témánkat legközelebről érintő megfogalmazása a gregorianista Manegold von Lautenbach vitairatából vehető ki: „nomen regis est nomen officii non naturae”.²⁰ Azaz: a királyi nevezet tisztséget jelöl, nem természetet. A király tisztséget visel, nem születik (natura) vele méltósága. S e gondolatot tovább véve Manegold eljut addig, hogy a tisztét rosszul betöltő királyt el lehet űzni, a királyt, aki nem alkalmas tisztje viselésére.²¹ A királyság törvényességét a tiszt viselésére alkalmasság dönti el. Nem valószínű, hogy László királlyá tétele ez elmélet ismeretében történt, vagy, hogy a király-gesta első változata a választást indokoló erényfelsorolást már tartalmazta. De nem is szükséges, hogy a kor új eszméinek ilyen gyors tudomásul vételét feltételezzük. A Gerics által is határozottan idoneista²²

legenda keletkezéséig közel egy évszázad telik még majd el, s a még homályos kérdésre a XII. század kanonisztikája fényt derít.

8° A legendát összeállító klerikus számára László királyságának jogossága már eléggé magátólértetődő dolog. A XII. század legvégén az idoneitás kánoni alapelveként a megfelelő kritériumok ismeretében – mint látni fogjuk – még a legitim leszármazás szintén alapelveként elfogadása után is, ha nem jogi, mindenesetre morális követelmény marad. Mint minden jogot is teremtő liturgikus aktusnál (püspökszentelés, papszentelés, apátavatás), a király szentelésénél is, az érsek feltette a kérdést a koronázást kérő főpapnak: „Scitis illum esse dignum et utilem ad hanc dignitatem?” Mire a válasz: „Et novimus et credimus eum esse dignum et utilem Ecclesiae Dei et ad regimen hujus regni.”²³ Méltó és hasznos személy leginkább az, aki ez alapvető tulajdonságok birtoklását már előzőleg bizonyította. Ilyen volt legendája szerint László. „Electus itaque divinitus princeps et prius *ducatus officio* religiosissime perfunctus. . .”²⁴ Isteni módon, Isten akaratával lőn megválasztva László, s a vezérség tisztjét a vallás követelményeinek teljesen megfelelő módon már betöltötte. Ha pedig ily magas tisztségben már bevált, magasabb officiumot is méltón, hasznosan, tehát *alkalmasan* fog betölteni. Legendája szerint – a Gestától eltérően – László maga is úgy ítélte, (in arbitrio haberet), hogy a királyi méltóságot isteni alapon igényelhetette magának (divinitus sibi vindicare), éppen ezért sem a királlyá kenés, sem a koronázás (non inungi non in regem coronari festinavit) sürgetően nem szükséges.²⁵ A méltóság jelvényeit maga előtt pedig azért vitette, hogy így is kifejezze a vállalt tisztelet – *regiae dignitatis officium* – akarja hasznosan betölteni;²⁶ nem a méltóság, hanem a tisztség mások javát szolgáló teljesítése lévén a fontos „non ut praesit, sed ut prosit”.²⁷ Ez volt a kanonizáció korának felfogása a Lászlót bizonyára személyesen is gyötrően foglalkoztató törvényes uralkodás problémájáról. S e problémát neki személyesen nem az akkor még nem véglegessé vált jogi felfogás oldotta meg, hanem egyéniségének a királyi tiszt viselésére méltóvá tétele. Ugyanis így bizonyíthatta cáfolhatatlanul a kortársi tételt: „nomen regis est nomen officii, non naturae”.

9° A király „officiumának” betöltésére alkalmatlan Salamon elűzése így már csak „atyafiságos viszálykodás” (*fraterna discordia*)²⁸ lett ugyan, de László király irodalmi eszközökkel történő bemutatására ennek emlékezete kihatott. Mert igaz ugyan, hogy László királysága az egyházi felfogás szerint jogosnak volt tekinthető, de hogy tényleg jogos is volt, a felfogás alkotóelemeinek László jellemrajzában feltüntetésével kellett bizonyítani. Ebből következett egyrészt a királyi tiszt vállalása előtti életszakasz jelentőségének, az új irodalmi feldolgozás szempontjából való erős csökkenése, másrészt a megalkotandó irodalmi ábrázolásnak a feladathoz mért eszközökkel történő létrehozása. Ámde, ha klerikus szerzők ilyen feladatra vállalkoztak, számukra már nem a „res gestae”, a hős viselt dolgainak megírása volt a fő tennivaló, hanem litteratus voltuknak megfelelően litteratúrájuk bizonyítása is. Ez a bizonyításra törekvés persze úgy értendő, hogy tanultságukkal, meg szerzői invenciójukkal az ilyen alkotás létrehozásában leginkább érdekelt két ars, a grammatika és a retorika által szolgáltatott *eszközökkel* élve igyekeztek a hősüket elfogadtatni. Az invenció, a találatkészség, tehát maga a középkori értelemben vett szerzői munka meg főleg ebben állt: az ars szabályainak figyelembevételével meg-

találni, az elfogadható mondanivaló szép megformálását leginkább szolgáló kifejezéseket, az ilyeneket szolgáltató szövegeket.²⁹ Most tehát nekünk is – legalább néhány példán szemléltetve – be kell mutatni az irodalmi kép alakításához igénybe vett iskolai és máshonnet eredett tudást.

10° Ennek a bemutatásához, az *artes* rendszerében,³⁰ a *retorika* szolgáltatta a szabályokat. A retorika ugyan az „ars bene dicendi in civilibus quaestionibus”, tehát a civis, a polgár ügyeiben helyesen szólni tudás mestersége, de ez a szólni tudás kiterjed minden nyilvánosság előtti fellépésre, megnyilatkozásra is. Így a legenda szerkesztés, írás is a retorika mesterségbeli illetékessége alá tartozik. Kérdés, hogy miként. M. Cassiodorus³¹ a retorika igénybevételének három lehetséges okát és ebből következően három főműfajt (genus) jelöl meg, demonstratívum, deliberatívum, iudiciale (azaz bizonyító, elhatározásra indító, ítélkezési). Ezek ismét így oszthatók fel két-két alfajra: az első *in laude* és *in vituperatione* (dicséret vagy korholás), azután: *in suasione* és *in dissuasione* (rábeszélés vagy lebeszélés), *in accusatione et defensione* (vád vagy védelem), vagy *in praemii petitione et negatione* (jutalom kérése vagy megtagadása).³² E felosztás tagjai közül a legenda a *genus deliberativum*ba és annak *in laude* alosztályába kerülhet. A legendaíró ugyanis be akarja bizonyítani hősének szent voltát és ezért természetesen kiváló tulajdonságai miatt dicséri őt. A legenda valakinek az életét elbeszéli, tehát *narratio*. De a *narratio* a tágabban értelmezett szónoki műnek (*oratio*) második fő része, sőt, egészében maga is *oratio* lehet.³³ Fortunatianus felteszi a kérdést: „Quando totam orationem *narratio* consumit?”. A választ azonnal megadja: „Cum res gestae vicem obtinent argumentorum”.³⁴ Tehát az *oratio* egészében *narratio* lesz, ha az előadás, az elbeszélés egyúttal érvelés. Azaz a legenda maga bizonyítja hősének szent voltát. És mi a *narratio*? Cicero szerint „*rerum gestarum ut gestarum expositio*”.³⁵ A viselt dolgoknak úgy, amint történtek, előadása. Cassiodorus már enyhít a realizmus szigorú cicerói követelményén: „*rerum gestarum aut, ut gestarum expositio*”,³⁶ a történt dolgoknak, vagy mintha megtörténtek lettek volna, előadása. Később még inkább enyhítenek a meghatározás eredeti szigorúságán és már csak annyi marad, hogy „*rerum gestarum vel quasi gestarum expositio*”.³⁷ Az események, amik az ilyen *narratio*ba belekerülnek, akár meg is történhetek volna, de nem biztosan történtek meg. A *legendában* sem a történeti hűséggel elbeszélte esemény a fontos, hanem úgy mondhatnánk a *jellemábrázolás*.

11° A legenda hősének bemutatása, egészen természetesen a név, a származás, élete jelentőségének ismertetésével kezdődik. Így olvassuk azt a László-legendákban is. Azonban, mivel tudjuk, hogy a legenda a retorikai *genus demonstrativum* „*in laude*” műfajába sorolható, szerzőnk invencióját egy érdekes ötlettel is bizonyíthatja. Lehetőséget erre a Ladislaus név ad. Ezt a nevet – véli a legendaíró – nem a jövődő megsejtése nélkül nyerte László, amint a név etimológiája bizonyítja. „Nam si *ethymologiae nominis eius alludamus, Ladislaus quasi laus divinitus data populus dicitur. Laos enim populus interpretatur, dosis autem dans vel datum sive datio.*” Martianus Capella az érvelés egyik kiindulópontjaként említi ezt a lehetőséget: „A nota vel *etymologia*, ut Graeci dicunt, sumimus argumentum sic: „Si consul est qui consulit rei publicae, quid aliud Tullius fecit, cum adfecit supplicio coniuratos? Quo loco *originem* vocabuli tantum oportet attendere.”³⁸ A szó, a név

eredetének ismeretében jöhet meg a bátorság a származtatott értelem keresésére, kikövetkeztetésére. A legendairó Martianus Capellától nyerte a szükséges ismeretet ez a terminus használatából tűnik ki: „Prima vero sillaba nominis eius „laus” est per *paragogen*. Ipse quidem laus data erat populis, quia revera beata gens et laudabilis populus, in quo talis princeps surrexerat”.⁴⁰ M. Capella retorikájában ezt olvassuk: „*Derivatione* quoque fiunt verba, quae grammatici *paragoga* nominarunt, ut dicimus: florea rura campique ingentes ossibus albet, quod satis crispa flexione Horatius albicant dicit.”⁴¹ Az iskoláskönyv példamondata azután szerzőnket annyira megfoghatta, hogy a cifra Horatius-féle képzést (albicant) még tovább merte cifrázni: „Quamvis enim mundus sibi florens *albesceret*.”

12° Az egyéniség ábrázolásának neve az antikvitásban *χαρακτηρισμός*, a latin terminológiában pedig *descriptio*. A jellemzés, ha a *descriptio* fogalmával azonosítjuk, nem elvont karakterizálás, hanem teljes értelmében szemléltetés. Lehet ugyan csak a beszédet díszítő elem, mint C. Julius Victor szól róla: „Ornat elocutionem praecipue *descriptio*, quia tota rerum imago verbis describitur ut velut ante oculos posita videantur quodammodo audientibus.”⁴² M. Capella a leírás *Διατύπωσις*-nek nevezi és úgy történik: „cum rebus personisque subiectis et formas ipsas et habitus exprimimus, ut Tullius pro Milone: „Si haec non gesta audiretis sed *picta* videretis”.⁴³ Meg kell itt jegyezni, hogy a képszerű (*picta*) ábrázolás fontos, nem az eseményszerűség, továbbá, hogy a *descriptio* a formára (külső megjelenés) és a belső jellembeli tulajdonságokra (*habitus*) egyaránt kiterjed. M. Capellát ismerte a középkori magyar klerikus iskolázás, de ismerte ez, még a XVI. században is, a nagy grammatikus Priscianus retorikai Előgyakorlatait (*Praeexercitamina*).⁴⁴ A *descriptio* Priscianusnál elsősorban szemléletes ábrázolás és megfelelő stílus jegyét viseli magán: „est oratio colligens et praesentans oculis quod demonstrant” és máshol: „oportet enim elocutionem paene per aures *oculis praesentiam* facere ipsius rei et exaequare dignitati rerum stilum elocutionis.”⁴⁵ Szemléletesség és az előadandó dolog méltóságához, jelentőségéhez mérten emelkedett stílus szükséges a *descriptio* irodalmi felhasználásához.

13° László alakjának, sőt egész egyéniségének leírásához tehát a „*figura*” és a „*habitus*” megfelelő színvonalú ábrázolása volt szükséges. A stílári színvonal azonossága mégis két különböző tárgyat érintett. Le kellett írni a király alakját, külső megjelenését a retorikai szabályok szerint úgy, mintha az az olvasó szeme előtt állna. Amint egy verses szabály is előírta: „Fit *depictio* verbis ut imaginem pingo.”⁴⁶ Testi és lelki tulajdonságok, kvalitások ábrázolását gondos elvi megalapozását, egy ismeretlen szerzőnek Cicero *De inventione* című művének egyes fejezeteihez (1,24–28) írt kommentárjából ismerjük: *De adtributis personae et negotio*. A *persona* adtributumai között első a *natura*, ami nem csak természetet jelent, hanem – a nascor, nasci igéből vezetve le – származást: „*adficimur . . . ortu et natali et est natura*”.⁴⁷ Azt pedig már tudjuk, hogy boldog László király ex illu-
stri prosapia regum Ungariae *exortus* elegantissime effulsit”.⁴⁸ Ennek a megállapítása fontos volt, mert a *natura*, tehát a származás, mondhatnánk, az örökölt testi és lelki tulajdonságok teszik az embert bármire is alkalmassá: „*natura dat plurimas et animo et corpori qualitates. Ergo natura . . . quae aptiorem hominem ad unumquodque facit*”.⁴⁹ Eléggé figyelemreméltó gondolat ez, mert László király.

kodásának elfogadtatásához további elvi alapot ad. Ugyanis így folytatja: „Itaque non orator natura est, sed oratorius, qui orator esse possit”.⁵⁰ Mintha ezt mondaná „non rex natura est, sed regius . . .”. „Regius” volt László származása szerint már mint dux is. Királyi tulajdonságokkal rendelkezett ugyan már mintegy örökölve azokat, de a királyságra alkalmassá őt igazán e tulajdonságok kiművelése, gondos megőrzése tette. Ezek a tulajdonságok háromféleképpen szerezhetők meg: „ortu et natali et est natura; . . . repentinis casibus et adfectio est . . . industria ac constantia et perseveratione et habitus est . . .”⁵¹ A származás már szóban volt; a váratlan körülmények, kívánják az élet fordulataiban helytállást; a jellem iskolázása azonban állhatatosság, kitartás.

14° A legendában a sorrend úgy alakul, hogy először László erényeinek, tehát erkölcsi jótulajdonságainak előszámlálását olvassuk, s csak ezután következik testi mivoltának a méltatása. (In naturalibus autem bonis . . .) Az adtributa personae most bemutatott elrendezése viszont az ortus et natalis-adta, tehát örökölt testi mivoltra irányítja a figyelmet. Inkább kövessük a retorikust. Tehát: „In naturalibus autem bonis divinae miserationis gratia speciali eum praerogativa praeeminentiae super communem hominum valorem praetulerat”.⁵² Eddig csak az általános emberi testi képességeknél kiválóbb testi adottságait vehettük tudomásul, most azonban már a hatalmas vitéz alakját szemlélhetjük: „Erat enim manu fortis et visu desiderabilis et secundum phisionomiam (!) leonis magnas habens extremitates. Statura quippe procerus, ceterisque hominibus a humero supra praeminens, ita quod exuberante in ipso donorum plenitudine, ipsa quoque corporis species regio dyademate dignum ipsum declararet”.⁵³ Erős a karja és szép az arca és miként oroszlán, széles vállú. Sudár természetével mindenkinél vállal magasabb volt. Így azután bővelkedett lelki jó adományokkal is, de maga a testi megjelenése is a királyi koronára őt méltónak mutatta. Valóban mintha László festve állna előttünk, olyan szemléletes a descriptio. Széparcú, sudár természetű, széles vállú, erős karú, királyságra méltó vitézt látunk magunk előtt. Nemigen lehet kétséges, hogy Lászlót nem csak irodalmi nagyratörés, nemcsak a nép talán megszépítő emlékezte, hanem maga a teljes valóság mutatja ilyennek. Az irodalmi ábrázolás mégis irodalmi minták után kellett, hogy igazodjék, ha a descriptio maga elé tűzött célját, hogy őt a királyságra már testi mivolta is ajánlotta, még elfogadhatóbb módon tudja elérni.

15° A legenda csak egy forrásra utal. A „physionomia leonis”, tehát az oroszlán külsejére hivatkozás a Physiologus tizennégy állat-leírásából az egyik.⁵⁴ Ez a „természetrájz” minden jobban iskolázott középkori klerikus előtt jól ismert volt.⁵⁵ László egész „descriptio”-ja azonban ennél többet mond. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a szép arc, meg az erős kar az oroszlán leírásából nem vezethető le, de még a sudár természet sem minden további nélkül. Maradna egyedül a széles vállak említésének az oroszlán megszokott ábrázolásával összefüggésbe hozása. A megoldás útját még nehezebbé teszi az, hogy a legenda ismert szövegén kívül létezik egy másik, nyomtatásban ugyan, csak a XVI. században megjelent szerkesztés is. E változatban az ismertnél jobb fogalmazásban nagy egyezéseket találunk az utóbbival, de jelentős eltérést is: „speciali tamen prerogativa ipsa corporis physionomia, uti species Priami imperio digna declararet. Erat enim manu fortis, magnas habens

scapulas, statura denique procerus, visu sine dubio desiderabilis”.⁵⁶ Azaz László testi alkata (coporis physionomia), mely Priamus külsejéhez volt hasonló, a hatalomra méltónak nyilván mutatta. A többi tulajdonság már ismert: erős kar, széles váll, sudár termet és a „kétségkívül” kívánatosan szép arc. Ez a fogalmazás a másik bővebbnél világosabb, nem terhelik fölösleges bővítések. A prerogativa csak egy jelzöt kap (specialis) és minden további értelmezés nélkül. („praecminentiae super communem . . .”) tudomásul vehetjük Lászlónak testi kiválósága által is deklarált jogát az uralkodói hatalomhoz (imperio). Ezután a szép rendbe szedett descriptio következik. A leírás elemei együttvéve teszik László physionomiáját, ami viszont olyan, mint Priamus megjelenése („species”). A verses zsolozsmában azaz historia rhythmicában a negyedik responsorium versusa ezt mondja: „Ladislai species digna fuit imperio / veneranda facies angelorum consortio”.⁵⁷ László, minden összehasonlítás, a Priamushoz való hasonlóság nélkül, csupán a saját megjelenése által trónra, szép arca jogán pedig az angyalok társaságára volt méltó.

16° A László-legenda descriptiója – e tekintetben – tehát két változatra különíti a szövegahagyományt, aszerint, hogy a „species”, azaz László megjelenése Priamushoz, vagy az oroszlánéhoz volt „physionomiájában” hasonlítható. A nagyobb, elfogadottabb tradíciós ág, az utóbbi felfogást képviseli, annyira, hogy a László-legenda Scriptorum-beli kiadásának gondozója sem tudott róla. Pedig a „Priamus”-változat szerkezete és nyelve is fölötte áll a „leo”-változat szövegezésének s gondos mondatszerkesztési emennél érthetőbbé, könnyebben olvashatóvá teszik. Az egyes részek (összesen hat) arányos beosztása, mintha eredetileg is breviáriumi használatra, azaz mint az első és második nocturnus három-három leckéjeként való olvasásra készültnek mutatná. Ez a breviáriumi felhasználás ismét klerikusi (kanonoki) és nem monachus (bencés) szerzőre és olvasókra mutat.⁵⁸ Ezt a véleményt fenn kell tartani annak ellenére is, hogy a Tolnai Máté főpápa által 1508-tól reformált magyar bencések használatára készült Breviárium S. Montis Pannoniae is ezt a legendaváltozatot tartalmazza. A szövegrendezés világosan mutatja a kilenc leckés (klerikusi) „cursus” –ból a tizenkét leckés (monasztikus) „cursus”-ba való átvételt. A legendaszerkesztő, vagy szerkesztők tehát változatlanul a klerikusok között keresendők. Ez az értelmiségi környezet annál is inkább ajánlhatja magát, mert Priamus említése, egy legenda-változatban meg László külseje leírásának, a „descriptiónak” nyomozása, szükségképpen a klerikusok, lovagok, udvari emberek e korbéli kedves olvasmányához,⁵⁹ a Trója-regényhez vezet bennünket, esetleg még tovább. A 12. században lovagi, udvari irodalmi témává lett Trója-történet az Iliasban ismert legrégibb ősét. A homéroszi költemény anyagát az 1165 körül keletkezett francia Trója-história, a Benoit de Sainte Maure által összeállított és megverselt Roman de Troie⁶⁰ felhasználta ugyan, de nem közvetlenül, mégkevésbé teljes hűséggel. Az Iliast a latin középkor megismerhette a Pseudo-Pindaros verses kivonatóból vagy a Cornelius Neposnak tulajdonított próza összefoglalásból.⁶¹ Dictys Cretensis, másként Lucius Septimius Ephemerides belli Troiani címen eléggé részletes prózai feldolgozásánál népszerűbb volt a rövid és száraz Dares Phrygius neve alatt ismertté vált De excidio Troiae história.⁶² Már Benoit de Sainte-Maure nyomán halad a későbbi középkor legnépszerűbb latin Trója-regénye, Guido de Columnis Historia destructionis Troiae című prózai feldolgozása.⁶³ A 13. század

elejétől Európa sok nyelvén népszerűsítették a trójai históriát. Német feldolgozás az 1200-as évek elejéről ismert, tudunk izlandi Trójasagaról is.⁶⁴ Sőt – mint Hadrovics László bizonyította – létezett egy ó-magyar Trója-regény, melyből délszláv fordítások készültek.⁶⁵ László király külsejének Priamuséhoz hasonlítására a felsorolt feldolgozások és változatok melyike bátorította a legendaíró?

17.º Dictys Cretensis Ephemerisében nem találunk Priamus külsejéről semmi leírást, Ps.-Pindaros meg úgy látszik, fölöslegesnek tartotta a „characterismost”. A csatajelenetek részletes ábrázolását fontosabbnak vélte. Talán erre vonatkozó nézetét adja tudtúl ezekben a sorokban: „Hic animos ostende tuos: nihil adiuvat armis / Nobilitas formae: Mars duro milite gaudet . . .”⁶⁶ A rövid Dares Phrygius – Excidium Troiae – 12. fejezete Priamust így írja le: „Priamum, regem Troianorum, vultu pulchro, magnum, voce suavi, aquilino corpore.”⁶⁷ Priamus szép arcú, magas, kellemes hangú, sastermetű volt. Ez utóbbi jelző mondja Dederich jegyzete: „significari a scriptore barbaro videtur corpus robustum et regia maiestate praeditum”.⁶⁸ A leírás maga a László – descriptio lényegének (és bizonyítani kívánt céljának: „regia maiestate praeditum.”) megfelelne. A magyar legendaíró azonban nem csupán László és Priamus egyaránt uralkodásra termett külsejéről szól. Konkrétan megmondja, felsorolja, hogy milyen testi tulajdonságok teszik ki együttesen az „uti species Priami” kifejezés tartalmát. Ezek voltak az erős kar, széles váll, sudár termet, s ez másoknál fejvel magasabbá tette Lászlót. A királyi „kívánatosan szép arc” kifejezést illetően Dares leírásában csak a „vultus pulcher” és a „visus desiderabilis” gondolati közelsége fogadható el. Az „aquilinum corpus” valamit a másik három testi tulajdonságból sejtet, de a leírást tartalmilag és formailag közvetlenül nem befolyásolja. Dictys Cretensis Priamus külsejét nem írja le, Achillest azonban „procerusnak” sudár termetűnek mondja.⁶⁹ És hogy a sudár termet a királyságra alkalmasságnak jele, a 12. század másik kedvelt lovagregénye a Q. Curtius Rufus Nagy Sándor-története is bizonyítja. Sándort felséges megjelenéséért még a barbárok is tisztelték. Hephaestiont is előkelő külseje miatt tévesztették össze Sándorral.⁷⁰ Panegyrisében Plinius is az uralkodásra termettség jeleként említi a „proceritas corporis”-t.⁷¹ Benoit de Sainte Maure már részletesebben írja le Priamus külsejét: „Mout par fu beaus e lons e granz, / Co dit l’Escriz, li reis Prianz.) Le nes e la boche e le vis / Ot bien estant e bien asis; / la parole aveit auques basse, / Soef voiz ot e douce e quasse.//” (5295–5300).⁷² Nagyon szép férfi volt Priamus király, magas, jól megtermett; orra szája, tekintete jól formált, kellemes; hangja halk beszédéhez illően szép, finom volt. László fő testi jellegzetességeit, széles vállát, mindenki közül kiemelkedő termetét, itt sem találjuk megemlítve. De nem találkozunk e Lászlóra jellemző adottságokkal Guido de Columnis-nak a 13. sz. vége felé keletkezett Trója-regényében sem. Priamust Guido – Daresre hivatkozva, de Benoit-t követve – így mutatja be: „. . . . regem Priamum longae fuisse staturae, gracilem et decorum, vocem habuisse depressam, hominem strenuitatis multae . . . virum intrepidum . . .”⁷³

18° Indítást Columna a legendaírónak nem adhatott. Már csak azért sem, mert a legenda, a Historia destructionis készüléseinek idején, már régen használatban volt.⁷⁴ Az lehetséges lenne, hogy egy későbbi átdolgozás segített munkájában. De a különbség a Columnánál (és nem Daresnél) található „descriptio Priami” és

Lászlónak a legendában bemutatása között annyira szembetűnő, hogy még ezt a lehetőséget is ki kell zárni. Guido Columnának bevonása szövegvizsgálatunkba mégis azzal a haszonnal járt, hogy Dares Phrygius szabad felhasználására adott példát.⁷⁵ Az ilyesfajta bővítő, változtató használat különösen a Darest is felhasználó kompilátorok részéről volt elképzelhető. Ilyenek meglehetősen számmal akadhattak, tekintettel a téma népszerű voltára. Elég arra gondolnunk, hogy P(éter) mester, Anonymus is, saját bevallása szerint, Dares segítségével, meg a tulajdon elgondolása szerint kompilált egy Trója-históriát.⁷⁶ Azonban tekintsünk most el az át- és feldolgozók munkáiban esett változásoktól és tegyünk kísérletet arra, hogy lehet-e László testi mivolta bemutatásának lényeges elemeit magából az ősforrásból, az Iliasból összeszedni. Hiszen a XI. és XII. század legműveltebb magyar klerikusainál, a görög irodalom valamelyes ismeretét van okunk feltételezni.⁷⁷

19° Homéros Trója királyát, Priamost, állandóan csak az öreg, „aggastyán” névvel illeti. Külsejéről semmit nem mond, de harcratermett voltát a „jó dárdájú” (Polymmelos) jelzővel sejteti.⁷⁸ Az eddig számontartott, László testi kiválóságát jellemző tulajdonságok sem róla, vagy a trójaiak hőseiről olvashatók Homerosnál, hanem a görögök jeleseiről. A harmadik énekben Priamus egy bástyatorony tetejéről szemléli a tengerparton gyülekező görögöket, Trója öregjeinek társaságában, s hogy megtudja a görög vezérek és hősök nevét. Helénát hivatja és kérdezi: „... ki is ott az az óriás termetű férfi mondd a nevét, az akhájok között ki e szép *magas ember*. Vannak ugyan mások, *fejjele magasabbak* is ott lenn, Csakhogy ilyen szépet nem láttam még szememmel, s ily tisztelni valót, *fejedelmi vitézre* hasonlít.”

(II. 3. 166–170; Devecseri G. ford.)⁷⁹

Tehát szép vagy jó, tiszteletreméltó, magas férfi és bár vannak nála magasabbak is, de mégis „óriás termetű”, mindent összevéve „királyi férfihez” hasonlít. Ez a Βασιλειος ἀνηρ, mint Heléna válaszából kitűnik, Agamemnón:

„Atreidész ő, szélesen országló Agamemnón
nagyszerű dárdavető s népének jó fejedelme.”

(II. 3. 179–180; Devecseri G.)

Azután felfedezi Odysseust, aki ugyan fejjele kisebb Agamemnónnál, de vállalaival és (széles) mellével jótermetű⁸¹ (II. 3. 191–194) Menélaos maga Priamos mutatja be: „széles vállával kimagaslón állt Menélaos” (II. 3. 210.) A magas termetet, fejjele kimagaslót, s a széles vállakat Aiasban pillanthatjuk meg: „... nagytermetű férfi, fejjele s széles vállalaival közülük kimagasló” (II. 3. 226–227.)⁸³ Heléna így mutatja be: „Argosziak bástyája az óriás termetű Aiasz...” (II. 3. 299.)⁸⁴ Agamemnón, Menélaos, Odysseus és Aias együtt rendelkeztek azokkal a testi kiválóságokkal, amiket a legenda Lászlónak tulajdonít. Az említettek igen, de Priamos nem. Ha egy pillantást vetünk még Benoit de Sainte Maure portréira, távolról követik csak az Ilias leírásait, de nem közelítenek nagyon László ábrázolásához sem. Agamemnón: „... Fu merveilles granz e membruz; / Mout ot grant force e granz vertuz ...” (5143–5144), Menélaos: „Menelaos n'est granz ne petiz; Ros est e beaus, / proz e hardiz ...” (5153–5154). Legközelebb áll László megjelenéséhez Aias figurája:

„Aiaus fu gros e guarrez / Depiz, de braz e de costes : / Auques est granz e espauluz ...” (5179–5181). Tehát: Agamemnon nagy testű, erős tagokkal, nagy volt az ereje és a virtusa. Menelaos: „nem volt sem nagy, sem kicsiny, vörösés haja volt Ajax: „erős és jólformált volt lába, karja ... magas és vállas ...” Benoit portréinak kialakításában Priamusnak nincs szerepe, mint az Iliasban. Priamusról ad ugyan portrét, amit viszont Homerosnál nem találunk, de Lászlóra nem illik egészen. *László* testi tulajdonságai közül a legfeltűnőbbek, *konkrétabb* szóhasználattal fordulnak elő az *Ilias hőseinek jellemzésében* magánál Homerosnál. Hozzá legközelebb állana még Benoit de Sainte Maure; a többi átdolgozás, amit említettem, nem jöhet szóba. Így azután marad még egy nem is könnyű kérdés, ha nem Priamusé a „species”, miért mondja a legenda az övének. Láttuk, hogy Dares Priamus bemutatásában szerepel ugyan „vultus pulcher”, de a „magnus, corpore aquilino” szavakkal általánosságban jelzett tulajdonságok *konkrétabb* szóhasználattal fordulnak elő az *Ilias hőseinek jellemzésében*. Ezek a görög hősoket díszítő és az *Iliasban* *konkrétabb* megfogalmazásban meglehető attributumok fordulnak elő *László* testi leírásában is. *Priamus* „species” pedig összességükben bizonyára úgy lehettek, hogy a trójai király szavaiból kellett összeszedni őket.

20° Később, de talán még eléggé hamar valaki, jó filológiai és esetleg teológiai érzékkel rájött a félreérthetőségre és ezért került *László* physionomiája az oroszlánéval egy sorba. A Physiologusban ugyan hiába keresünk természetrajz azonosságot.⁸⁸ Az oroszlán, Juda oroszlánja, Dávid király, s az ő példájára uralkodó király, Krisztus választottja, is összehasonlítható a királyi állattal, az oroszlánal.⁸⁹ Szinte úgy, mint ahogyan egy Magyarországon is énekelt húsvéti szekvencia is mondja: „Surgit Christus cum trophaeo; iam ex agno factus leo, sollemni victoria ...”⁹⁰ Ez a, már nem megtévesztő, de főként nem világi, hivatkozás lépett azután a „species Priami” helyébe. Horváth János is nagyműveltségű klerikusnak nevezte a *László*-legenda szerzőjét.⁹¹ A „species Priami” körül szerzett tapasztalataink ezt a felfogást még erősítik. És nem csupán ezek. Ugyancsak Horváth János méltatta a szerző jártasságát a stílusdíszítés hagyományos retorikai és korszerűen új (rímes próza) eszközeinek felhasználásában.⁹² E méltatásnak az eddig itt szerzett tapasztalatokkal való egyezése eléggé nyilvánvaló. A *László*-legenda szerzője a feladata megoldásához elsősorban szükséges két arsban, a grammatikában és a retorikában elméletileg és gyakorlatilag jól iskolázott volt. Azonban vállalt feladata a *szent király* irodalmi képének megalkotása lévén, műveltségének másként is tanúságát kellett adnia.

21° A figura ábrázolásához a „litteratúra” elegendő segítséget nyújtott; a „habitus”, a morális tulajdonságok leírásában már a szorosabban vett klerikus ismereket, tájékozottságot is igénybe vette szerzőnk. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy – miként már a legitimitás kérdésének eldöntése is mutatta – a kánonokhoz fordult. A kánonok gyűjteményeiben volt hozzáférhető az a patrisztikus morális, praktikus teológiai anyag, ami jogi felhasználást nyerhetett.⁹³ Ugyancsak az atyák tanítása szolgáltatott anyagot értékes, jól felhasználható mondanivalót a liturgikus könyvek megalkotásához. Igaz, használhatta közvetlenül azokat a forrásokat is, patrisztikus műveket, melyek a kánoni gyűjtemények összeállítóinak rendelkezésére álltak. Ezért joggal tételezhetjük fel kanonisztikus és liturgikus könyvek használá-

lata mellett, az ezeknek anyagot szolgáltató patrisztikus irodalom közvetlen igénybevételét is. Az egyszerűbb persze a gyűjtemények felhasználása volt. Ha a legenda keletkezésének idejét veszem figyelembe – a Gestában összefoglalt „előmunkálókat” is számba véve – a XI. század vége és XII. század vége közötti évszázad legvalószínűbben hozzáférhető, vonatkozó irodalmára kell gondolnom. Ezek a gregorianista kánonjog 1100 körül legtekintélyesebb gyűjteménye Ivo Chartres-i püspök *Decretuma* és ebben a XVI. Pars, a világiak kötelességeiről (*De officiis laicorum*);⁹⁴ az 1142-ben befejezett, Gratianus mester nevéhez fűzött *Concordantia discordantium canonum* (*Decretum Gratiani*), ebben pedig a XIII. Causa, a vitézkedés dologáról és a háborúról (*De re militari et bello*);⁹⁵ végezetül a főpapi szertartások könyve, a *Pontificale*, s a benne foglalt király- és lovag avatási ordo (*De benedictione et coronatione regis* és a *De benedictione novi militis*).⁹⁶ A lovag megáldásának szertartását megemlítené tartom egyrészt, mert László maga is a militiához tartozott, az ordo *militaris*-hoz mint *dux*, másrészt, mert szentté avatása alkalmából, majd, mint a keresztény lovagság oszlopát fogják ünnepelni.⁹⁷ Azok a kvalitások, virtusok, erények, amik a lovagot és a királyt jellemzik, a XII. század folyamán még nem létező rendszeres morál filozófiában, vagy morálteológiában tárgyalást nem nyerhettek. Ezt Curtius hangsúlyozza Ehrismannal szemben, tagadva a „das ritterliche Tugendsystem” XII. századi összefoglaló ismeretét.⁹⁸ De, ha nem is volt még ekkor – mint a XIII. században már igen – ilyen elméleti előadás, a lovagi és uralkodói erények egybegyűjthetőek voltak a fent felsorolt és hozzáférhető könyvekből.⁹⁹ László király „habitusának” *descriptioja* ezek igénybevételével elkészülhetett.

22° A külsejére nézve, testi kiválóságánál fogva királyi férfinak, a legendaíró által megformált „figuráját” már megszemléltük – a retorika kívánsága szerint – mintegy szemünk elé helyezve.¹⁰⁰ A *regius*, hogy *rex* legyen más, belső, jellembeli tulajdonságokkal, sőt erényekkel kellett, hogy rendelkezzen.¹⁰¹ Ezek az erkölcsi követelmények megkívántattak ahhoz, hogy az érsek elé vezetett „*egregius miles*” vitéz lovag, a királyi méltóságra emeltessék. E követelmények száma nem csekély. Számukkal és jelentőségükkel a legendaíró tisztában volt, s az okot mintegy katalógusba foglalta, formailag mindenestre igen szép, sokszor és méltán dicsért rimes prózával díszített struktúrával élve.¹⁰² A felsorolást két alapvető erény, a hit és szeretet, László életében jeles módon meglétét bizonyítva vezeti be. A „helyes, igaz, katolikus hitet, mely Krisztus Jézusban fundáltatott, prófétáknak, pátriárkáknak szívébe mélyesztí gyökerét, s az apostolok szózata által elfogadásra ajánltatott, egész elméjével, híven megtartotta”.¹⁰³ Ezen az alapon emelkedett László egyénisége „a Mindenható Isten temploma, a Szent Lélek szentélye, mint az apostol mondja: aranyból, gyöngyből, drágakövből építve”.¹⁰⁴ László himnusza e helyre is utalva *Regum gemma*-nak mondja majd:

„erat enim copiosus in caritate,
longanimis in patientia;
pietate rex serenus,
gratiarum donis plenus,
cultor iustitiae,

patronus pudicitiae,
consolator afflictorum
sublevator oppressorum,
miserator orphanorum
pius pater pupillorum.

miserorum et inopum necessitatibus nomine (?) visceribus affluens subveniebat”.¹⁰⁵ Ez a befejezés inkább ismétlés, mint összefoglalás és a rímes-prózás részletes felsorolást még nélkülöző, első fogalmazást vagy szerkesztést sejtet. A legenda tovább hagyományozódott szövegváltozatában megmaradása nem jelent semmi akadályt, a legendaíró az erények felsorolását illető megoldásának felismerésében. Lászlónak tehát, hogy valóban „Isten rendelése” szerint (divinitus) királynak bizonyuljon, a következő erényekkel kellett rendelkeznie: hit (fides), szeretet (caritas), türelem (patientia), kegyesség (pietas), igazságosság (iustitia); legyen a női erény felpártolója (patronus pudicitiae), a szorongatottak vigasza (consolator afflictorum), az eltiportak felemelője (sublevator oppressorum), az árvakon könyörülő (miserator orphanorum), a csekély sorsúak kegyes atyja (pius pater pupillorum).

23° A felsorolt erények némelyikére nézve a hivatalos, jogilag hasznosított egyházi álláspontot Gratianus Decretumának egy, Szt. Jeromosnak Jeremiás próféta fölött írt kommentárjából vett helyén olvassuk: „Regum *officium* est proprium facere *iudicium et iustitiam* et liberare de manu calumniatorum *vi oppressos* et peregrino *pupilloque et viduae* qui facilius opprimuntur a potentibus praebere auxilium”.¹⁰⁶ Az erények még teljesebb felsorolásban, legendánkhoz közelállóan még pontosabb gondolati összefüggésben jelennek meg a királyszentelési ordóban. Az érsek által a koronázandóhoz intézett előzetes intelemben: „Primum *pietatem* servabis . . . Christianam religionem ac *fidem catholicam* defendes . . . *iustitiam* . . . erga omnes inconcusse administrabis . . . *viduas, pupillos pauperes ac debiles* ab omni *oppressione* defendes . . .”¹⁰⁷ A kard átnyújtásakor (Accipe gladium . . .): „. . . *viduas et pupillos clementer* adiuves et *defendas* . . . virtutum triumpho gloriosus *iustitiaeque cultor* egregius . . .”¹⁰⁸ A jogar átadásánál (Accipe virgam virtutis . . .): „. . . disperdere superbos et *relevare humiles* . . . diligas *iustitiam*.”¹⁰⁹ Az özvegyek, árvák, az Istennek szolgálók védelmezésére a királytá koronázandó „egregius miles”, már a lovaggá avatásakor (benedictio novi militis) kötelezte magát: „. . . esse possit – imádkozták fölötte – *defensor Ecclesiarum* . . . *viduarum, orphanorum* omniumque Deo servientium . . .”¹¹⁰ Ilyen nagy virtusok ékesítették Lászlót és ilyen embernek kellett a magyar nép, mely még újonc volt, sorát előrelátóan irányítani.¹¹¹ A használt kifejezésből a főnév – „*rector*” – Szt. Ágostonnál fordul elő ilyen vonatkozásban,¹¹² a melléknév – „*providus*” – pedig ismét az ordóban: „ut sit fortis, iustus, fidelis, *providus* et indefessus regni huius et populi tui *gubernator* . . .”¹¹³

24° A legendaíró László jellemzésére további erény-felsorolásokat is szükségesnek látott. Ezek a virtusok – részben – gondolati kapcsolatban állnak az előbbiekkkel, illetőleg az őket a királyra értelmző, helyesebben a királytól megkívánó Ordoval és Decretummal. Pontosabb forrás megjelölést ezekre a felsorolásokra még nem tudok adni.

1. Ergo erat fidelis et devotus/
in Creatorem per votum et oblatum//
benivulus in suam gentem/
liberalis in extraneos/
munificus in subiectos/
misericors in afflictos/
validissimus oppressorum liberator.//¹¹⁴
2. Erat itaque
benignus in affectu/
providus in consilio/
verax in sermone/
constans in promissione/
iustus in iudicio/
serenus in corripiendo.
3. Cum itaque ipse (pius rex esset),¹¹⁵
armatus humilitate,
potens pietate,
praecipuus tamen/
erat largitate.//¹¹⁶

A rímes próza, a colonokba tagolódo felsorolás egy ugyanolyan jellegű szövegkapcsolatra enged következtetni, mint az előző pontban megtárgyalt felsorolás. De lehet, hogy még több és különböző olvasmány hatása érződik ezekben az összeállításokban. A szinte önállóan előforduló „rigorem iustitiae lenitate temperans misericordiae” kifejezésben a „iustitia”, a „misericordia” szintén, a „pietate rex serenus ...” kezdetű felsorolás forrásaira is visszavezethető. A „lenitas” viszont összefüggésbe hozható a Decretum Gratiani a már idézett, Augustinust felhasználó másik helyével. „...illi autem qui vos pro tanto scelere, tam *leniter* damnorum admonitionibus... coërcendisque decernimus ...”¹¹⁷ A „non ut praesit, sed ut prosit” ellentét majdnem teljes bizonyossággal Ivo Carnotensis Decretumában, a királyokhoz intézett figyelmeztetéssel (ismét Isidorustól) hozható szoros kapcsolatba. A király azok élére kerül, akikkel egy a születése és egy a halála. Ezért inkább használjon nekik, semmint csak följük kerekedjék:

illis eos *praesesse* voluit/
cum quibus una est eis/
nascendi moriendique – conditio//
Prodesse ergo debet/
populis principatus/
non nocere//
nec dominando premere/
sed condescendo *consulere*/
ut vere sit *utile*/
hoc potestatis insigne/

et dono Dei
pro tuitione utantur/
membrorum Christi.//¹¹⁸

Az Isidorustól átvett szöveg rimelő colonjai az ágostoni rímes prózának jó ismeretét és hatását mutatják. A XII. századi szerző az ilyen stílus-ornamentikára különösen érzékeny lehetett. A „non ut praesit sed ut prosit” ebben az isidorusi szövegben annyira teljes magyarázatot nyer, hogy a László-legendában megállapított előfordulás így nagyon is indokoltá válik, és egyúttal a forrásra is határozottabban utal. És ezzel a László-legenda szerkesztési elvei, szövegalakítási és díszítési szempontjainak, tehát a legenda-szöveg kialakulása módjának nyomozásában, jelen lehetőségeim végére értem.¹¹⁹ Ám a László-irodalom nem csupán a legendából áll, bár a korai László-irodalom minden alkotása valamiféle kapcsolatot tart vele, ha ugyan nem függ tőle.

25⁰ „História”-nak nevezte a frank-római, úgyszintén a középkori hazai liturgikus szokás egy ünnep, vagy vasárnap éjszakai zsolozsmájához (matutinum) énekelt kilenc antifona és kilenc responsorium együttesét. Hozzávették ehhez még a hajnali óra (ad Laudes matutinas) öt, ill. hat antifonáját is. Ezekben elsősorban a biblikus könyvekből vett, vagy ezek által inspirált, valamint patrisztikus és hagiografikus szövegek hatását mutató antifonákban és rezponzóriumokban, sokszor költői szárnyalással fejeződött ki az ünnep, az olvasott bibliai könyv fő mondanivalója, rajzolódtak ki az ünnepelt szent életének legjellemzőbbnek tartott vonásai.¹²⁰ A históriák prózai szövegek voltak többnyire, de a XI–XII. század fordulójától, az európai líra nagy virágzásának hatásaként divatba jöttek és – az első korszakban magas színvonalon műveléshez jutottak – a verses históriák, a história rhythmicák.¹²¹ László kanonizációja, ünnepének, sőt ünnepeinek¹²² a liturgikus évben elhelyezése, szükségessé tette az új szent király liturgikus szövegekkel, tehát saját „historiá”-val s ahhoz csatlakozó himnusszal, miseszöveggel s a misében énekelt – akkori nevén – „prosával”, szekvenciával – mint később mondták – megünnepelését. Ezek a szövegek, kivéve a mise-imádságokat, már inkább irodalmi, költői alkotóképességet, a kor irodalmi áramlatainak, ízlésének, technikájának ismeretét tételezték fel. A mondanivalót magát, ha nem is határozta meg, a vita vagy legenda szolgáltatta. A kiválasztott legendai részletek átgondolt gondolati egységgé formálását s a megfelelő verselési megoldás vagy megoldások felleléséhez az „invenció” kellett, az alkotói találékonyosság és a fogalmazás mesterségében, az „ars dictaminisban” járatosság.¹²³ Klerikusunk vagy klerikusaink most mutathatták meg igazán irodalmi alkotóképességüket. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy ez az alkotóképesség a kor felfogása szerint csak úgy lett igazán elismerést érdemlő, ha a fellelés gondossága nem csak a szabad és szép költői leleményben, hanem a litterátushoz méltó tanultságban is igazolásra talált. A litteratúra bevonása a költői alkotásba, szükségszerűen reminiscenciák, allúziók bőséges alkalmazásával járt együtt és természetesen mutatnia kellett a retorikai figurák ismeretét és helyes felhasználását. A kérdés tehát, amire feleletet keresünk, így hangzik: a legendából megismert Szt. László-kép milyen gondolati egységben jelenik meg a liturgikus költészetben? Másként, miként alakította át a klerikus „dictator”, az irodalmi László-kép legen-

dabeli dictamen-prosaicumát, dictamen rhythmicummá. A dictamen musicumról természetesen nem szólhatok.¹²⁴

26° Az officium, vagy historia rhythmica, mint említettem, két különböző jellegű szövegcsoporthoz válik szét: az antifonák és a rezponzóriumok együttesére. Az antifonák rövidebb szövegek, mint a rezponzóriumok és a zoltárokat kísérik, míg az utóbbiak az olvasmányokat követik. A frank-római (és a középkori magyarországi) elrendezés szerint az ünnepeken mind az egyik, mind a másik szövegfajtaból kilenc-kilenc volt szükséges. De míg az antifonák szövege inspirálódhatott a megfelelő zoltárból, ugyanez nem mondható el a rezponzóriumok szövegéről, legföljebb az olvasmányokat is szolgáltató bibliai könyvvel, illetőleg hagiográfiai Vita-val való általánosabb és néha szabadabban értelmezett kapcsolat állapítható meg. Éppen ezért külön beszélek az antifóna-sor alakítása és külön a rezponzóriumok gondolati összetartozásának kérdéséről. Majd látni fogjuk, hogy ezt a különválasztást tartalmi szempontok is ajánlják. Végül a verselés formai kérdéseiről most csak annyit, hogy a strófaszerkezetnek és a rimelésnek egy történetében belül azonos volta a verses zsolozsmák megalkotásában általában szabály, amiből – a változottság kedvéért – csak egy-két kivétel vehető észre.¹²⁵ László historia rhythmica-ja azonban mind a strófa, mind a rím dolgában oly sokféleséget mutat, hogy a szerzőt a korszerű dictamen rhythmicum elméletében és gyakorlatában egyaránt igen járatos klerikusnak kell tartanunk.

27° Az első antifóna egy, „a szentre” illő, általánosságokban mozgó karakterizálás: „Hic *iniquis* non consensit, / quorum *viam* dum contempsit, / Christi iugo se subiecit / et quod Deo placet fecit: / *cogitando* operando / et doctrinam vite dandó. //”¹²⁶ Az antifóna az első zoltárhoz tartozik, ami a Zsoltárkönyvben is az első, és e zoltár első és második verséből veszi az alap gondolatokat: „Beatus vir qui non abiit in consilio *impiorum* et in *via* peccatorum non stetit . . . et in lege eius *meditabitur* die ac nocte”. A második antifóna már László királyságának eredetére nézve ugyanazt mondja – és határozottabban – amit a Legenda a „divinitus” (isteni módon Istentől eredően) szóval fejez ki: „Rex a Christo *constitutus* / et ab ipso consecutus / quod virtute sit indutus / et in *monte sancto* tutus. // „A zoltár: „Ego autem *constitutus sum* Rex ab eo super Sion *montem sanctum* eius . . .” A szent és Krisztustól (nem a „naturá”-tól) rendelt¹²⁷ király alakja kezd előtűnni. A harmadik antifóna: „Tua Christus est *gloria* / *salus* et *victoria* / ipse tuus est *susceptor*, / idem noster sit protector.//” A zoltár harmadik verse: „Tu autem, Domine, *susceptor* meus es, *gloria* mea et exaltans caput meum.” Valami gondolati-, sőt szókapcsolat tényleg van a zoltár és antifónája között, de ez utóbbi többet mond Lászlóról, mint a zoltárhoz való halvány verbális közelség. Mindenek előtt a szövegjavítást kell indokolnom. A kiadásban „Tua Xriste est gloria” van. A nomen sacrum rövidítés xpc¹²⁸ késői és nem sikerült feloldására kell gyanakodni, és nem ok nélkül. Ugyanis a szöveg gondolatilag úgy hozható rendbe, hogy a *gloriá*-t, *salus*-t és *victoriá*-t – Lászlót és nem Krisztust megszólítva – Krisztusra és nem – mint a szöveg teszi – Lászlóra vonatkoztatjuk első sorban; és Lászlónak e három attributumot csak visszautalva adjuk meg. Így lesz ugyanis csak értelme a befejező két sornak: „*ipse* tuus est *susceptor* / idem noster sit protector.//” Az „*ipse*” nem lehet más, csak Krisztus, aki Lászlót (a királyságra) felemelte és a mi oltalmazónk lesz.

Ez a magyarázat méginkább megalapozható, ha az attributumokat eredeti szövegösszefüggésükbe helyezzük vissza, s ez ismét csak a koronázási ordóban lehet meg. A szertartás elején, az admonítiót követően, a térden álló megkoronázandó fölött az érsek, a körben álló püspökökkel együtt elmondja az „Omnipotens sempiterna Deus, creator omnium, Imperator Angelorum . . .” kezdetű könyörgést. Az oratio befejezésében olvassuk: „Per *Christum* Dominum nostrum . . . *in quo* potestas omnis regnique consistit *victoria*, qui est *gloria* humilium, et *vita salusque* populorum . . .”¹²⁹ A szentelési misében és más ünnepi alkalmakkor elénekelték még a „Laudes Hincmari” néven ismert acclamatio-sorozatot. E „Laudes” vége felé a schola Krisztust kezdi magasztalni: „. . . Salus nostra!”, a nép feleli: „Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat. Victoria nostra ! Christus vincit . . . *Gloria* nostra. Christus vincit . . .”¹³⁰ Eléggé nyilvánvaló most már, hogy a szent, Krisztustól rendelt király fölött életében el nem mondott oratoria, meg az életében őt nagy ünnepeken megtisztelő acclamatiókra egyaránt utal az antifóna. A negyedik antifóna a negyedik zsoltárhoz tartozik és így hangzik: *Invocantem exaudivit*, in dilectum quem ascivit / sibi Christus, cui donavit / donum quod optavit”. A zsoltár első versének első fele: „Cum *invocarem exaudivit* me Deus iustitiae meae . . .” Az előbb említett oratiót az ordóban a Mindenszentek litániája követi, s ennek vége felé az érsek az oltár előtt arca boruló koronázandó fölött ezt az *invocatiót* énekli: „Ut hunc electum in Regem coronandum *benedicere* et *consecrare* digneris”.¹³¹ Az adomány, a „donum”, amit László kívánt, de életében el nem nyert, a *benedictio* és a *consecratio* adománya volt. Ezt az áldást, ezt a felszentelést földi élete után László magától Krisztustól nyerte el. Ez különös adomány volt, amit Krisztus kedveltje, a szent, maga elnyerhetett és ez által történt az igazi, Krisztus által történt megkoronázás. Ezt az ötödik antifóna mondja el a megfelelő zsoltár-részlettel: „Scuto bonae voluntatis / dono tuae pietatis / O, *Christe, coronasti*, / quem ad celos sublimasti. //” És a zsoltár: „Domine ut scuto bonae voluntatis tuae coronasti nos” (Zs. 5,15) Az antifóna tehát azt a felfogást adja tudtul, hogy Lászlót maga Krisztus *koronázta meg*, miután őt magához emelte. „*Admirabile et ineffabile* / est nomen tuum Domine, / nam in tuo nomine, / sanctus iste prospere, / sublimis in ethere, / tecum gaudet vivere . . .” ez a hatodik antifóna és az előző egyik gondolatát, (ad celos sublimasti) fejti ki bővebben a nyolcadik zsoltár két verse segítségével: „*Domine* dominus noster quam *admirabile* est nomen tuum in universa terra. Quoniam elevata est magnificentia tua super coelos . . .” A hetedik antifóna: „*Domine qui operatus est iustitiam* / et confirmatus est in gracia, / nunc in superno solio, / in sanctorum tripudio / felici gaudet gaudio”, az antifóna a 14. zsoltárhoz tartozik: „*Domine* quis habitabit in tabernaculo tuo? . . . Qui ingreditur sine macula et *operatur iustitiam* . . .” A „fennvaló trónus” (in superno solio) említése pedig a királyszentelési ordó utolsó aktusára, az intronizálásra vonatkozik, melyet az érsek és a rangidős püspök végez – az ordó rubrikája szerint – „intronizat Regem *in solio*, dicens: Sta et retine amodo locum tibi a Deo delegatum . . .”¹³² Ezután antifónaként énekelték: „Ladislaus honoratur, / cuius caput coronatur / regum ritu generoso / de lapide pretioso, / datur illi dignitas: / *aeterna felicitas*. //”¹³³ A vers összefoglalja az előző antifónákban mintegy újra felidézett koronázási szertartást, „regum ritus generosus”-t, de természetesen

csatlakozik zsoltárjának „Domine in virtute tua laetabitur rex ...” (Zs. 20.) harmadik verséhez: „Quoniam praevenisti eum in benedictionibus dulcedinis: posuisti *in capite eius coronam de lapide precioso*.” A drágakő díszítette korona László fejére, életében nem került. Most, amikor a királyi méltóságnál több, nagyobb méltósághoz jutott, az „örök boldogsághoz”, most került fejére, valójában az oltárra helyezett hermára, a „corona de lapide pretioso”. A koronázás a földön, már csak így történhetett meg. László földi maradványai felemelése, a szent főhöz tartozó csontmaradványok koronával díszítése, csak földi megjelenítése volt László valódi, a mennyben végbement megkoronázásának, a kilencedik antifóna szavaival: „Hic accepit benedictionem, / quem suscepit in adoptionem / *Deus*, et devocionem / eius clare commendavit / quem heredem adoptavit, / et *in celis coronavit*”. Az antifóna a 23. zsoltárhoz tartozik (Domini est terra et plenitudo eius ...) és annak 5. versére épül közvetlenül: „Hic accipiet benedictionem, a Domino ...” A László személyére vonatkoztatott antifóna szöveg értelme, hogy már elnyerte az áldást az, akit fiává fogadott Isten és a fiúvá fogadás után a mennyben nyert koronát. A mennyszámban Isten koronázta meg Lászlót, akit országa, Magyarország, életében koronával nem ékesített, de egy évszázad elteltével halála után elhelyezte a szent ereklyetartójára a koronát. És az antifónák sora – mint láttuk ezt – az „elevatioval” végbement „nemes királyi szertartást” állítja elénk, mint narratio, pontosabban: „rerum gestarum, aut *ut* gestarum narratio.”

28° A történeti László-kép vagy László élettörténetének tényleges ismerete tehát a kor szemléletének, irodalmi műveltségének megfelelően már *trópus*¹³⁵ lesz; s e figura csoporton belül allegória, vagy anagógia,¹³⁶ azaz a szenttéavatás az elmaradt koronázást jelképszerűen, utólag elvégző szertartássá lesz. László történeti figurája pedig *tropológikusan* felfogott irodalmi alakká válik. *Átfordul* tehát egy lelki értelemben veendő, az időtlenség már földi mértéket nem ismerő, az ilyenek, még a legitimitás mértékén is, túlemelkedő Istentől koronázott király misztikusan, vagy irodalmi eszközökkel elénk állított hatalmas portréjává. A kor irodalmi alkotókészességét az ilyen motívumok valóban vezethették: „Et in sensum spiritus, transeat divinitus litterale studium”.¹³⁷ És hogy az alkotást ez a gondolkodásmód valóban vezette, egy szép példán láthatjuk. 1254-ben IX. Lajos francia király ajándékba kapta, a töviskorona ereklyéjét. A „Susceptio Spineae Coronae” ünnepét sok egyház és szerzetesrend is megülte, s a mise rendkívül szép szekvenciájában (Si vis vere gloriari)¹³⁸ arról énekeltek, hogy Krisztus, töviskoronájával igazában Franciaországot koronázta meg. Az ereklye bibliai eredetének és virtusainak előadása után ezt halljuk: „Iocunda *mysteria*

sunt haec, sed materia
praesentis laetitiae
nobis est *historia*,
qua patenter *Francia*
coronatur hodie.
Huius coronatio
Coronae susceptio,
cuius festum agimus.

Debito cum gaudio,
et anniversario
honore recolimus.¹³⁹

Teljes világossággal pedig a verses históriában egy antifóna: „Gallia plaudat canticis, rex coeli mittit Gallicis, signum honoris *tropicum*. Hoc delectatur climate, qui suo diademate *regnum coronat Gallicum*”.¹⁴⁰ Ezért mi is gondolhatjuk, hogy László évenként visszatérő *ünnepén* a királynak *misztikus* felfogásban, *szép irodalmi* megfogalmazásban, mégis a *res gestae valóságától* inspirált *megkoronázását* énekelte el a régi magyar egyház, nemzedékről nemzedékre – 1630-ig.

29° A *történetiség*, a liturgikus értelemben vett „*históriát*” elsősorban alkotó *responsoriumokban* kerül a szemünk elé inkább, mint az antifónák sorozatában. Az első „*Edoctus Spiritus Sancti gratia / Beatus rex Ladislaus, / praesentis mundi gloriam / sprevit ut transitoriam, / secutus est iustitiam. / Qui pro Christi gratia perhenni gaudet gloria. V. Mundum sibi blandientem / suos semper seducentem / contemnendo superavit et se Christo mancipavit. Qui pro Christi gratia. . .*” Első olvasásra a *responsorium* kegyes hangulatú, szép szöveg és a jobban megközelíthető forrást sem nehéz megjelölni, mert az a *Legenda* lesz. „*Illustratus enim Sancti Spritus gratia, arridentis sibi atque blandientis mundi gloriam caducam reputans et transitoriam, esurivit atque sitivit iustitiam, ut ad aeternam feliciter perveniret patriam.*”¹⁴² Viszont a *Legenda* is – joggal sejthető – a főgondolatot máshonnan merítette. A leglényegesebb, a *responsorium* szövegezését vezérlő eszme ugyanis az, hogy e jelenvaló világ esendő és múló dicsőségét László, ilyenek ismerte fel és ezért „az isteni igazságosság megigazulásra vezető útját követte. . .” László eléggé későn nősült, 1078-ban mintegy 38–39 éves korában.¹⁴³ Élete addig csaknem szakadatlanul harcokban telt el, kemény, sőt nyers katonaelet volt. A parancsoláshoz szokott hadvezér, s az életét addig egyedül leélő férfi nehezen tudott talán alkalmazkodni nála húsz évvel fiatalabb feleségéhez, az alemán Adelhaidhoz.¹⁴⁴ Lehet, hogy a fiatal asszony valami panasszal fordulhatott a pápához, VII. Gergelyhez. A pápa mindenesetre a királynénak írta ugyan, de a királynak is szólhatott az intelem: „*Quae sunt terrena et transitoria despicias et caelestia aeternaque appetas. . .*”¹⁴⁶ A királyné – inti őt a pápa – azon igyekezzék, hogy „a király úr lelkét az Isten félelmére és szeretetére vonzza”.¹⁴⁶ Hogy a királyné igyekezete – amennyiben arra valóban szükség volt – sikerrel járt, az „*elevatio*” apostoli tekintéllyel megtörténte mutatta. De a kortársakat a *responsorium* László életének egy fordulójára figyelmeztette, és ők a forduló előtti és utáni Lászlót nálunknál jobban ismerték. De mindenképpen, a „*felelet*” alkalmas volt arra, hogy László *történetiségét*, tisztán emberi vonatkozásokban is – utalásszerűen – de szerencsésen összefoglalja.

30° E fordulat utáni László életéhez tartozott, amit a második *responsorium* a királynak az egyházakban töltött éjszakáiról, böjtöléseiről és virasztásairól, végül a kontempláció felé fordulásáról mond: „*Diuturnis excubiis in ecclesiis Deum instanter obsecrabat. V(ersus) Ut Isaac exiens in agrum meditabatur, dum divinae celsitudinis speciem contemplantur. Jejuniis et vigiliis. . .*”¹⁴⁷ A *Legenda* is tud arról, hogy a király hosszas imádkozásban, virasztásban kimerült testének

sem ágyban, hanem a szentegyházak padjain (in exedris ecclesiarum) kevés nyugalmat engedett. . . ”¹⁴⁸ Nagyon ismert gondolatot idéz fel a harmadik responsorium: „In iudicandis et examinandis causis, non potentia, sed prudentia decernebat, rigori iusticie, lenitatem misericordie preferebat. V(ersus) Disertus in eloquio / utilis in silencio / cautus in consilio / rigori iusticie. . . ”¹⁴⁹ Itt legföljebb a versusban olvasható erényfölsorolást vagyok kénytelen forrás nélkül hagyni. De az is lehetséges, hogy a kedvesen rímelő sem i-colonok, eredetileg a Legenda, vagy Gesta marginális glosszái voltak. A negyedik responsorium témáját, László „természetadta javainak. . . ” méltatását a „descriptio figurae” elemzésében már bőven volt alkalmunk megtárgyalni.¹⁵⁰ Ugyancsak mód volt ott e responsorium szövegváltoztatását (Ladislai species) megemlíteni.

31⁰ A negyedik responsoriummal véget is ért a Legenda által inspirált szövegrészek sora. A historia rhythmica szerzője, mintegy felszabadulva, invenciójának tágabb teret enged. Az ötödik responsorium versusa ugyan még visszatér a Legendához csatolt miraculum-fejezet lényegét adó rövid összefoglaláshoz, de az egész história egyik legsikerültebb versét alkotta meg, valóban kedvesen ritmikus verset:

Hunc circumdat *veritas*,
et *miser cordia*,
osculatur caritas,
simul cum *iustitia*.
Per hunc ad terrestria
prospexit *benignitas*
et dona coelestia
nobis dedit Deitas.¹⁵¹

A strófát a 84. zsoltár 12. és 13. verse látja el biblikus szóanyaggal: „*Miser cordia et veritas* obviaverunt sibi: *iustitia* et pax *osculatae* sunt. *Veritas* de terra orta est et *iustitia* de coelo prospexit. Etenim Dominus dabit *benignitatem*. . . ” A versus, mint említettem a Legendabeli miraculum-elbeszélés lényegét foglalja össze, azonban a responsorium, egészében, a zsoltáros és legendai szóhasználat ellenére is már a história-szerző szabadabb alkotókedvének megnyilatkozása. A Legenda és a história főbb mondanivalóit jól összefoglalja és a kitűnően asszimilált olvasmány- és ismeretanyagot nem közönséges verselői ügyességgel mutatja be a hatodik responsorium: „Salve rex *benigne*, / *Ladislae laude* digne, / *honor noster* et patrone, / pie, potens, tutor bone. V(ersus) *Afflictorum* portans onus et ad omne pium pronus. Honor noster. . . ”¹⁵² A *benignus* jelző használatba vételét bizonyára a királyavatási ordo admonitio-jának köszönhetjük: „Omnibus te adeuntibus *benignum*. . . te praebebis.”¹⁵³ A „*Ladislau laude dignus*. . . ” a név etymologizálásából – amit már ismerünk – következő kifejezés. A „honor noster” a „Laudes Hincmari-”ban Krisztushoz intézett invocáció,¹⁵⁴ itt Lászlóra nyer alkalmazást: „a mi tisztességünk, aki nekünk megtiszteltetést hoz” értelemben. Ez a jelentéstartalom a patrónussal oly szorosan kapcsolódik, hogy együttes értelmezést igényelnének. Az „*afflictorum portans onus*” természetesen a „*pietate rex serenus*” erényfelsorolás egyes attributumainak összefoglalása kíván lenni. A Legenda első mondatával van csu-

pán egy kifejezés (ex illustri prosapia regum Ungarie) révén kapcsolatban a hetedik responsorium; kellemes ritmus, melodikus nyelvezet jellemzi ezt a László személyét magasztaló kis verset:

„De radice regie
stirpis propagatus,
illustri prosapie
stemmae prolatus.
De sancta progenie
regum generatus,
qui ivirtutum acie
vigut stipatus,
V. Moribus nobilior
virtutibus clarior,
quam genere;
cui vivere
Christus est
in aethere.¹⁵⁵

32° Az előbb említett források egyikének hatását sem mutatja, de nem is a magát szabadon megnyilatkozatni kívánó alkotó kedv illesztette a históriába a nyolcadik responsoriumot. Ez a 'felelet' egyszerű átvétel, csak a név és egy szó megváltoztatásával, *Becket Szent Tamás* verses históriájából. „Jesu bone, per Ladislai merita, / nostra nobis dimittas debita / *donum*, portam, *sepulchrum* visita, / et a trina nos morte suscita. V(ersus) Actu mente vel usus perdita / pietate restaura solita. Domum, portam. . .”¹⁵⁶ Az átvétel nem okozhatott nagy gondot, mert az eredeti első sora így hangzik:” Jesu bone, *per Thomae vulnera*. . .”¹⁵⁷ az utolsó két szó helyére került. „Ladislai merita”. Arra a kérdésre, hogy miként és miért történt az átvétel, viszonylag nem nehéz felelni. Becket Tamást, Canterbury érsekét 1170. december 28-án ölték meg katedrálisában. 1173-ban III. Sándor már szentté avatta.¹⁵⁸ Vagy már ekkor, vagy csak valamivel később elkészült historia rhythmica-ja a műfaj divatjának igazi és első elindítója, s ezt László kanonizációjának évében, 1192-ben már Magyarországon ismerhették és énekelhették. Ismerhették, mert Becket – vélhetőleg – párizsi tanuló társa volt Lukácsnak, a későbbi szigorú esztergomi érseknek.¹⁵⁹ Továbbá Becket Tamás még mint kancellár kérte meg VII. Lajos és castiliai Konstancia lányát Margitot II. Henrik hasonló nevű fia számára.¹⁶⁰ Margit 1183-ban özvegy lett és 1186-ban férjhez ment III. Bélához.¹⁶¹ Az utóbb magyar királynévá lett angol trónörökösne, Tamás érsek franciaországi száműzetése idején is kapcsolatban volt apósának nagy ellenfelével,¹⁶² és emléket halála után is őrizte. Nem ok nélkül tételezhetjük fel, hogy Becket Tamás tiszteletét is Margit királyné mozdította elő Magyarországon és talán része lehetett az esztergomi királyi palotával szemközti hegyfokon egykor állott szent Tamás kisprépostság alapításában.¹⁶ Mindezeket tudva alkalmazhatták Lászlóra, a királynénak is kedves verset, a „király úr klerikusai”. Ezt a megoldást a történeti körülmények ajánlják. A szöveg maga, ezek mellett, egy másik gondolatot is felvet. A „*domum, portam, sepulchrum*

visita . . .¹⁶⁴ az eredeti szerzőjének elgondolása szerint a Canterbury-i székesegyházban szolgáló és Tamás érsek *síriját* őrző bencés káptalan (Cathedral Priory) kérése lehetett, a gondjaira bízott *sepulchrum* épségben maradása érdekében. Ugyanez a gondolat *László sírja* esetében, a *nagyváradi* püspöknek és székeskáptalannak érdekelttségére a szöveg adaptálása, sőt az egész historia létrejötte tekintetében utal. Ezt a feltevést támogatja a „*honor noster et patrone*” kifejezés is. Ez ugyanis szorosabban értelmezhető a váradi székesegyházra, s csak tágabban az egész országra. A váradi egyház iránti tiszteletet növelte, s azt pártfogolta a falai között nyugvó szent.

33° A „*Jesu bone, per Ladislai merita*” responsorium, a váradi kanonokok könyörgése volt, egész Pannóniát viszont a historia *rhythmica* legsikerültebb darabja, a szép retorikával, zengő, sikerült rímeléssel díszes kilencedik responsorium serkenti dicséretre. Az éjszakai zsolozsmázás véget ért és a koranyári napfelkelte órájában vagyunk. A hajnali dicséretre keljen fel az egész ország.

Surge! Gaude Pannonia!
Felix intende, prospera
et collauda felicia
Ladislai praeconia,
noctis expelle taedia
iam lucis orto sidere!

V. *Surge et collauda Dominum!*
Quia de viris sanguinum
per hunc salvare voluit,
et liberare statuit
te, lucis ante terminum.

Bibliai ihletésű fordulatok itt is akadnak (*intende prospera*: Zs. 44.), két himnusz-nak a kezdősora is alkalmasnak mutatkozott a mondanivaló kifejezésére. Ezek az első nappali óra (*Iam lucis orto sidere*) és az esti befejező imádság (*Te lucis ante terminum*) himnuszi. Egészében azonban a verselés biztonsága, a dikció eleganciája emeli ezt a befejező responsoriumot a vizsgált kilenc darab fölé.

34° A história *rhythmica dictatora* az éjjeli zsolozsma antifonáiban László tényleges koronzásának szertartását verselte meg, s ez az ő elgondolásában az *elevatio* szertartásával azonosult. A responsoriumokban a már szent király életének, jellemének legfontosabbnak tűnő vonásait látjuk összefoglalva, s az egészet a váradi egyház klérusának könyörgése és a Pannóniát ünneplésre felszólító vers fejezi be. Ez már valóban *egyszerűs*, jól megformált *irodalmi alkotás*. A korszerű irodalmi alkotómunka *eszközeit* ügyesen használó klerikus-szerző a legenda dictamen *prosaicum*ából alakított dictamen *rhythmicum*ot. Így lett a liturgikus felhasználás által megszabott tagolás ellenére egységbe formált, gazdag mondanivalójú misztikus költemény, „*canticum tropicum*”, Lászlót, a királyt ünneplő „historiá-ból. Viszont a hajnali dicséret antifonái: „*Sanctus iste indutus est decorem* . . . *Jubilate* et *invocate* . . . *Qui passus est propter nos, illuminet super nos* . . . *Laudet* te rex glorie . . .” zoltárokhoz fűződnek: *Dominus regnavit decorem indutus est* . . . (Zs. 92.); *Jubilate*

Deo omnis terra... (Zs. 99.); Deus misereatur nostri... *illuminet vultum suum* (Zs. 66.); *Laudate Dominum de coelis...* (Zs. 148.). Közülük csak az első kettő mutat Lászlóval kapcsolatot. Az ötödikben a „dulcis vox melodiae” kifejezés, az officium zenei megformálása által előidézni kívánt művészi élményre látszik utalni.

35° A negyedik antifona külön is megérdemel néhány szót. „*Mundinalis fabricae* (gaudens universitas, / Te beata Trinitas, / benedicit / et concinit / tibi laudes debitas.//”¹⁶⁵ Az értelem maga világos: a három ifjú énekeihez tartozó antifona a teremtést magát szólítja a Háromság dicséretére. A különös a csaknem mesterként tűnő első két sor „*Mundinalis fabricae / gaudens univ[er]sitas*” nem lehet a szerző saját gondolata. A különösen képzett melléknév a mundus-ból (helyesen mundanus) ugyancsak a középkori szerző nyelvi szabadosságát mutathatná. Ámde a kifejezni kívánt mondanivaló: az „örvendező világegyetem” attributum a fabricához. A fabrica mundi, fabricatio mundi értelemben – a világ „egybeszerkesztése”, tehát teremtés – egy koraközépkori kozmográfusnál fordul elő: *cursus annorum a fabrica mundi*.¹⁶⁶ De szerzőnkél a „mundinalis” éppen nem klasszikus képzésű melléknévi jelző a fabrica mellett, az eredeti és helyes nyelvi formára utal: „mundana fabrica”. Ha azonban szerzőnk maga készített egy „mundialis” szót, (vagy vett át a helyes alak helyett) ez úgy volt lehetséges, hogy a jelzőbe még beleértett valamit. A XII. század műveltjeihez Plátót közvetítő, Chartres-ban igen olvasott Macrobius¹⁶⁷ egy helyén a Timaeust hosszasan idézte. Az idézetben ezt is olvassuk: „... *omne mundi corpus* de igne et terra instituere *fabricator* incipiens...” (Comm. 1, 6, 30), majd később „... Plato in Timaeo cum de *mundanae animae fabrica* loqueretur¹⁶⁸ expressit, *animae enim sicut mundi*, ita et hominis unius modo divisionis reperiuntur ignarae, si *divinae naturae simplicitas* cogitetur, modo capaces, cum illa per *mundi*, haec per hominis *membra diffundi*...”¹⁶⁹ A plátói világ-lélekek a világ megalkotásában, összeállításában (fabrica) vitt szerepe, a XII. század keresztény platonizmusában a Szentháromság világteremtő munkájára volt átértelmezhető. Mert a Háromság magát a teremtésben, mint „trina causa cunctorum”¹⁷⁰ megsejteni.

36° A reggeli dicséretben Zakariás énekéhez csatlakozó nagy antifona (Benedictus es Salvator) a László csodálatos közbenjárására történt gyógyulásokra emlékeztet. Az első vecsernyének a zsoltárok fölött éneklendő antifónája (Fons aeternae pietatis) szép verses fohászkodás. Az első Magnificat antifona (Confessor Domini Ladislai) úgy látszik általános használatra készült, annyira jellegtelen. Viszont a II. vecsernye nagy antifónája már inkább figyelmet ébresztő:

O sáncť řěx Lăđislăe!
O columna militiăe Chřstianăe!
O firmissima spēs tŭăe gěntis,
Intuere devotionem pópŭli tĕ quaěrěntis
et sub tuum praesidiŭm (con)fŭgĕntis.?
O misericors misericordĭăm cŏnșecŭtŭs
intercede pro nostra omniŭmqŭe sălŭtĕ.

A ritmikus kádenciák,¹⁷¹ az antifona szinte minden kolonját zárják, ebben a sorrendben: trispondaicus, velox, planus, velox, (x de a con praefixum elhagyásával velox), velox és planus. A jó cursus leoninuson kívül az antifona két érdekes frazeológiai előzménnyel szolgál. Az egyik a „Sub tuum praesidium (con)fugientis” sor, amely a legrégebb Mária antifona, a „Sub tuum praesidium confugimus. . .” kezdő gondolatának és szavának átvétele. A másik az „O firmissima spes tuae gentis”, ami viszont az „Inclya spes gentis tuae” által az „Ave beate rex Stephane” Szt. István király-antifonából¹⁷² inspirálódott. Ez a megjegyzés már szinte a nagy és igazi „dictamen” költői alkotás margóján jelenik meg és mutatja a magyar dicta-tor ügyességét a formai lehetőségek kiválasztásában. Azaz, hogy a rímes próza mellett szép ritmikus prózát is képes produkálni.¹⁷³ Macrobius (esetleg a Timaeus) ismerete, a korszerű műveltséggel rendelkező klerikusokat dicséri.

37° Mai értelemben is költemény – formai értelemben legalább – a misén énekelt *szekvencia*, vagy – középkori hazai latinságunkban inkább kedvelten – prosa, valamint a zsolozsmában a két vecsernyén énekelt *himnusz*.¹⁷⁴ A szekvencia: „*Novae laudis extollamus / Regem, cuius exultamus / speciali gloria . . .*” kezdettel,¹⁷⁵ amint arra már másutt rámutattam, Adamus a S. Victore köréből származó Szent Kereszt szekvencia adaptációja: „*Laudes crucis attollamus / nos qui crucis exultamus / speciali gloria.//*”¹⁷⁶ A két szöveg teljes összehasonlítására e kötet más helyén nyílik mód.¹⁷⁷ A szekvencia, mint a historia rhythmica is, keletkezési helyére, Váradra mutat, 4a strófa: „*O quam foelix quam praeclara / Varadini fulget ara / tuo clara nomine!//*” De még inkább 7a: „*Exauditur in hac domo / quidquid orans petit homo / per Regis suffragia.//*” Ezek a sorok kifejezetten a király nyugvóhelyévé rendelt *váradai székesegyházra* vonatkoznak. Végül a Lászlót tényleg megkoronázó Krisztus itt is megjelenik 14a: „*Assistentes regis laudi / Coronator regis audi / . . .*”

38° Összeköttetésben van az adaptált szekvencia a nagy önállósággal, páratlan formai biztosággal és művészien finom gondolati egybefogással készült *himnusz-szal*: „*Regis regum civis ave! Regum gemma Ladislave regni consors gloriae!*”¹⁷⁸ Hogy a szekvencia is, a himnusz is a szenttéavatott király tiszteletére készült, a szekvencia első sora árulja el: „*Novae laudis extollamus*”, még kifejezettebben a himnusz: „*nova novi regis laude . . .*” A szenttéavatás friss, örvendező élményének hatása alatt jött létre a korai László irodalomnak ez a legtökéletesebb alkotása. És mert e tanulmány okát szolgáltató jelzőt is ennek szövegében találjuk meg, nagyon érdemes lesz e himnusszal közelebbről megismerkedni. Legelőször egy bevezető kérdés, mely a himnusz verstörténeti különlegességére kér választ. Miért nem tartotta magát a szerző a himnuszok kötelező versformáihoz¹⁷⁹ és miért használt viktorinus szekvencia-strófákat? Mert a László himnuszt csak melódiája tette himnusszá, strófaszerkezete miatt lehetett volna akár szekvencia is. Erre magyarázatot csak a szerző különleges elfoglaltsága, helyesebben elfogódottsága ad. Az új, viktorinusnak mondott szekvencia-stílus verselésének és melódiájának virtuozitása ragadta meg szerzőnket annyira, hogy merjen szakítani az ő korában is már legalább fél évezredes himnusz-költői hagyománnyal. „*Regis regum civis ave! / Regum gemma Ladislave, / regni consors gloriae!*” A szekvenciában 2b: „*gemma regum totius saeculi*”. A koronázási ordóban is hallottunk arról, hogy a virtusok drága-

köveivel, gyöngyével és színaranyával épüljön meg a király élete. „Regem regum es aggressus / sis defensor indefessus / et athleta patriae!” Az első strófában tehát a vers hőstét, az ünnepeelt szent királyt szólítja meg a költő. Lászlót, a királyok gyöngyét, a haza fáradhatatlan oltalmazóját és bajvívóját. A „sis defensor indefessus” az ordóban így jelent meg: „ut sit . . . indefessus regni huius et populi tui gubernator et infidelium expugnator . . . Ecclesiae tuae sanctae et fidei christianae defensor . . .”¹⁸⁰ Tehát a király legyen országának és népeinek *fáradhatatlan* kormányzója, az egyház és a hit *oltalmazója*. A Lászlót ünneplő himnusz azonban a királyt még egy jelzőhöz juttatja: *athleta*. A szó az ordóban a korona feltételekor fordul elő: „inter gloriosos *athletas*, virtutum gemmis ornatus . . . sine fine glorieris . . .”¹⁸² Így megtaláljuk a „*sis defensor indefessus et athleta patriae*” minden szavának eredetét, kivéve a *patria* szót. A himnuszköltő ugyanis *Lászlóban* nem az egyház és a hit fáradhatatlan védelmezőjét, nem is a virtusok gyöngyével ékesített dicső atléták, azaz bajvívók egyikét látta, hanem a *hazáját szünet nélkül védelmező bajvívó vitézt*. A tiszteletreméltó forrás a királyavatás rendje, csak szavakat szolgáltatott, a poétánkat eltöltő gondolathoz. S ez az eszmei kép Lászlóról még nem az uralkodás igazolása gondjainak hatására alakult ki benne. *László egész életének* ismerete készteti a poétát arra, hogy megalkossa László királyunkat legszebben jellemző képet: *athleta patriae*. És tudjuk, hogy ez volt László a királyi tisztevéllalása előtt, a vezérség tisztségében vitézkedve, szinte gyermekségétől kezdve.

39° A himnusz első strófája eljuttatott minket a legrégebbi László-irodalom legmagasára. Ez néhány szó csupán, de kimondásához nagy iskolázás, magas klerikus-kultúra volt szükséges. A további strófák még két tanulságot fognak szolgáltatni. Az első a második strófa eredetének vizsgálatából következik: „*Salve salvus Hungarorum! Rex cohaeres angelorum, vas coelestis gratiae/ Ab aeterno vas electum, vas insigne, vas effectum vindicans iustitiae!*” A szép, biblikus emelkedettségu kifejezésekben gazdag, fordulatos dikciójú strófa frázis anyagát ismét a viktorinus kanonokok költészete szolgáltatta. Egy hajdan méltán kedvelt és híres Mária-szekvenciában (*Salve mater Salvatoris*) ezt találjuk (10 b): „*Salve mater Salvatoris / vas electum, vas honoris / vas coelestis gratiae.// Ab aeterno vas provisum / vas insigne, vas excisum / manu sapientiae.*”¹⁸³ A másik újra Várad dicsérete (3 b): „*felix, ave, Varadinum, cuius augens fama signum resonet per saecula*”.

40° Várad dicsérete annyira sokszor hangzik fel e legkorábbi László-versekben, hogy a szövegek keletkezésének helyét joggal jelölhetjük meg a Körös-parti városban és székesegyházában. Ha ez így van, akkor az első László-irodalom szerzőit, vagy egyes darabjainak szerzőjét a László sírját egykor őrző katedrális klérusában kereshetjük. A személy feltételes megjelölését segíti a *vers és dallam szoros összetartozása* a középkori litteratúrában.¹⁸⁴ Megfigyelhetjük, hogy a história rhythmica szerzője mily változatos verselési eszközökkel, strófaszerkezettel tudott élni. Ez a változatoság a XII. sz. *francia* költészetére jellemző: latinra, provanszálra, franciára egyaránt. A példákat szolgáltatók sora Abélardtól, a trubadurokon és a truvereken át a viktorinus szekvencia és kanció-költőig húzódik. Hogy mennyire az új szekvencia modor hatása alatt állhatott egy szerző, a verses szövegek egésze, de különösen a szekvencia és a remek himnusz mutatja. A szenttéavatás évében, amikor a liturgikus szövegek elkészítése sürgős feladat volt, Nagyvárad püspöke

Eluinus volt. 1188-ban került a bihari püspökség székébe. Még mint királyi klerikust, III. Béla Párizsba küldte: „ad addiscendam novam melodiam”. Az új melódia, amit Elvinnek meg kellett Párizsban tanulni, lehetett az új szekvencia-stílus, lehetett a XII. század elejétől egyházi és világi költészetet egyaránt uralma alá vető új költői és zenei stílus, a trubadúrok és truverek művészete. Mivel az első László-irodalom versei mindkét stílusra szép példákat adnak, lehet, hogy a nova melódiát jól megtanult Elvin püspök alkotó, vagy alkotást irányító tevékenységének bizonyosságai.

41° Kívül esik az eddig megbeszélte prózai és verses alkotások körén, de a László-kultuszhoz tartozása mégis összefűzi a liturgikus verses szövegekkel. Szent László legrégebbi miseimádsága a problémát okozó szövegrész, későbbi szövegezekbe kevésbé markáns megfogalmazásoknak adott helyet. Nem lesz tehát érdektelen kísérlet, ha e néhány szót, a László-irodalom kialakulásának vizsgálatából nyert tapasztalataink összefüggéseibe helyezve, értelmezzük. „Deus qui beatum Ladislaum regem nostrum et confessorem tuum modo delinquentem ad veniam, et iustum transtulisti ad gloriam . . .” Így szól a kérdéses szövegrész, abban a miseimádságban, könyörgésben, ami legrégebbi bejegyzéséből következtethetően az elevatit követő misében hangzott el először. Lászlót az oratio fogalmazója olyan valakinek mondja, aki ugyan hibázott, vagy éppen bűnös is volt, de Isten bűnbocsánatra vezette, majd megigazultan (iustus) a dicsőségbe általvitte. A modo delinquens értelmezésére nézve eddig két felfogás alakult ki. Az egyik, hogy Lászlónak nem egyértelműen pápa-párti politikája nyert volna utólag bocsánatot¹⁸⁶ az egyház részéről a kanonizáció megtörténtével. A másik, hogy Lászlónak nem legitim, tehát egyszerűen törvénytelen uralkodása szorult volna „veniára”, bűnbocsánatra.¹⁸⁷ „Modo delinquens” a már szentté avatott László, hogy úgy mondjam „politikai” vétség miatt, a kortársak szerint nem igen lehetett. Ők már az investitúra harc, a wormsi konkordátum utáni európai közfelfogásban, a – nyilván nemzete érdekeit néző, kompromisszumot kereső, magát el nem kötelező királyt aligha tekinthették, ha nem is az egyház, de mindenesetre a pápai hatalom ellen vétkezőnek. Sokkal inkább láthattak Lászlóban egy – mondjuk – reálpolitikust, a szentté avatást szorgalmazó, Bizáncban nevelkedett III. Béla királyi klerikusai. Ugyanígy túlhaladott lett a kanonisztikában megfogalmazott királyeszménynek Lászlóra alkalmazása után a legitimitás és az idoneitás, a gregoriánus terminológiában a natura és az officium ily szigorú morális ítéletet kimondó éles szembeállítás.¹⁸⁸ Az irodalmi László-ábrázolás Lászlónak, a királynak bemutatására és ünnepeltetésére törekszik. A dux, harcos és mindig győzedelmes vezér, akinek az alakját a népi emlékezet inkább megőrizte, a szekvenciát kivéve, nagyon részletes bemutatáshoz nem jut. Pedig, László életének nagyobb idejét vette igénybe a dux, mint a rex tisztkedése. Azt kell tehát gondolnunk, hogy László királlyá tétele előtti életét, az irodalom elegendőnek tartotta csupán általánosságokban mozgó megállapításokkal jellemezni. Arra a verses história utal, hogy László a hercegből király lett, amint szentté lett a nem szent ember. VII. Gergely levele Judit királynéhoz is olyan következtetést enged meg, hogy Lászlót, a királyt még el kellett indítania világi dicsőség megvetésének útján.¹⁸⁹ A teljes László-képhez e változás felismerése hozzá tartozik. Ezt a változást azonban az irodalomnál konkrétan őrizte meg a népi emlékezés és középkorunk művészete.¹⁹⁰

JEGYZETEK

1. *Chronici Hungarici compositio saec. XIV.* = Bécsi Képes Krónika c. 140., ed. Alexander Domanovszky, E. Szentpétery, *Scriptores Rerum Hungaricarum ducum regumque Stirpis Arpadianae gestarum* vol. I. Budapestini 1937. 420. Id. Szentpétery, *Scriptores*.
2. L. a krónika V betűvel jelzett szövegrészeit id. kiadás, 363–420.
3. Dankó, Josephus: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*, Budapestini 1893. 175–184.
4. *im.* 175–176.
5. *im.* 185–189.
6. L. Török József szövegközlését ebben a kötetben.
7. Szentpétery, *Scriptores* II. 535. és Gombos A. F., *Catalogus fontium historiae Hungaricae . . . ab a. Christi DCCC ad a. MCCCIII.* Budapestini 1938. n. 5028 és 5029, 2456–2464.
8. A legendában nem is találunk utalást több eseményt, vagy eseményszerű adatot elbeszélve, mint a következőket: *a)* királyi egyházak és monostorok támogatása; *b)* a két új püspökség alapítása; *c)* László virrasztásai az egyházakban; *d)* a földről való felemelkedés; *e)* a besenyők betörése és a király éhező seregének csodálatos táplálása; *f)* István, Imre, Gellért, András és Benedek szenttéavatása. Lásd ezzel szemben a krónikának a Gestából vett bőséges eseménytörténetét.
9. A *lectionarium chori*, karbeli olvasókönyv, tartalmazta a zsolozsmázásban éjjel olvasott bibliai, patrisztikus, hagiografikus vagy más eredetű olvasmányokat.
10. A kérdést újabban szépen összefoglalta, s az eddigi eredményeket lényeges újabbakkal gazdagította Gerics József, Legkorábbi Geszta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest 1961. 88–112.
11. Szentpétery, *Scriptores* I. 403.
12. *i. m.* 405, Gombos, *Catalogus* III. 2458. *Legenda*: „*insignia regis ante se deferri*”
13. Szentpétery, *Scriptores* I. 407.
14. *i. m.* II. 535; Gombos, *Catalogus* III. 2458.
15. Szentpétery, *Scriptores* I. 403–404.
16. *uo.* 404.
17. *uo.*
18. Gerics *i. m.* 100–110.
19. A kanonisztikának a kor jogi felfogását befolyásoló hatásáról: Plöchl, W., *Geschichte des Kirchenrechts* II. Wien 1955, 431–434.
20. Manegold von Lautenbach: (†1103) *Ad Gebehardum Liber Libelli de lite.* MGH I., 300–321.

21. A kanonisztika egyik legnagyobb alakja Gratianus előtt, az alább is hivatkozásra kerülő Ivo Chartres püspöke (†1117) *Decretumában* (XVI. pars, c. 39. *de regibus bene regentibus*) szintén ezt a véleményt képviselte: „Reges a recte agendo vocati sunt; ideoque a recte faciendo regis nomen obtinetur, *peccando omittitur.*”
22. Gerics, i. m. 107; ugyanott – helyesen – „a legenda tompított legitimizmusáról” beszél. Véleményem szerint a Gerics által igazolt, a XVII. században végbement Gesta-átszerkesztés még nem kellett, hogy világosan tudtul adja a királyság officium – jellegéről éppen ekkoriban a megállapodás felé haladó egyházi felfogást. Ilyen nézet az eredeti szerkesztésben még kevésbé kaphatott hangot. Az általánosabb nézet mindenképpen a „natura” oldalán kellett, hogy megnyilvánuljon.
23. *Pontificale Romanum*. Venetiis 1740. kiadást (137 l.) használtam, és hozzá Eichman, Eduard: *Die Kaiserkrönung im Abendland*, Würzburg 1942. A királyavatási szertartás rendjét is tartalmazó főpapi szertartások könyve a XII. századtól nyerte fokozatosan – német minták után – lényegében a legutóbbi időkhöz változatlan formáját. (Lexikon für Theologie und Kirche VIII. 1936. 372–373.)
24. Szentpétery, *Scriptores* II. 536; Gombos, *Catalogus* III. 2458.
25. Szentpétery, *uo.*; Gombos *uo.*
26. Szentpétery, *uo.*; Gombos, *uo.*; „Regi nostro . . . ad peragendum iniunctum officium” áll az egyik koronázási miseimádságban (*Secreta: Super oblata*). *Pontificale* 145 l.
27. Szentpétery, *Scriptores* II. 536; Gombos, *Catalogus* III. 2458.
28. Szentpétery, *Scriptores* II. 537.; Gombos, *Catalogus* III. 2457. A „*fraterna discordia*” miatt Lászlót elmarasztaló vélekedések középkori visszhangjai Laskai Osvátnál: Gerics, i. m. 105.
29. A középkor Cicero tanítását követte: *De Inventione* 1, 9; 1, 43; 2, 79.
30. Az *artes liberales* rendszerén belül a grammatika és retorika használhatóságáról és ennek érvényességéről a középkorban, írtam: *Deákiség és Európa*, Budapest 1979. 17–20.
31. Fl. M. Cassiodorus: *Humanarum Institutionum libri c.* művének a retorikáról szóló részét Halm, Carolus: *Rhetores Latini minores*, Lipsiae 1863, 493–504. lapjain közölt szövegből idézem. Cassiodorus műveinek teljes kiadása: Migne, PL 69–70.
32. „*Demonstrativum genus est, cum aliquid demonstramus, in quo est laus et vituperatio. Deliberativum genus est, in quo est suasio et dissuasio. Iudiciale genus est, in quo est accusatio et defensio vel praemii petitio et negatio.*” Halm, 495–496.
33. Alcuin Nagy Károllyal folytatott fiktív dialógusában (*Albini De arte rhetorica dialogus*) az *oratio* hat része között másodiknak említi: „*Sex enim sunt partes, per quas ab oratore ordinanda est oratio cause: exordium, narratio, (partitio, confirmatio, reprehensio, conclusio).*” Halm, 534.
34. ugyanott bővebb értelmezésében: „*cum qualitatium vel quantitum comparatio est; in his enim res gestae adprobant causam . . .*” Halm, 111.
35. Cicero, *De oratore*, 2, 14.
36. Halm 497–498, Cassiodorus után Alcuin is, Halm, 535.
37. Szentpétery, *Scriptores* II. 535.; Gombos, *Catalogus* III. 2457.
38. Halm, 466.

39. Szentpétery, ih. (37. j.); Gombos, ih. (37. j.)
40. Szentpétery, *Scriptores* II. 536.; Gombos, *Catalogus* III. 2457.
41. Halm, 473.
42. C. Iulii Victoris, *Ars rhetorica*, Halm, 436.
43. Martiani Capellae, *De rhetorica*, c. 38. Halm, 478.
44. Békefi Remig, Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Budapest 1898, 20.
45. *Praeexercitamina Prisciani Grammatici ex Hermogene versa* c. 10. Halm, 558.
46. Ismeretlen szerző műve: *Carmen de figuris et schematibus* 148. Halm, 69.
47. *Incerti auctoris Tractatus de adtributis personae et negotio sive commentarius in Ciceronis de inventione libri I. capita 24–28.* Halm, 305.
48. Szentpétery, *Scriptores* II. 536.; Gombos, *Catalogus* III. 2457.
49. *De adtributis personae*, Halm, ih.
50. uo.
51. uo.
52. Szentpétery, *Scriptores* II. 139.; Gombos, *Catalogus* III. 2458.
53. Szentpétery uo.; Gombos uo.
54. *A Fiziológus magyar fordítása* (Horváth Judit): *A bizánci irodalom kistükre*, Budapest 1974, 585–586.
55. Az előbb említetthez hozzá kell venni a még használatosabb un. *Bestiariumot* és Isidorus: *Etymologiarum librit, de sem az egyik, sem a másik nem lehetett a descriptio* forrása.
56. *Breviarium Strigoniense, Venetiis* 1514.; *Viennae* 1554.; *Breviarium Sacri Montis Pannoniae*, 1519.
57. Dankó, *Vetus Hymnarium* 179.
58. Ezt a véleményt fenn kell tartani... stb. a 20. l-ról... (befejezés):... között keresendők.
59. Kardos Tibor, *Középkori kultúra, középkori költészet*, Budapest, é. n. (1941).
60. *Le Roman de Troie par Benoît de Sainte-Maure publié par ... Léopold Constans. I. Société des anciens textes français*, Paris 1904. Bőséges méltatását már L. Petit de Juleville megírta: *Histoire de la langue et de la littérature française des origines à 1900. I. Moyen Age (des origines à 1500)* Paris 1896. 188–222.
61. A következő kiadást használtam: *Pyndari Bellum Troianum ex Homero. é. és h. n. colligatum: C. Valerii Flacci Setini Balbi Argonauticon. Impr. Florentiae opera et impensa Philippi Bibliopolae. 1504.* Budapesti Egy. Könyvtár Vet. 03/325. (azonos nyomda)
62. *Dictys Cretensis sive Lucii Septimi Ephemerides belli Troiani accedit Daretis Phrygii De excidio Troiae historia.* Bonnae 1837. ed. Andreas Dederich.
63. *Guido de Columnis Historia destructionis Troiae.* ed. Nathaniel Edward Griffin, Cambridge Mass. 1936.
64. *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur II.,* Zürich 1964.
65. Hadrovics László, *Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. Az MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl.* Budapest. 1954. 79–175. Itt találjuk részletesebben előadva a Trója-regény európai elterjedését is.
66. Ps.-Pindaros, id. kiadás (61. j.) lapszámozás nélkül, *Liber Tertius*, 12. és 13. hexameter.
67. Ps.-Dares id. kiadás (62. j.) 11. Meg kell említeni, hogy Josephus Iscanus

- (†1210 k.) 1188-ban befejezett Trója-eposza, melyet Langosch (Gesch. der Textüberlief. II. 87.) „Das beste mittellateinische Troiaepos”-nak mond. Priamust így mutatja be (IV. 43.) „Celsa duci Priamo late surgentibus armis effulsit roseum cervix caput, ardua sscibunt membra virum, blandoque *genas* terrore minaces *Regius ornat honos* . . .” az 1620-ban megjelent kiadáshoz nem jutottam hozzá, az idézetet Dederichtől vettem.
73. „De illis autem, qui fuerunt in Troia, idem Dares formas sub stilo descripsit. Scripsit enim . . .” Ed. Griffin (63. j.) 85. l.
74. A befejezést Langosch 1286-ra teszi. Az első László-irodalom keletkezésének korát természetesen Horváth J. (A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Bp. 1931. 32.) és Kardos Tibor (Középkori kultúra, 68–70.) szerint a kanonizáció idejére kell tenni. Nézetüket a szóba jöhető szövegek vizsgálata – e dolgozat tárgya – gondolom, megerősíti.
75. Petit de Julleville már biztosra vette „L’existence d’un *Dares étendu* ayant servi de base à Benoit de Sainte More . . .” i. m. 207. Azóta ez a terjedelmesebb *Dares* is kiadóra talált. Mass. 1944.
76. Hadrovics L. (65. j.) és Kapitánffy István, Anonymus és az Excidium Troiae. Irodalomtörténeti Közlemények 1971, 726–729.
77. (Ifj.) Horváth János, P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 1966. 3–6.
78. II. 3.210.
79. Homérosz. Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények. Fordította Devecseri Gábor, Budapest, 1960. 54; görög eredeti: Homers Iliade erklärt von J. U. Faesi I. Siebente Auflage von F. R. Franke, Berlin 1888. 144. βασιλιῆ γὰρ ἀνδρὶ ἔοικεν
80. Devecseri uo. ἀμφοτέρον βασιλευς τ’ἀγαθός κρατερός II. 189. Faesi-Franke, 144.
81. εὐρύτερος δ’ἴμοισιν Faesi-Franke, 145.
82. στάντων μὲν Μενέλαος ὑΐειρεγεν εὐρεας ὤμους i. kiadás 146.
83. Devecseri, 56; gör.: ἀνὴρ ἡὺς τε μέγας τε ἔξοχος Ἀργείων κεφαλὴν τε καὶ εὐρέας ὤμους” Faesi-Franke 148.
84. Devecseri, 56; gör.: Faesi-Franke 148. Ajax homéroszi jelzője: ἔρκος Ἀγαιῶν nem vezetett-e Lászlónak egy, az officiumban előforduló megszólításához: „O columna militiae christianae”?
85. L. Constans kiadása (60. j.) 266.
86. id. kiadás 267.
87. id. kiadás 268.
88. A bizánci irodalom kistükre (54. j.) 585. l.
89. uo.
90. Chevalier, Répertoire Hymnologique, 19. 918; Radó P., Répertoire Hymnologique, 672. p. 55.
91. Horváth (ifj.) János, Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái, 1954. 195.
92. uo.
93. Schneider Philipp, Die Lehre von den Geschichtsquellen. Regensburg 1892, 54–64.
94. Migne, Pl
95. c. XXIII. De re militari et bello Qu. 5.; a kiadás, amit használtam. Coloniae Munatiana (Basel) 1717.

96. Pontificale Romanum id. kiadás 134–136 és 159–162.
97. Dankó i. m. 182.
98. Curtius, Ernst Robert: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern² 1954. 506–521.
99. Röder, Jos.: Das Fürstenbild in den mittelalterlichen Fürstenspiegeln. Diss. Münster 1933.; Booz E.: Die Fürstenspiegel des Mittelalters.
100. L. itt 12. pont.
101. Az analóg eset az 50. j-ben hivatkozott. De adtributis personae traktátusból véve: „Itaque non orator natura est, sed oratorius, id est qui orator esse possit.” Halm, 305.
102. Horváth J. i. m. 32.; (ifj.) Horváth J., Stílusproblémák, 190.
103. Szentpétery, Scriptorum I. 405., II. 532.; Gombos, Catalogus, III. 2458.
104. „fidem rectam, veram, catholicam, in Christo Jesu fundatam, in cordibus prophetarum, patriarcharumque radicatam, apostolico praeconio commendatam tota mente, fideliter amplectendo tenuit.” Szentpétery II. ih.; Gombos ih.
105. „Super hoc etiam fundatum gratum omnipotenti Deo habitaculum et Sancti Spiritus sacrarium ex auro, gemmis et lapidibus pretiosis secundum apostolum aedificavit. . .” Szentpétery uo.; Gombos uo.
106. Szentpétery uo.; Gombos uo.
107. Decretum Gratiani, Causa XXIII. De re militari et bello. Quaest. 5. c. 23. (Hieronymus super Hieremiam, ad c. 22.)
108. Admonitio: „Cum hodie per manus nostras, optime Princeps, . . .” Pontificale, id. kiadás 136.
109. id. kiadás 141.
110. id. kiadás 142.
111. id. kiadás 159.
112. „Ungaricis gentibus, utpote noviciis, adhuc, provido rectore plurimum idigentibus. . .” Leg. Ladisl. mai. c. 4.)
113. A Vulgata-ban (Eccl. 32.1) rex és rector azonos jelentésben fordulnak elő. Egy Szt. István himnusz is így mondja Istvánról: „Hic est miles, rex et rector, qui dum rexit et regnavit. . .” (Dankó, i. m. 209.) Ágostonnál a rector: De unitate ecclesiae, c. 39.
114. A király felkenésénél mondott második könyörgésben. Pontificale, id. kiadás, 140.
115. Legenda maior, c. 4.
116. uo.
117. Legenda maior, c. 5.
118. Decretum Gratiani, Causa XXIII. qu. 5. c. 35.
116. Decretum Ivonis, XVI. Pars c. 40. (Qui recte utitur regni potestate).
120. A szövegdíszítés teljesebb megtagyargalását I. (ifj.) Horváth J., Stílusproblémák. . . 188–195.
121. A műfajt magát valójában Guido M. Drees fedezte fel és emlékeit az Analecta Hymnica Medii Aevi sorozatban adta ki, igen nagy számban. A historia rhythmicát, műfaji sőt verselési sajátosságaival együtt szintén ő ismertette sorozatának V. kötetében (Leipzig 1889) 5–16. l.
121. A műfaj történetéhez: Ghellinck, J. de, L'essor de la littérature latine au 12e siècle. Továbbá, hazai vonatkozásokban Mezey L.: Szent István XIII. századi verses históriája. Magyar Századok, Horváth János emlékkönyv. Budapest 1948. 41–45., újabban: Deákság és Európa, Budapest 1979. 208–213.

123. Június 27-én László szenttéavatására emlékeztek (Elevatio S. Ladislai regis), július 29-én pedig halálának évfordulója volt (Depositio S. Ladislai regis). Az esztergomi rítus megszüntetése (1628) után, az utóbb említett ünnep is kimaradt a magyarországi egyházi naptárból.
124. Az ars dictaminis, vagy ars dictandiról: De Ghellinck, i. m.
125. A három dictamen: prosaicum, rhythmicum, musicum. Deákság és Európa, 215; A László-historia rhythmica dictamen musicumáról Falvy Zoltán írt: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik, Budapest 1968. 120–144.
126. Ez a szabályosság a Dreves által közölt, igen sok rimes officium verselésén megfigyelhető. Mindenesetre az antifonák következetesebben maradnak meg egy strófaszerkezeten belül, mint a rezponzóriumok.
127. A historia rhythmicának az alábbiakban elemzése kerülő szövegei: Dankó, i. m. 177–184. és Török József szövegközlésében, e kötetben:
128. L. a 7. pontot.
129. A rövidítésben a görög chi, rhó, sigma (középkorias betűalakjukban). A c formájú sigma, a két vonallal írni szokott kurzív c és e vonalaiknak pontatlan összeillesztése esetén könnyen összetéveszthetők lehetnek. Ez esetben a szövegromlásnak a textusnak notából litterába átvitelével, az első tisztázattal, egyidősnek kell lenni.
130. Pontificale, id. kiadás, 138.
131. Eichmann i. m. (23. j.) 178.
132. Pontificale: „Metropolitanus surgit et accepto baculo pastorali in sinistram manum, super electum Regem prostratum dicit: Ut hunc electum . . .” Produciendo semper super eum (regem) signum crucis” id. kiadás 138.
133. im. 139.
134. A királyavatási ordóban is, a koronának a király fejére helyezésekor mondott könyörgésben találjuk meg: a „*praemio sempiternae felicitatis coronatus*” kifejezést.
135. A tropus hasznáról, jelentőségéről Aquila Romanus (De figuris sententiarum et elocutionis liber) ezt írja „Usitatorum verborum Latinorum scientiam vel usum vel grammaticus sibi vindicat. Illi quoque mores, qui 'tropoi' (τροποι) nominantur, ab eadem hac arte non minus diligenter sunt cogniti quam ab oratore, sed quatenus cuique generi materiae adhibere eos deceat, orator melius intellegit. *Figurandarum sententiarum et elocutionum proprium oratorium munus est. Hoc enim genere et parva extollit et angusta dilatat. . .*” Halm, 22. L. még alább.
136. L. erről Bédát (Halm, im. 611.), akinek az egész középkoron át nagy tekintélye ezt a felfogást érvényben tartotta.
137. Beda, a középkori iskolázás egyik nagy tekintélye, az allegoriát a tropus tizenhárom válfaja egyikének mondja. (De schematibus et tropis, Halm, im. 607–618.) Tropus: est dictio translata a propria significatione ad non propriam similitudinem, ornatus necessitatisve causa. Tropusról tehát akkor beszélhetünk, ha egy szó a saját eredeti jelentésén túlvezetve, hasonlatot fejez ki, átvitt értelmezést nyer. Az *allegoria* olyan *tropus*, amivel mást jelzünk, fejezünk ki, mint amit mondunk. (quo aliud significatur quam dicitur). A példa: „Levate oculos vestros et videte regiones, quia albae sunt iam ad messem, hoc est intelligite quia populi iam parati sunt ad messem. . .” (im. 615) Az allegoria azonban nem csak szavakkal fejezhető ki: „Notandum sane, quod allegoria aliquando *factis*, aliquando *verbis* tantum modo fit. . .

- Item *allegoria verbi sive operis* aliquando historicam rem . . . , aliquando *anagogen* hoc est *sensum ad superiora ducentem* . . . (im. 617.) Példa: templum, iuxta *historiam* a Salamontól épített jeruzsálemi templom; iuxta *allegoriam* az Úr teste „rontsátok le ezt a templomot, én harmadnapra felépítem azt.” vagy az egyház: „az Isten temploma ugyanis szent, s ez ti vagytok”; . . . per *anagogen* a fentlakozás örömei: „Boldogok, kik házadban laknak Uram, örökkön örökké dicsérnek Téged . . .” (im. 617.) *László iuxta historiam* a a történeti alak, iuxta *allegoriam*: a kánonokban és az ordóban bemutatott királyeszmény képviselője, aki azért az *elevatióban* a földön, iuxta *anagogen*: pedig a *mennyben megkoronáztatik* ;
138. Dreves Ein Jahrtausend II. 88.
139. Dreves Ein Jahrtausend II. 89.
Rónay György szép fordításában:
„örvendetes titok ez,
s amit nekünk ma szerez,
mindnyájunknak vigalom;
mivel *Frankhon* e jeles
történetből nyer *kegyes*
koronát e nagy napon.
A korona ünnepét
s korona-felvételét,
melyet ma ül a sereg.
Örvendezve mind e nép
eztán évről évre szép
tisztességgel tartja meg.”
Rónai György fordítása: Deákok és Lovagok, versek a XV–XIII. század-
ból. Összeállította Mezey László Bp. 1960. 60–61.
140. Dreves, G. M. *Analecta Hymnica Medii Aevi*, V. 39. A „*signum honoris tropicum*” kifejezés értelmét a 136. j. alapján jobban megérthetjük. „*Hoc delectatur climate*”: a *climax*, *Martianus Capella* (*De rhetorica*, c. 41.) szerint „*est ascensus*”, azaz felfelé haladást, felfelé jutást kifejező retorikai figura.
141. Dankó, im. 177.
142. Szentpétery, *Scriptores* II. 538.; Gombos, *Catalogus* III. 2457.
143. Wertner, M., *Az Árpádok családi története*, Nagybecskerek 1892. 203. *László* születését 1040-re teszi.
144. Wertner, im. 190. Atyja Rheinfeldeni Rudolf IV. Henrik ellen megválasztott német ellenkirály. Pauler feltételezi *Lászlónak* egy korábbi házasságát is és születésének idejét 1046-ban állapítja meg. A magyar nemzet története az Árpádok alatt, I. Budapest 1899. Wertner nézete (ih.) megokoltabbnak látszik.
145. Hung. Pontif. 45. Caspar, *Registrum Gregorii VII.* 564–565.
146. uo.
147. Dankó, im. 178.
148. *Legenda maior*, c. 5. Szentpétery, *Scriptores* II. 537.; Gombos, *Catalogus* 2459. Az *exedra* ez esetben pontosabban az apszis félkörű fala mentén a főpapi katedrától jobbra és balra, a szolgáló papság számára elhelyezett padot jelenti: *Glossaire de termes techniques a l’usage de lecteurs de La nuit des temps (Zodiaque)* Pierre-qui-vire,² 1971. 190 – „*banc semicirculaire*”.
149. Dankó, im. 178.
150. L. 12. 13. pontot.

151. Dankó, im. 179.
 152. uo.
 153. L. 107. j.
 154. L. 130. j.
 155. Dankó, im. 180.
 156. uo.
 157. Dreves, G. M., Ein Jahrtausend lateinischer Hymendichtung II. Leipzig 1909.
 158. Lexikon für Theologie und Kirche (1938) 122–123.
 159. Balics Lajos A római katolikus egyház története Magyarországon II/1. Budapest. 127.
 160. Wertner, im. 363.
 161. Gábrriel Asztrik, Les rapports dynastiques franco-hongrois au moyen âge. Budapest 1944. 24–28.
 162. Wertner, im. 363.
 163. Balics Lajos szerint: „Alapítója és alapítási éve ismeretlen, de már Imre király idejében fennállott.” A római katolikus egyház története Magyarországon II/2. Budapest 1890. 64.
 164. Szent Ferenc himnuszában is megtaláljuk ezt a sort: „domum, portam et tumulum, Pater Francisce visita...” A szerző IX. Gergely pápa (†1241), Dreves G. M. Ein Jahrtausend I. 317.
 165. Dankó, im. 181.
 166. Thesaurus Linguae Latinae VI/1,13.
 167. Macrobius a XII. században: Haskins, Charles Homer, The Renaissance of the twelfth Century, Cambridge 1927. 112, 113, 114, 307.
 168. Timaios: 31–35. Platon Oeuvres Completes X. ed. Albert Riraud. Collection des Universités de France, Paris 1925. 146–148. úgy vélem a „gaudens universitas” az ugyanitt kifejtett platói tanításban, a semmire nem szoruló (tehát boldog) Isten alkotta világról, leli magyarázatát. Platon egyetlen dialógusa a Timaios v. Timaeus volt, amit a XII. században ismertek; helyesebben ennek első 53 fejezete Chalcedius IV. századi fordításában, Haskins, im. 344.
 169. Ambrosius Theodosius Macrobius, Commentarii in Somnium Scipionis. Ed. Willis J. Bibliotheca Teubneriana, Lipsiae 1970, 48–49.
 170. Ismeretlen XIII. századi szerzőnek a Szentháromság ünnepére írt verses officiumából. Dreves, Ein Jahrtausend II. 182.
 171. A prózaritmusról: Horváth János, Stílusproblémák, 54–65. és Makkai László–Mezey László, Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század. Budapest 1960. 12–14.
 172. Dankó, im. 194–195.
 173. A királyi klerikusokat ilyen ismeretekkel is ellátó párizsi Szent Genovéva apátságról I. Deákság és Európa, 141.
 174. Dankó, im. 174–176.
 175. Dankó, im. 185–189.
 176. Dreves, Ein Jahrtausend I. 262–264. a két szekvencia kapcsolatáról: Deákság és Európa, 142. a kereszteshadjáratok korának általánosan értelmezendő hatásán kívül, Margit királyné lelkesedéséről a kereszties gondolat iránt: Gabriel, Les rapports, 127–128.
 177. L. Török József cikkét.
 178. L. 174. j.
 179. A himnuszokban leggyakrabban a jambust (iambicus dimeter), a szaffói strófát,

- azután a trochaikus, végül az aszklepiadészi strófát találjuk. A szekvencia-strófa legtöbbször előforduló képlete: 8a 8a 7b
180. L a 23. pontot.
181. Pontificale id. kiadás, 142., meg kell azonban jegyezni, hogy az *athleta* szó használatát az olajjal megkenés is indokolhatja. Ez mind a királyt, mind a viadalra készülő bajvívókat érintő szokás volt. Az utóbbiakra Q. Curtius Rufus Sándor-regényében, amit a XII. század annyira kedvelt, találunk utalást. (9, 7, 19–20): „Ingens hic militum... convenerat multitudo... Dioippus oleo nitens et coronatus...” Lehet – a kor gondolkozását és műveltségismerését tekintve – hogy az *athleta* szó a koronát a király fejére helyező érsek ajkára úgy került, hogy előzőleg az olajjal felkenés történt meg.
183. Dreves, Ein Jahrtausend, I. 269.
184. Szabolcsi Bence, Vers és dallam. Tanulmányok a magyar irodalom köréből, Budapest 1972.
185. Szabolcsi Bence, A magyar zenetudomány kézikönyve, Budapest 1955. 13., Deákság és Európa, 142., Elvin püspökségéről: Bunyitay Vince, A váradi püspökség története, I. 80–84. Nagyvárad 1883.
186. Marczali és Hóman nyomán, egy ilyen értelmezést magam is lehetségesnek tartottam, még legutóbb is: Deákság és Európa 123.
187. Geric. im. 104–106; Csóka J. Lajos A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században, Budapest, 1967. 254–255
188. L. 6–9. pontokat
189. L. 29. pontot
190. L. Vargyas L. és Lukács Zs. cikkeit e kötetben.

FODOR ADRIENNE

LÁSZLÓ LEGENDÁK A XV-XVI.
SZÁZADI MAGYARORSZÁGI
BREVIÁRIUMOKBAN

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A László legenda kritikai kiadását Szentpétery 1938-ban adta közre.¹ Ez a kiadás azonban nem tartalmazza azokat szövegváltozatokat, amelyek egymástól függetlenül hagyományozódtak a középkori breviáriumokban, pedig ezek a lectioszövegek sok esetben bővíthetik a legenda szövegtörténetére vonatkozó ismereteinket. Szeretnénk most ezeknek a szövegeknek az eddig ismert László legendához való kapcsolatát bemutatni, és a forráskutatás figyelmét a breviáriumokban fennmaradt legendavariánsokra felhívni.

A XV–XVI. századi kéziratoss és nyomtatott breviáriumok átnézésekor nem törekedtünk és nem is törekedhettünk a teljességre, hisz köztudott, hogy a Mohács előtti könyvállománynak csak nagyon kis töredékét ismerjük, s még kevesebb azoknak a köteteknek a száma, amelyeket a hazai könyvtárakban is tanulmányozhattunk. A liturgikus könyveknél még az is problémát jelent, hogy az egyes rítusok régebbi változatait nem ismerjük (pl. a régi esztergomi vagy a Tolnai Máté előtti pannonthalmi stb.) Azok a legendaváltozatok tehát, amelyeket a XV–XVI. századi breviáriumokból rekonstruálni tudunk, meglehetősen egy-egy szerzetesrend vagy egyházmegye gyakorlatában már a XIII. századtól fogva, de lehet, hogy csak a XV. században kerültek be a liturgikus könyvekbe egy régibb legendaváltozat helyére. Erre a kérdésre csak a most közlésre kerülő legendaváltozatok pontos, szövegtörténeti és szövegkritikai vizsgálata után adhatunk majd választ.

Vizsgálódásunkat a következő liturgikus könyvekre szűkítettük: a négy hazai rítus közül az esztergomi², a kalocsai³ és a zágrábi⁴ néztük meg, a pécsiéből ugyan is nem maradt fenn példány.⁵ Nem külön rítus ugyan, de a fehérvári egyházmegye usus-át mutatja Kálmáncsehi Domonkos Breviárium Albense-je⁶, és ehhez nagyon közel áll Nagylaki István fehérvári kanonok breviáriuma.⁷ Bár ez utóbbinak a rítusa még nem tisztázott, mégis fontos a számunkra, mert a László-officium lectióiban ugyanazt a legendaváltozatot adja, mint a Kálmáncsehi breviárium.

A szerzetesrendek közül az esztergomi rítusból leszármazó pálost⁸, és a magyar szentek officiumaiban azzal rokonságot mutató pannonthalmi⁹ és a premontrei¹⁰ breviáriumot vizsgáltuk meg.

Ezekből a breviáriumi lectiókból a László legenda három, egymással több ponton egyező, de helyenként önálló szövegrészeket is tartalmazó változata bontakozik ki.^{10a}

A legteljesebb, s egyben ismert szöveget az 1484-ben nyomtatott esztergomi breviáriumban találhatjuk.¹¹ Ez nagyjában-egészében megegyezik a Gombos által közölt „legenda minor” (Vita sancti Ladislai I. regis Hungariae alia)¹² cap. 1–5-jével. Ezt a szöveget „kivonatolja” a kéziratoss esztergomi, a pálos és a premontrei breviárium is. A kalocsai (XIV. századi kódex!) szintén ez a rövidített szöveg maradt fenn, utolsó lectiója azonban a legenda folytatását, a cap. 6. első részét tartalmazza. Ebből arra következtethetünk hogy a kalocsai breviárium XIV. századi vagy korábbi összeállítója a teljes legenda minor-t ismerhette.

A László-legendát tehát kétféleképpen tartalmazzák a breviáriumok: 1. hosszú lectiók formájában, s majdnem a teljes szöveget adják az ún. *kórusbreviáriumok*, (pl. a Brev. Strig. 1484-es kiadása); 2. az előbbi szövegnek egy rövidített, „kivonatolt” változatát találjuk a *breviárium camerale*-kban. Ezek a kórusbreviáriumokkal ellentétben „magánhasználatra” készültek, vagyis a zsolozsmát *nem* kórusban

végző plébánosok, kisebb javadalmasok, sőt a kor szokásai szerint már a litteratus világiak részére is. Használhatták azonban a zsolozsmát közösen végző szerzetesrendekben is, pl. ha valamelyik szerzetes úton volt, egy *breuiarium viaticum*-ot¹³ vitt magával.

A kétféle lectio-szerkesztés magyarázatához egy kis kitérőt kell tennünk. Tudott, hogy a breuiariumok csak a XII–XIII. századtól terjedtek el mind a szerzetesek, mind a világi papok körében.¹⁴ Korábban a zsolozsma végzéséhez szükséges szövegeket több liturgikus könyvből kellett összeszedni. A László-kori pannonhalmi összeírás¹⁵ is külön-külön sorolja fel az evangéliumos könyvet, a collectaneat, a lectionariumot, az antiphonalet, a hymnariumot stb., amelyeket a későbbi breuiariumok magukba olvasztottak, illetve a két utóbbi önállóan is megmaradt, de a chorus használatára.

A László-legendát tehát a XIII. század előtt olvashatták egy lectionariumból,¹⁶ de egy legendariumból is. Lehetett a székesegyházban (pl. Esztergomban) egy külön kódex, amely a magyar szentek vita-it, legendá-it, (esetleg gestáit) tartalmazta, és amely eredetileg nem liturgikus használatra készült, de ott is felhasználható volt! (Az esztergomi breuiarium¹⁷ szent István officiumában például a Hartwik-féle legendát adja, amely eredetileg szintén nem liturgikus célra készült.

Az elmondottakból következik az is, hogy a breuiariumok összeállítói a lectiók szerkesztésekor felhasználhatták bármelyik szöveget, amely a rendelkezésükre állt, és a liturgikus célnak megfelelt. A mintaszövegből azután szabadon hagyhattak el, illetve emlehtettek ki részeket, aszerint, hogy a kor és a breuiariumot használó közösség ízlésének mi felelt meg a leginkább. Ezzel magyarázható az, hogy ugyanazt a legendaszöveget más-más szempontból kivonatolva az egyik breuiarium erőskezű lovagkirálynak ábrázolja szent Lászlót, míg a másik inkább életének misztikus vonásait és a vele történt csodákat emeli ki.¹⁸ Erre azonban még később visszatérünk.

Az 1484-es nyomtatott esztergomi breuiarium, amely a legenda minor szövegéből kivonatolt *bővebb változatot* adja, forrásként egy lectionarium-chori-ból vehette át a László legendát, amelyet az esztergomi főszékesegyház kórusában használtak a közös zsolozsmázáskor.

Ugyanazt a legendaváltozatot adja, de erősen rövidítve az Egyetemi Könyvtár 104-es latin kódexe,¹⁹ amely egy időben készülhetett a nyomtatott esztergomi breuiariummal. A két szöveg úgy viszonyul egymáshoz, hogy a nyomtatott breuiarium 1–2 lectiójának a szövegét a kéziratot hat lectióra bontja. Ugyanez a lectio-beosztás jellemzi a csúti premontreiek 15. század közepén készült breuiariumát is. A rendi szokás szerint egységes premontrei breuiarium másolói – úgy látszik – a magyar szentek officiumait az esztergomi rítusból vették át. Ugyanez történt a pannonhalmi breuiarium XVI. század eleji „megreformálásakor”, de ezzel, mivel az ún. II. számú legendaváltozatot tartalmazza, később foglalkozunk.

A pálos liturgia – mint tudjuk – teljes egészében az esztergomi székesegyház rítusából és consuetudinóból keletkezett.²⁰ Ezt alátámasztják a szent László officium lectiói is, amelyeknek a forrása ismét csak az esztergomi kórusbreuiarium lehetett. A szöveget azonban a pálos breuiarium is lerövidítve adja, mint az említett came-rale típusú többi breuiarium.

A pálos breviárium lectio-beosztásánál figyelembe kell vennünk a rend sajátos viszonyait. Gyöngyösi Gergely a pálos constitutiókhoz írt magyarázatában olvashatjuk,²¹ hogy az officiumot csak a nagyobb kolostorokban énekelték. Tudjuk azonban, hogy a XVI. századra már többségben voltak azok a kolostorok, amelyekben csak kis létszámú közösség, esetleg három-négy szerzetes tartózkodott. Értethető tehát, hogy nagyobb szükség volt a magánhasználatra készült camerale-ra, mint az énekes kórushasználatra szánt breviáriumra.

Külön figyelmet érdemel, hogy a pálosok hogyan rövidítették le az esztergomi breviárium terjedelmesebb legenda-szövegét. Az összes többi breviáriumban megtalálható László-portrét, László külső és belső leírását a pálosok elhagyják. Helyette életének csodás elemeit és az imádkozó, bőjtölő, önmagát sanyargató, extázisba eső királyt ábrázolják. Ennek a magyarázatát a pálos misztikában kereshetjük, és abban, hogy a szerzetesközösség elé példaképpül inkább állíthatták az imába merülő szent királyt, mint az athleta patriae-t.

Végül az I. számú legendaváltozatot tartalmazó breviáriumok közül a kalocsait kell még megemlítenünk, amelynek egyetlen megmaradt példánya az OSzK Clmae 33-as kódexe. Ez szintén egy „kivonatolt” legendszöveget őriz, a forrása azonban – mint már említettük – egy teljes, az 1484-es esztergominál bővebb legenda minor szöveget tartalmazó kórusbreviárium vagy egy legendarium lehetett. Utolsó lectiójában ugyanis ott folytatja a legendát, ahol a nyomtatott esztergomi is abbahagyja.

Az I. számú legendaváltozatot, amely a Gombos féle kiadás szövegével is egyezik az 1484-es nyomtatott esztergomi breviárium alapján közöljük. A szöveg mellett függőleges vonallal jelöljük, hogy az egyes camerale-típusú breviáriumok mely szövegrészeket tartalmazzák. A vonalak melletti számok a lectiók számát jelölik.

I. (HOSSZABB) VÁLTOZAT

	Strig.	Coloc.	Praem.	Paul.	
ed.	ms				
1484	s.15/2	1	1	1	Beatus rex Ladislaus, christiane fidei cultor eximius: pura mentis devotione Christo servire studuit. Illustratus enim sancti Spiritus gratia: arridentis sibi atque blandientis mundi gloriam: caducam reputans et transitoriam: esurivit et sitivit iustitiam ut ad eternam feliciter perveniret patriam.
1	1				
	2	2	2	2	Quamvis enim mundus sibi florens alludesceret: in eius corde tamen iam aruerat: cuius ipse concupiscentiis crucifixus fuerat.
	3				In hoc itaque mortali corpore vivens: iam non ipse: sed in ipso Christus fidem rectam veram catholicam in Christo Jesu fundatam in cordibus patriarcharum et prophetarum radicatam: apostolico praeconio commendatam: tota mente fideliter amplectendo tenuit.
			3	3	Super hoc fundamentum: gratum Deo omnipotenti habitaculum: et sancti Spiritus sacrarium ex auro gemmisque et lapidibus pretiosis secundum apostolum edificavit.
2	4		4		Erat enim copiosus in misericordia: longanimis in patientia: pietate rex serenus: gratiarum donis plenus: cultor iustitiae: patronus pudicitie . consolator afflictorum: sublevator oppressorum: miserator orphanorum: pius pater pupillorum: miserorum et inopum necessitatibus misericordie visceribus affluens: subveniebat
	5	3	5		in naturalibus autem donis: divinae miserationis gratia: speciali cum praerogativa praeminentiae: supra communem hominum valorem praetulerat. Erat enim manu fortis et visu desiderabilis: et secundum physonomiam leonis magnas habens extremitates / Statura procerus: ceterisque hominibus ab humero supra praeminens: ita quod exuberantem in ipso donorum plenitudinem . ipsa quoque corporis species: imperio digna declaret. In examinandis autem iudiciis: non tam iudicare quam iudicari. sibi que magis terribile iudicium imminere credebatur: quam hiis qui ab eo iudicabantur.
	6		6		
3					Unde rigorem iustitiae . lenitate temperans misericordie . talem se erga subditos exhibebat: ut ab eis potius amaretur quam timeretur. Regni quippe gubernaculum non solum honori sibi erat: sed oneri. Non enim sua: sed quae Jesu Christi sunt querebat: propter quod a

4

(folyt.)

3

4

5

5

proprietate rerum et nominum quasi mutato nomine ab omni gente sua pius rex vocabatur.

Jeuniis et orationibus iugiter insistebat: peccata populi plangebant: et in ara cordis semetipsum Deo hostiam vivam offerebat. / Quod si nocturnis vigiliis et prolixioribus orationibus ipsum fatigari contigisset: non delicatum thorum repetebat: sed in exedris ecclesiarum paululum pausabat.

Quadam nocte Varadinense monasterium ingressus est ut oraret. Factum est autem dum prolixius oraret: quidam cubicularius eius qui foris eum solus expectabat: praenimia mora taedio affectus surrexit et introscepit: viditque dominum suum glorificatione corpore sursum in aere mirabiliter elevatum. O vere beatum virum quem adhuc in carne constitutum: carnea moles non premebat: sed meritum sanctitas ad consortium supernum sublevabat.

4

Post hec latrunculi Bissenorum confinia Hungarorum irruerunt: et illinc viros ac mulieres captivos adduxerunt: quos ipse cum exercitu persequens: venit in solitudinem magnam. nec habebant quod manducarent. Et dum fame periclitaretur exercitus: avulsus est ipse seorsum ab eis: et in orationem prostratus implorabat misericordiam Dei ut qui quondam filios Israel manna de celo pluens paverat: christianum populum fame perire non sineret. Cumque ab oratione surgens reverteretur: ecce grex cervorum et bubalorum obviavit ei: et cum ipso simul in medium exercitum deposita feritate convenit. Tulit ergo unusquisque ex animalibus quantum sibi sufficiebat: laudantes et glorificantes Deum in sancto: per quem misericordiam talem consecuti fuerant.

5

6

Cum itaque pius rex esset armatus humilitate: potens pietate: praecipuus tamen erat largitate: omnes enim ecclesia sive monasteria regalia sive ab ipso: sive a quolibet alio fundata elemosynis eius sunt locupletata.

Unde merito usque in hodiernum diem elemosynas eius narrat omnis ecclesia Hungarorum. Duos quoque episcopos ordinavit: et regia largitate locupletavit. Erat enim magnus et munificus: secundum nomen suum gloriosus. Nam si ethimologiae nominis eius alludamus: Ladislaus quasi laus divinitus data populis dicitur. Laos enim populus interpretatur. Dosis autem dans vel datum sive datio. Prima vero syllaba nominis eius laus est per paragonem. Jerosolimam se iturum voverat: ut ubi sanguis domini

nostri Jesu Christi: pro redemptione nostra fusus est: ibi ipse sanguine suo contra inimicos crucis Christi dimicaret.

Duces autem Francorum Lotharingorum et Alemanorum: qui cum exercitu domini illuc profecturi erant: omnes pium regem Ladislaum digne dignum sibi ducem ac preceptorem praeficere concorditer disposuerant. Pius autem quam de Francia et Alemania: ceterisque occidentalibus regionibus: exercitus domini in Hungariam convenirent: pius rex urgente necessitate contra Bohemos in expeditionem profectus est: / ibique repentina egritudine correptus: viribus corporis cepit omnino destitui. Convocatis itaque rege principibus indicavit dissolutione sui corporis imminere. Quo audito: clamor multitudinis plangentium: et lamentum gementium morte piissimi regis Ladislai usque in celum extollitur. Sed pius rex accepta eucharistia corporis et sanguinis domini nostri Jesu Christi: in quem fideliter credidit . et quem tota mente dilexit: feliciter migravit ad dominum.

5

6
(folyt.)

Planxit autem eum universa multitudo Hungarorum clerus et populus: simul in unum dives et pauper: Iuvenes et virgines continuo trium annorum spacio in vestibus lugubribus squalidi: choreas non duxerunt: et omne genus musicorum et delentiva dulcissima ultra tempus luctus silverunt. Nostris quoque temporibus: Deus multis mirabilibus: sanctum confessorem suum Ladislaum glorificavit. Nam anno domini millesimo centesimo nonagesimo secundo: sanctum corpus eius canonizatum est: Prestante domino nostro Jesu Christo: qui cum deo patre: et Spiritu sancto vivit et regnat Deus per omnia secula seculorum. Amen.

6

BREV. COLOC. Add.: Cum autem fideles sui corpus ipsius Waradinum efferet . prae labore et merore fatigati dormierunt. Cumque sopore gravati plus iusto demorentur . currus in quo positum fuerat corpus eius sive subvectione absque omni adminiculo cuiuslibet animalis recto itinere Waradinum ultro ferebatur. Vigilantes autem et currum minime invenientes contristati ceperunt per loca discurrere. Inveneruntque currum versus Waradinum ultro currentem et sanctum corpus in eo positum. Videntes itaque miraculum quod corpus beati confessoris ad locum quem ipse praelegit divinitus ferretur . Deo gratias agentes laudaverunt dominum.

A XVI. századi esztergomi breviáriumok²² azonban a XV. századiaktól eltérő legendaváltozatot adnak, amely lényegesen rövidebb, tömörebb az előzőnél. Ugyanezt a szöveget találjuk az 1506-os és az 1519-es pannonhalmi breviáriumban is,²³ de monasztikus szokás szerint nyolc lectióra bontva.

A pannonhalmi bencések régi breviáriumából nem maradt fenn példány, a Tolnai Máté reformja után készült kiadások azonban a XVI. századi esztergomi breviáriumokkal megegyező legendaváltozatot adnak.²⁴ Nem párhuzamosan hagyományozott szövegek ezek. Tolnai Máté a pannonhalmi breviárium „megreformálásakor” a melki bencés breviáriumot vette mintául, amely természetesen nem tartalmazta a magyar szentek officiumait. Ezek az esztergomi rítusból kerültek a pannonhalmi breviáriumba.

A II. számú legenda-változat lényegesen rövidebb az előzőnél. Első látásra úgy tűnik, mintha kivonatolná a hosszabb változat szövegét, és attól csak egy ponton, a Priamus-hasonlatnál térne el. A rövidebb szerkesztés azonban fegyelmezettebb, stílárisan jobban kidolgozott, és – Mezey László megállapítása szerint²⁵ – egy jobb szövegű, rövidegében is tudatos szerkesztést és önálló koncepciót mutató *másik legenda-változat*.

Ez lehetett a két szöveg közül a régibb. Eredeti rendeltetését, – hogy legendának készült-e, vagy pedig a kanonizáció során használták fel, mint László életének a rövid összefoglalását – egyelőre nem tudjuk eldönteni.

A két legenda szövegét összevetve azonban megállapíthatjuk, hogy a Priamus hasonlaton kívül a két legenda *megegyezik* László bemutatásában, külső és belső jellemzésében, valamint az események leírásában (a jeruzsálemi hadjárat, László halála, a nép gyászja). Az eltérés a két szöveg között csupán annyi, hogy a „hosszabb változat”, vagyis az eddig ismert legenda ezt a szöveget „megtoldja”, kiegészíti a csodákkal (a váradi székesegyházban imádkozó király teste megdicsőülve felemelkedik; a bessenyőket üldöző, éhséggel küszködő seregnek szent László imájára Isten szarvas- és marhanyáját küld; továbbá szent István és szent Imre elevációja, és szent Gellért, Zoerard és Benedek szentté avatása).

Amit tehát Mezey László *Athleta patriae c.* tanulmányában felvetett, a két legenda egybevetésével igazolható: *a Priamus hasonlatot tartalmazó legenda-változat a régibb, a tömörebb és tényszerűbb, a Szentpétery és Gombos által kiadott legenda minor pedig ennek egy későbbi, a csodákkal kiegészített változata.*

Ez a II. számú legendaváltozat rövidegével, tömörségével alkalmasabb volt arra, hogy a XVI. századi esztergomi és pannonhalmi breviáriumok a camerale követelményeinek megfelelően rövid lectiókra bontva közöljék. Teljesebb és életesebb képet adott Lászlóról, mint az I. számú legendát kivonatoló XV. századi esztergomi breviárium. Figyelhetett erre a XVI. század eleji új kiadás összeállítója, talán a humanisták második nemzedékéhez tartozó valamelyik nagytudású esztergomi kanonok, és a régi legendából állította össze a lectio-szövegeket.

A II. számú legendaváltozat az 1514-es esztergomi breviárium szövege alapján a következő:

II. VÁLTOZAT

Strig. Pannonh.
ed. 1506

1514 |

1 | 1519

Beatus rex Ladislaus, christiane fidei, cultor eximius pura mentis devotione Christo servire studuit. Illustratus enim sancti Spiritus gratia: arridentis sibi atque blandientis mundi gloriam: caducam reputans et transitoriam: esurivit et sitiuit iustitiam: ut ad eternam feliciter perveniret patriam. / Quamvis enim mundus sibi florens alludesceret: in eius corde tamen iam aruerat: cuius ipse concupiscentiis crucifixus fuerat.

2 |

2 |

In hoc itaque mortali corpore vivens: iam non ipse sed in ipso Christus fidem rectam veram catholicam (in Christo Jesu fundatam: in cordibus patriarcharum et prophetarum radicatam: apostolico preconio commendatam) tota mente fideliter amplectendo tenuit / Super hoc fundamentum: gratum Deo omnipotenti habitaculum: et sancti Spiritus sacrarium ex auro gemisque et lapidibus preciosis (secundum apostolum) edificavit.

3 |

3 |

Erat enim copiosus in misericordia: longanimis in patientia: pietate rex serenus: gratiarum donis plenus: cultor iustitiae: patronus pudicitiae: consolator afflictorum: sublevator oppressorum: miserator orphanorum: pius pater pupillorum miserorum et inopum necessitatibus misericordiae visceribus affluentes subveniebat. *Unde et exuberantem ipso donorum plenitudinem divine miserationis gratia: speciali tamen praeeminentiae praerogativa ipsa corporis physionomia uti species priami imperio digna declarat. Erat enim manu fortis magnas habens scapulas: statura denique procerus: visu sine dubio desiderabilis.*

4 |

4 |

Hic sanctus rex rigorem iustitiae lenitate temperans misericordiae: cui regni quippe gubernaculum non solum honori et oneri erat. Hierosolymam se iturum voverat: ut ubi sanguis domini nostri Jesu Christi pro redemptione nostra fusus est: ibi ipse sanguine suo contra inimicos crucis Christi dimicaret.

5 |

5 |

Duces autem Francorum Lotharingorum et Alemanorum qui cum exercitu domini illuc profecturi erant: omnes pium regem Ladislaum digne dignum sibi ducem ac preceptorem proficere concorditer disposuerant. Prius autem quam de Francia et Alemania ceterisque occiden-

talibus regionibus exercitus domini in Hungariam conveniret pius rex urgente necessitate contra Bohemos in expeditionem profectus est.

Tandem repentina ibi egritudine correptus: viribus corporis cepit omnino destitui: convocatis itaque a rege principibus indicavit dissolutionem sui corporis imminere. Quo audito: clamor multitudinis plangentium et lamentum gementium morte piissime regis Ladislai: usque in celum extollitur. Sed pius rex accepta eucharistia corporis et sanguinis domini nostri Jesu Christi (in quem fideliter credidit et quem tota mente dilexit) feliciter migravit ad dominum.

Planxit autem eum universa multitudo Hungarorum: clerus et populus: simul in unum dives et pauper: Iuvenes et virgines continuo trium annorum spatio in vestibus lugubribus squalidi: choreas non duxerunt: et omne genus musicorum et delentiva dulcisona ultra tempus luctus silverunt. Nostris quoque temporibus Deus multis mirabilibus: sanctum confessorem suum Ladislaum glorificavit. Nam anno domini millesimo centesimo nonagesimo secundo: sanctum corpus eius canonizatum est.

A breviáriumok átnézése során egy harmadik legendaváltozatot is találtunk, amely az elején és végén eltér a két előzőtől. A zágrábi és a két fehérvári breviáriumban²⁸. található meg ez a szöveg, amely az utolsó lectióban megintcsak két-féle változatot mutat.

Ebben az esetben nem átvételről lehet szó, mint az esztergomi és a pannonhalmi breviárium esetében. Valószínűnek tartjuk, hogy Zágrábban is és Esztergomban is a XV–XVI. században még megvoltak a magyar szentek legendáit tartalmazó régi, XII–XIII. századi kódexek, és ezeket használták fel a későbbi breviáriumok szerkesztésénél. Az eltérés a két változat között abból adódik, hogy más legendát vagy legendáriumot használtak Zágrábban, és ismét mást Esztergomban. Erre mutat az is, hogy a zágrábi breviárium nemcsak szent László, hanem szent István officiumában is eltér Esztergomtól. Az esztergomi breviárium²⁷ a Hartwik-féle vita-t kivonatolja, a zágrábi ezzel szemben a Mátyás Flórián által egy XIV. századi kódexből kiadott Vita sancti Stephani²⁸ szövegével mutat a leginkább rokonságot.

A két fehérvári breviárium (Kálmáncsehi, Nagylaki²⁹) a László officiumban a III. számú legendaváltozatot adja, ebben megegyezik a zágrábiival. Szent István officiumában viszont – Esztergomhoz³⁰ hasonlóan – a Hartwik-féle legendát veszi át.

A III. számú legendaváltozatot a Kálmáncsehi breviárium alapján közöljük, az utolsó lectióban pedig párhuzamosan a zágrábi és a fehérvári változatot.

III. VÁLTOZAT

Zágr.	Kálmán- csehi	Nagylaki	
1	1	1	Beatus rex Ladislaus . <i>primi Bele clarissimi regis Hungariae filius fuit: in ipso suae natiuitatis exordio Dei propositum corporis habitu et animi praeferabat: et natus praemonstrabat infantulus: qualis rex esset futurus.</i>
		2	Erat namque fidei catholice cultor eximius: pura semper mentis deuotione seruire Christo studebat. Illustratus enim sancti Spiritus gratia: arridentis sibi atque blandientis mundi gloriam. caduciam transitoriam reputans: esurivit et sitiuit iustitiam ut ad eternam felix perueniret patriam.
2	2		Quamvis enim mundus sibi florens alluderet: in eius corde tamen aruerat: cuius ipse concupiscentiis iam erat crucifixus. In hoc itaque mortali corpore uivens iam non ipse sed in ipso Christus fidem rectam ueram catholicam in Christo Jesu fundatam / et apostolico praeconio commendatam / tota mente amplectendo tenuit. Super hoc que fundamentum gratum Deo omnipotenti habitaculum et sancti Spiritus sacrarium ex auro gemmis et lapidibus preciosis iuxta ueritatem ewangelicam preparauit.
(folyt.) 2			
3	3	3	Hic beatus rex erat copiosus in misericordia: longanimis in patientia: pietate serenus: gratiarum donis plenus: cultor iustitiae: patronus pudicitiae: consolator afflictorum: sublevator oppressorum: miserator orphanorum: pius pater pupillorum.
4			In naturalibus autem donis: diuinae miserationis gratia: speciali eum prerogativa praeeminentiae: super communem hominem ualorem praetulerat. Erat enim manu fortis visu desiderabilis: et secundum physonomiam leonis magnas habens extremitates KÁLMÁNCSEHI add.: <i>ymno laus populis diuinitus data dicebatur.</i>
(folyt.) 4	4	4	In examinandis iudiciis: non tam iudicare quam iudicari: sibique magis terribile iudicium imminere credebatur: quam hiis qui ab eodem iudicabantur. Unde rigorem iustitiae: lenitate misericordiae temperabat.

Talemque se ut ab eis potius amaretur quam timeretur. Regni gubernaculum quippe non honori sibi erat: sed oneri.

KÁLMÁNCSEHI: Non enim sua

ZÁGR. 5.: Hic beatus rex non quae sua: sed quae Jesu Christi sunt requirebat: propter quod a proprietate rerum et nominum quasi mutato nomine ab omni gente sua pius rex vocabatur. Orationibus et ieiuniis iugiter insistebat:

peccata populi plangebat: et in ara cordis semetipsum Deo hostiam vivam offerebat / Quod si nocturnis vigiliis et prolixioribus orationibus fatigari ipsum contigisset: non delicatum thorum requirebat: sed in exedris ecclesiarum paululum pausabat. O beatum virumquem adhuc in carne constitutum: carnea moles non premebat: sed meritorium sanctitas ad consortium supernorum civium sublevabat.+

+ BREV. KÁLMÁNCSEHI Add.:

Erat enim armatus humilitate . potens pietate praecipuus largitate.

Hic etiam sanctus rex votum fecerat eundi Jerosolimam⁺⁺

⁺⁺ BREV. STEPHANI DE NAGYLAK Add.:

ut ibi contra inimicos crucis Christi suum funderet sanguinem quem eius corporis species dignum huiusmodi proposito declarabat.

Sed ab huiusmodi voto implendo ipsum egritudo valida impedivit.

Convocatis ergo sui regni primatibus eis dissolutionem sui corporis praedixit et sic perceptus sacramentis ecclesiae migravit ad Deum.

BREV. ZAGR.:

Planxit autem eum universa multitudo Hungarorum continuo trium annorum spacio. *Claurit autem et adhuc claret innumeris miraculis quod per eum dominus dignatum est operare: ad laudem et gloriam suam.*

BREV. KÁLMÁNCSEHI, STEPH. NAGYLAK

Planxit autem illum universa multitudo per tres annos similis in unum dives et pauper. Miraculis vero claruit innumeris et adhuc pluribus claret, quod dominus per eum dignatus est operare.

A III. számú legendaváltozat tehát három breviáriumban is megtalálható, de a szöveg az utolsó lectióban kétféle variánst mutat. Az egyik a zágrábi breviárium „Planxit autem”-mel kezdődő része: első mondata lehet az I–II-es legendaváltozat rövidített szövege. A második mondat pedig a Kálmáncsehi-Nagylaki féle szöveg egy változata.

A két fehérvári kódex szövege tehát egymással megegyező, de a 6. lectiójában a zágrábitól eltérő változatot mutat. Kálmáncsehi Breviárium Albenséje biztos, hogy a fehérvári usust követi. Stephanus de Nagylak pedig a kódex possessor-bejegyzése szerint³¹ „canonicus ecclesiae Albensis et Bachiensis necnon altarista sancti Regis Ladislai in ecclesia supradicta videlicet Albensi” volt. A kódex ususa még nincs tisztázva, de egy fehérvári kanonok használatára íródott, és lectiói – ha rövidítve is – de megegyeznek a Kálmáncsehi breviáriumával. A lectiószövegek egyezése valamint a possessor alapján úgy gondoljuk, hogy lehet a Kálmáncsehi breviárium (tehát a fehérvári usus) egy camerale változata. Mindkét kódex pontosan datálható: a Kálmáncsehi breviárium 1474 után,³² a Nagylaki-féle 1489-ben íródott, valószínűleg Fehérváron.³³ Elképzelhető tehát, hogy a Nagylaki breviárium scriptora Kálmáncsehi breviáriumából másolta a László officium legenda-szövegét.

*

Az átnézett breviáriumból tehát a következő kép rajzolódik elénk. A XV–XVI. századi breviáriumban a László legenda három változata található, mégpedig az I. és a III. számú legendaváltozat hosszabb és rövidített formában is:

I. LEGENDA-VÁLTOZAT

(hosszabb, „bővített” változat, kiadta Szentpétery, Gombos)

forrása egy Esztergomban használatos lectionarium chori? vagy egy legendarium;

átveszi brev. chori formában: Brev. Strig. ed. 1484.

brev. camerale formában: Brev. Strig. cod. s.15/2.,

Brev. OPaul, OPraem., Colocense

(Talán az 1500 előtti pannonhalmi brev. is?)

II. LEGENDA-VÁLTOZAT

(rövidebb, régiebb? változat, kiadva nincs)

forrása: vita?, legenda?

átveszi Brev. Strig. 1514-től több kiadás

Brev. OSB Pannon. 1506, 1519.

III. LEGENDA-VÁLTOZAT

(rövidebb, más forrást követő változat, kiadva nincs)

forrása: egy Zágrábban használatos lectionarium?, legendarium?

átveszi: Brev. Zagr.

Brev. Albense (de helyenként az esztergomi szöveg variánsaival!)

brev. chori formában: Kálmáncsehi brev.

brev. camerale formában: Nagylaki brev.

(A fenti ábra kizárólag a lectiószövegek, és nem a rítusok egymáshoz való viszonyát szemlélteti!)

A II. és a III. számú legendaváltozat ismeretlen és kiadatlan szövegrészeinek a pontos, filológiai vizsgálata még hátra van. Biztosat csak akkor mondhatunk a László legenda szövegtörténetére vonatkozóan, ha ezek a szövegkritikai vizsgálatok is megerősítik azt a képet, amely bennünk kialakult a breviáriumi szövegek összevetésekor.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZETEK

1. Szentpétery, E.: *Scriptores rerum Hungaricarum II.* Budapestini, 1938. 515–527 p.
2. Az I. számú legendaváltozatot adja a *Breviarium Strigoniense* 1484-es nürnbergi kiadása (EK inc. 174.) Ennek a szövegével megegyezik, de azt lerövidítve adja az Egyetemi Könyvtár egy XV. század második felében íródott kódexe (Cod. lat. 104). – A II. számú legendaváltozatot találjuk a következő XVI. századi kiadásokban: Venetiis, 1514. (EK RMK III. 64.); Venetiis, 1515. (EK RMK III. 68.); Venetiis, 1524. (EK RMK III. 79.) és Viennae, 1558. (EK RMK III. 106.)
3. OSzK Clmae 33.
4. Venezia, 1484. (OSzK inc. 800) és Viennae 1687 (EK RMK III. 530.)
5. Bornemissza Pál erdélyi püspök végrendeletében említik: „Item librum quintum breviarii, modum ecclesiae Quinqueecclesiensis in octavo”. = Iványi Béla: *Könyvek, könyvtárak könyvnyomdák Magyarországon.* MKSz 1932/34. 23 l.
6. OSzK Clmae 446.
7. OSzK Clmae 343.
8. Venezia, 1540. (EK RMK III. 85.); Basel 1486–1491. (EK inc. 812a) és Venetiis, 1536–40. (EK RMK III. 84.)
9. Venetiis, 1519. (Szabó Károly: RMK III. 232, az OSzK példánya alapján), de már az 1506-os kiadásban is ezt a legendaváltozatot találjuk. Ez utóbbi adatot *Somorjai Ádám*nak köszönöm.
10. EK Cod. lat. 67.
- 10a: Az Egyetemi Könyvtárban van egy XV. századi pálos breviáriumtöredék, amely a László legendának egy *negyedik*, a most ismertett legendától *lényegesen eltérő* változatát adja. Ezt külön cikkben szeretnénk publikálni.
11. ld. a 2. jegyzetet.
12. *Catalogus fontium historiae Hungaricae ... III.* Ed. A. F. Gombos. Budapestini, 1938. 2461–2464 p.
13. A *breviarium camerale* egy másik funkcióját jelölő elnevezése.
14. Gabriel Asztrik: *Breviarium* típusú kódexek. = Szent Norbert emlékkönyv. 1934. 109–176 l.
15. *Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig.* Bp. 1963. 63–64 l. – Csapodi Cs.: A legrégebbi magyar könyvtár belső rendje. = MKSz 1957. 14–23 l.
16. Egy Váradon másolt, XV. századi *lectionarium chori* található a szegedi ferences könyvtárban. (Említve *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum.* Bp. 1973. 424–426 l.) A kódex szent László legen-

- dáját is tartalmazza, a lectiok incipitje alapján (ld. a Libri liturgici kiadásban) az I. számú legendaváltozatot tartalmazza.
17. Brev. Strig. 1484 ed. – ld. 2. jegyzetben
 18. a pálos breviárium kiadásában, ld. a 8. jegyzetet
 19. ld. a 10. jegyzetet
 20. Török József: A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600). Bp. 1977.
 21. Declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli primi heremite. Roma, 1520. Rubr. 34. – Directorium singulorum fratrum officialium ordinis sancti Pauli primi heremite, a „regula rectoris chori” c. fejezetben (EK RMK III. 191–193.)
 22. ld. a 2. jegyzetet.
 23. ld. a 9. jegyzetet.
 24. A XV. századiak valószínűleg az I. számú legendaváltozatot tartalmazhatták, mivel azok is az esztergomi főegyházmegye ususát követték.
 25. Mezey László: Athleta patriae. = Szent László emlékkönyv. Bp. 1980.
 26. ld. a 4. és a 6–7-es jegyzetet
 27. Brev. Strig. ed. 1484. – ld. a 2. jegyzetet
 28. Vita sanctorum Stephani regis et Emerici ducis. Ed. M. Florianus. Quinque-ecclesiis, 1881. 70–79 l.
 29. ld. a 6–7. jegyzetet
 30. Brev. Strig. ed. 1484. – ld. a 2. jegyzetet
 31. Libri liturgici . . . im. (ld. a 20. jegyzetben), 412 l.
 32. Libri liturgici . . . im. 393–395 l.
 33. ld. a 31. jegyzetet

MADAS EDIT

„SZENT LÁSZLÓ KIRÁLNAK
INNEPÉRŐL”
AZ ÉRDY–KÓDEX LÁSZLÓ-NAPI
BESZÉDÉNEK FORRÁSELEMZÉSE

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A z Érdy-kódex¹, mint legterjedelmesebb nyelvemlékünk, „felfedezése” óta, már mintegy másfélszáz éve, a kutatói figyelem középpontjában áll.² Történeti, irodalmi értékei mellett szerzőjének alakja is egyre határozottabban körvonalazódik előttünk.³ Ahhoz, hogy a „névtelenségből” kilépjen a prédikáció-gyűjteményt összeállító karthauzi szerzetes, egy szerencsés véletlen segíthet esetleg. Ennél fontosabb azonban az, hogy irodalmunk első anyanyelvünkön szóló íróegyeniségéről minél megbízhatóbb képet kapjunk. A kódex egészének alapos, forráselemző vizsgálata, s egy kritikai kiadás adhat majd új lendületet a kutatásnak. A László-napi beszéd ilyen jellegű vizsgálatát sem csak aktualitása teszi tehát indokoltá.

A Karthauzi Névtelen különös tiszteletét az ünnepelttel szemben kifejezi e napra szánt mondanivalójának meglepő bősége. (Egyedül Nagyboldogasszony ünnepe előzi meg terjedelmében a László-napi összeállítást.) E részletnek a mű egészéhez viszonyítva is gazdag az irodalma. A kódex népszerűsítésében is nagy szerepe volt: már első ismertetője, Érdy János is közli a legendát.⁴ Az érdeklődés elsősorban erre, a XIV. századi krónika kompozícióból kompilált középső két fejezetre összpontosult („Szent László királynak legendája”, „Ad propositum. Elkezdetik immáran szent királ élete”), háttérbe szorítva, joggal, a tulajdonképpeni sermot, ami kvalitásában nem emelkedik a többi beszéd fölé. De ezért jellemző. A szerzőből a jó-tollú fordítón túl az marad, mint önálló érték, amit forrásán felül nyújt. A Névtelen „alkotó módszeréről”, műveltségéről egyértelműen tehát csak a forrás ismeretében szólhatunk. Ez a szerencsés eset áll fenn azoknál a beszédeknel, melyeket Temesvári Pelbárt azonos témájú sermoiból merít.⁵ Ezek sorába tartozik a vizsgálandó beszéd is.

„Ez mai szent innepnek Episztoláját írta meg bölcshenyének tized részében”. A pericopa kiválasztásánál a szerző keze nem teljesen megkötött. A hazai gyakorlatban a „commune confessorum”-kínálta lehetőségek közül többet megtalálunk.⁶ Temesvári Pelbárt Pomerium de Sanctis⁷ című sermo-gyűjteményében a „Iustum deduxit per vias rectas” (Sap. 10,10.) idézzel indítja első László-napra összeállított beszédét.⁸ „Igazat visel úr Isten igyenes utakon ...”⁹ a Névtelen a teljes pericopa-fordítást adja (Sap. 10,10–14.), hozzátartozva az előzmények rövid összefoglalását és a lecke biblikus értelmezését is. Pelbárt megelőzi az Ézsau elől Mezopotámiába menekülő Jákobra való utalással, aki az „egyenes úton” megmaradva kiérdemli Isten országának áldását. Evvel kap nála aktuális tartalmat az olvasmány a szintén atyafiúi haragtól Lengyelországba űzött, s végül „iustitiá”-ja révén mégis a „regnum Dei” kegyelmében részesülő László király ünnepén. Az Érdy-kódexben azonban bővebben olvassuk Jákob történetét, viaskodását az anygallal, az új, Israel, „Isten látó ember” nevezet elnyerését. Ezután pedig a második, a József-re vonatkozó rész „in verbis” értelmezését. Míg Pelbártnál inkább logikai funkciója van Jákob említésének, addig a Névtelen a biblia-magyarázat szokásos gyakorlatát követve, a szövegnek először „ad litteram” magyarázatát adja. E rövid bevezetésnek így nem is lehet Pelbárt a forrása, ha az olvasmányválasztás a hitvallók közös pericopáiból mindenképpen az ő útmutatására történt is. A postilla a korban szintén nagy közkeletűségnek örvendő domonkos szerző, Guillelmus Parisiensis¹⁰ vonatkozó epistolamagyarázatához áll igen közel. A kódex

egészének vizsgálata valószínűvé teszi, hogy szerzőnknek nem közvetlenül a „Postillae dominicales . . .”, hanem annak egy átdolgozása szolgált forrásul.¹¹ A leckéből kiindulva Pelbárt a „iustitia”, az igazságosság erényét állítja elének, mint Isten birodalma elnyerésének feltételét. Az isteni igazságosság döntött a jó és gonosz angyalok sorsában, Ádám is csak addig részesült az édeni létben, míg a „iustitia originalis”-t el nem vesztette, Ábel, mint „iustus occisus” nyeri el az örökletet, Judásnak pedig, az „iniquus”-nak pusztulnia kell. De iustus volt Jákob is – mondja Pelbárt – s a hozzá nem csak sorsában, de erényében is mérhető László király. A Névtelen mechanikusabban építkezik. A rövid postillát Pelbárt párhuzamával folytatja, de Lászlót szerinte Isten nagy „lelki jószágos voltáért, tisztaságus életiért” választotta ki. Ezzel átugorja a leckéhez való kapcsolódásnak egy logikai láncszemét. Három tanulással szolgálnak mindketten „László királynak méltóságus emléközetire”. Pelbárt első tanulsága az *élet egyenességéről* szól (de rectitudine vitae). A születés, az élettartam és a keserű halál pillanataiban figyeli meg az embert, hogy „iuxta conclusionem praemissam” levonja szomorú következtetését: az életet a szegénység, a hitványság és a siralmas szájalomraméltóság jellemzi (paupertas, vilitas, flebilis miserabilitas); s csak akkor beszélhetünk „recta vita”-ról, ha az, a fentieknek megfelelően szegénységben, alázatban, bűnbánó szomorúságban telik. A Névtelen az „igaz útról” veszi első tanulságát, Pelbárt bevezető gondolatát idézve az igazságról. Majd az írottakat László királyra vonatkoztatja: aki „az igaz és lelki jószágus utat választá ennen magának, *ki jóllhet egy ideiglen keménységet mutasson*, de maga sok jót nagy kénccset talál ember őrajta” (73, 12–14.)¹² Ide kapcsolja Pelbárt elmélkedését az emberi élet nyomorúságáról – kiemelve azt eredeti összefüggéséből – fenyegetésül annak, „ki kedég ez világnak enged”. Konklúziójában vitába is száll Pelbárttal: „bizon tanuság adatik minekünk ennen hogy *semmi igyenesség* nincsen ez világi életnek folyásában, illik azért oly *igaz uton* járnunk ki az ur Istennek dicséretes . . .” (73, 33–35.) Majd újra, most már Pelbárttal egybehangzóan, László dicsőségére fordítja a fentieket. Második tanulságát az „Idvességes utnak megkereséséről”, rövidebbre fogja. Bernátot idézi Pelbárt alapján, aki szerint, „míg ember ez világon él, felette igen kell gyoropodni leki malasztosságban és Istenhez egyesejtő akaratanban, mert az a bizon idvességnak uta”. (74, 15–17.) László királyban ezek a „mennyei jószágok fundamentom szerént valának”, amit egy szép hasonlattal tesz érzékletesebbé: „minden jószágokkal teljes vala, mint egy szép illatú patika kiben drágalátus uggentom kenetök tartatnak”. (74, 37–38.) Ehhez a szent alázatosságról, ami Lászlónak szintén erénye volt, Pelbárt második beszédéből (F) kapcsol rövid fejtegetést. Ugyanez a beszéd, melyben Pelbárt a „nobilis rex” jellemzőit írja le, a forrása a következő, közvetlen szavakkal bevezetett fejezetnek: „kévánatus szívvel mondatná valaki, bizon akarnám megtudni és tanulni, minemü lelki jószágokkal egyesülhet ember ur Istenhez” (76, 17–19.). Az első „az szent alázatosság”. Mivel az előző részben idézte Pelbárt idevonatkozó passzusát, most maga választja ki szent Pál leveleiből a megfelelő gondolatot. „Másod jószág szent kegyesség”. Az idézetek megválasztásában megint önállóan jár el. Míg Pelbárt Arisztotelészt, Senecát és főleg ótestamentumi prófétákat idéz, a Névtelen az evangéliumokból merít, Mátétól, Lukácstól – evvel hallgatóinak kézzelfoghatóbb útmutatást adva mintaképénél. „Harmad jószág igazság”.

Erre vonatkozóan híven követi Pelbárt összeállítását. „Negyed jószág igaz ítélet”. Ez is hű tolmácsolása a forrás szövegének. De idézzük e szövegrészt, mert éppen a Szent László-himnusz egyik forrása kerül elő benne, amire Mezey László hívja fel a figyelmet e kötetben megjelent tanulmányában,¹³ s ami a 15. és 16. században is magától értetődően vonatkoztatható László királyra.:

Nam christus iudex iustus multum diligit iustitiam in principibus et iudicibus sicut testatur de eo Ps Dilixisti inquit iustitiam et

odisti iniquitatem etc. 23. qu. Regum Hiero. dicit

Regum officium proprium est

facere iudicium atque iustitiam et liberare vi oppressos de manu calumniatorum et pupillis et viduis auxilium praebere. (s. II. I.)

az igazság tételt a mennyei igaz bíró Krisztus Jézus felette szeresse szent Dávid bizonyság az zsoltár kenynek XLVIII részében szeretted úgy mond úr Isten az igazságot és

gilölted a hamisságot, úgy mond róla szent Ieronimus doctor és bel irták az törvénykennek huszonharmad részében: Az igaz fejedelmeknek és jámbor királyoknak tulajdonok és úr Istentől kiadott parancsolat, hogy mindennek igazságot és igénylő ítéletet tegyenek, megszabadohák erővel és a megnyomultakat az hatalmasak kezéből és megvédjék az árvákat és özvegyeket az hamis patvarosuktul. (76, 18–28.)

Az „idvességes út kereséséről” ezután egy „másod tanúságot” is olvashatunk. A forrás az első beszéd azonos című fejezete. Ehhez kapcsolja a Pelbártnál folytatásként olvasható „hét nemes lelki jószágokat”, mint az „idvességes út megtalálásának” feltételeit. Pelbárt sor- és idézési rendjében halad, de alkalmanként megrövidíti azt, s általában egy-egy saját megjegyzéssel kíséri. A harmadik tanulságot, hogy „minémű jószágok szertartásával kell embernek feljebb, feljebb mennie garádics szerént”, Pelbárt negyedik beszédéből meríti. A harmadik beszédet, mely az ítéltő igazságról és a királyi kiméletességről íródott, teljes egészében kihagyja, mert más formában már szólt ezekről. (E beszéd valóban a leghalványabb a négy közül.) A mondottak világosabb áttekintésére lássuk a beszéd szerkezeti vázát:

három lelki tanuságunk lészen (72., 25.)
I. az igaz útról)

II. Idvességes útnak megkereséséről (74., 12.)

A. Minémű lelki jószágokkal egyesülhet ember úr Istenhez (75., 18.)

1. szent alázatosság
2. szent kegyesség
3. igazság
4. igaz ítélet

tria mysteria notabimus (I. A.)
(de rectitudine vitae) (I. A.)
Iustum deduxit *per vias rectas*
De via salutis quaeritur (I. D.)

(quae sunt virtutes per quas noscuntur veri nobiles) (II. F.)
prima est humilitas (II. F.)
secunda pietas (II. G.)
tertia veritas (II. H.)
quarta iustitiae aequitas (II. I.)

B. másod tanúság miért emlékezünk az idvességes útnak kereséséről (77, 3.) hét nemes lelki jószágokat meg kell tanulnunk (77, 18.)

1. jó mivelködettel ékosöltött igaz keresztyén hit (77, 20.)

2. egyenes útra parancsolatnak megtartása (77, 32.)

3. lelki vigyázással és gondviseléssel magát büntől oltalmazza (77, 38.)

4. úr Istent minden előtteszeretni (78, 6.)

5. minden barátjához kegyességből és irgalmasságból indultatni (78, 13.)

6. binekről igyenlő penitenciát tartani (78, 22.)

7. elkezdett jóban végig megmaradás (78.37.)

III. minemű jószágok szertartásával kell embernek feljebb, feljebb mennie garádics szerént (79, 4.)

2. léleknek szabadsága

2. jóakarásban megmaradás

3. jó tanács fogadás

4. alkalmassággal való élet viselése (80, 5.)

5. jó mivelködetben való késalkodás (80, 21.)

6. végig megmaradás (81,3.)

De via salutis ... (I. D.)

prima directa via salutis est fidem Christi habere (I. E.)

secunda via est precepta observare (I. E.)

a peccatis omnibus se cavere (I. E.)

deum super omnibus diligere (I. E.)

ad proximum misericordiam et iudicium iustum facere (I. E.)

de peccatis penitre (I. E.)

usque in finem in praemissis bonis perseverare (I. E.)

De gradibus proficiendi ad salutem (IV. D.)

animi absolutio (IV. D.)

bonae voluntatis firma tentio (IV. D.)

consilii susceptio (IV. D.)

discretio (IV. E.)

exercitatio (IV. E.)

finalis perseveratio (IV. E.)

A dolgozat első felében a Névtelen szerkesztői módszerét vizsgáltuk. Látjuk, hogy bár fő gondolatait közvetlen forrásból meríti, ura anyagának: tudatosan csoportosít, szelektál. Mivel négy beszédet kompilál egyetlen nagyívű elmélkedéssé, nagyfokú tömörítésre van szükség. A gyengébb harmadik beszédet teljes egészében átugorja. Tudatosan hagyja el több ízben Pelbárt rossz uralkodókat ostorozó kitöréseit, ha egyébként nem fukarkodik is saját korának becsmérlésében.¹⁴ S óvatosan kerüli forrásának a későskolasztika tudóskodó módszerességében fogant, a témától némileg eltávolodó fejtegetéseit.¹⁵ Nem mondhatjuk ugyanakkor, hogy a beszéd szerkezetileg ugyanolyan kiegyensúlyozott lenne, mint Pelbárt négy beszédének bármelyike.

Szerkesztői gyakorlatát megismerve, most vizsgáljuk meg a beszéd idézet-anyagát. Csak azok a helyek jelentenek alapot tájékozottságának, műveltségének mérlegelésére, melyek forrásában nem szerepelnek. A sermóban 51 idézetet találunk. Ebből 36-ot Pelbárttól vesz át, csak az idézés módjában tér el tőle esetleg: Pl. Bernald doctor (74, 15.) – Pelbártnál: secundum Bernardum li. de li. ar. (De gratia et liberto arbitrio c. 1. 1. PL 182. 1002–1003); Izaiás kenyévének harmincad részé-

ben (74, 18.) – Pelbárt: Esa. XXX. (Is. 30,21.); törvény kenyvben (78,11.) – Pelbárt: de pe di III. (c. 49. D. III. De poenitentia); Isidorus doctor (81,7.) – Pelbárt: Isidorus de su. bo. li. II. ca. VII. (Isidorus Sententiarum libri tres című műve, mely kezdőszaváról kapta elnevezését.) Hogy mennyire mechanikusan idéz, mutatja Pelbárt két elírásának követése: Pelbárt: Lu. XVIII. – Érdy-k.: Szent Lukács kenyvének tizenhét (!) részében (79, 1.), mindketten Máté 10, 22.-t idézik; Pelbárt: II. Esdre III. – Érdy-k.: Ezsdrás próféta másod levelének harmad kapitulumában (76, 9.); Ezsdrás III. könyve 3. fejezetéről van szó. Most vegyünk példákat olyan idézetekből, melyeknek párhuzamát Pelbártnál nem találjuk: „Pál apostolnak mondása szerént az hazugok az Isten országát venni nem érdemlik (76, 14–15.) – „*iniqui regnum dei non possidebunt*” (I. Cor. 6,9.); „szent Máté írta meg Nem léssen annak irgalmassága valaki ett irgalmasságot nem teszen” (78, 19.) – „Beati misericordes . . .” (Mt 5,7.) sententiára gondol? A sort folytathatnánk. Szembetűnő, hogy a bibliai helyet általában nem jelöli meg pontosan és az idézés is csak hozzávetőleges, szemben a Pelbárttól kölcsönöztek pontosságával. Az ok nyilván az, hogy a szerző gyakran olvasott evangéliumi és lecke-részleteket vet papírra, emlékezetből. De klasszikus idézetei még kevésbé megbízhatóak: a „Juvenalis nevő mester”-nek tulajdonított mondás, hogy „mindenben módot kell tartani, ha amit kezd végre akarja vinni (79, 6–7.), nem szerepel így a Szatirákban. Ágostont és Gergelyt kétszer is idézi, az elsőt biztosan forgatta maga is:” Ágoston doctor írván egy jó barátjának, szerelmes atyámfia, azt erősen higgyed és semmit benne ne kételkedjél, hogy minden pogányok, zsidók, heretnekek, hittől szakadtak és mind, ki anyaszentegyháznak kivüle vannak, pokolnak erek tízére vetendők. (77, 23–27.) Az idézetanyag elemzése jóval szerényebb képet fest szerzőnk tudós tájékozottságáról mesteréénél.¹⁶

Egy tekintetben azonban messze felülmúlja a Karthauzi Névtelen Pelbártot, s ez stílusának élvezhetősége. Míg Pelbárt sermoinak elsősorban logikai tökéletességére ügyelve merül száraz fejtegetéseibe, a Névtelen állandó figyelemmel van közönségére. „Ur Istenben szerelmes atyámfiak” (71, 26.), vagy „Óh, ájojtatus lelkü atyámfiak” (81, 3.) megszólítással fordul hozzájuk. Ha a pelbárti érvelés egy-egy gondolatból bővül, az vagy valami gyakorlati jótanács, vagy a mindennapi életből merített hasonlat az elvontabb dolgok könnyebb megértésére. Így buzdít a tízparancsolat megtartására: „Annak okáért minden keresztény embernek, de még szerzetesnek es szikség gyakorta meghányi-vetni ő szívében mint egy leckét az szent parancsolatokat fejezet szerént.” (77, 34–37.). A szentgyónás fontosságát is a hallgatókra való tekintettel hangsúlyozza: „ott adatik az jó tanács az eltévedött binesnek, ott az bizon orvosság az megkóruult léleknek és ott az nemes bölcsesség az igazságról eltántorodott Adámfiának” (79, 36–38.) És végül bölcs életpaszlatát adja utra-valólul a munkáról ami hallgatóságának életére is nagy súllyal nehezedett, de buzdító szavai nyomán, a László-napi beszéd meghallgattával mégis könnyebb szívvel foghattak hozzá: „Ember teremtetött az munkára, mind az égi madár az reppesésre. Másodsor nevekődésért, mert az kézi munkával gyakorta megújul embernek vére és inkább nő vele. Harmad, egészségért, mert sok betegségöt elmulat ember kevés kézi munkával, jobban is ehetik, ihatik utána. Negyedszer, tebbet, tebbet tanul ember az gyakorta való dologetéttel, mind az kised gyermek az oskolában eleszer

a. b. c. tanul és végre doctorrá léssen . . . Bizonyyal, szerelmes atyámfiái, akár ett, akár ott, mukára fizetnek. Azt és mondom, hogy igen gyenyerősséggel élő vitéz az, ki vivásnálkil akar győzni. (80,25–81,1.) László alakja a beszédben a rávont sok dicséret ellenére eléggé színtelen marad. De valós egyéniségét nem is a sermo, mely inkább általános érvényű erkölcsi tanulságokkal kívánt szolgálni, volt hivatva bemutatni.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZETEK

1. OSzK MNy 9. Kiadása: Volf György, Nyelvelméktár IV–V. 1876.
2. Az Érdy-kódexre vonatkozó legfontosabb irodalmat ld. Molnár József – Simon Györgyi: Magyar nyelvelmékek. Budapest 1976. 185.
3. Bán Imre: A Karthauzi Névtelen műveltsége. Budapest 1976.
4. (Érdy) Luczenbacher János: A nagyszombati codex 1490–1527-ig. Tud. Tár. 1834. I. 217–234.; ugyancsak olvashatjuk: Mezey László: Középkori magyar írások. Budapest 1957. 139–149.
5. A kérdéssel legbehatóbban Horváth Cyrill foglalkozott Temesvári Pelbárt és codexeink című tanulmányában. Bp. Szle. LXV. (1891) 383–400, LXVI. 21–43., a „de Sanctis” részre vonatkozóan Középkori legendáink és a Legenda Aurea (Budapest) 1911. könyvében.
6. Missale secundum chorom almae ecclesiae Strigoniensis 1501. (Az OSzK RMK III 102 jelzetű példányát használtam): „Dedit dominus confessionem” (Eccl. 47, 9–13; 24, 1–4); A pálosok ugyanezt olvassák (Missale fratrum heremitarum . . . Bazel 1495. OSzK Inc. 176.)
Missale Quinqueecclesiense. Venezia 1499. (OSzK Inc. 989.) „Scimus autem quoniam diligentibus” (Rom. 8, 28–32.)
7. Pelbartus de Temeswar: Sermones pomerii de Sanctis. Hagenau 1500. (MTA Inc. 668 példányt használtam.) A Szt Lászlóra vonatkozó négy beszéd: Pars aestiv. XIV–XVII.
8. Pelbárt valamennyi beszédét bibliai idézettel kezdi. Ez gyakran egybeesik az aktuális pericopával (pl. Tamás apostol, Szt István protomártír, Aprószentek), sokszor azonban független attól (pl. András, Miklós, Ágnes)
9. Az idézeteket átirásban közlöm, mert a sokszor megbízhatatlan Volf György-féle olvasat átvétele csak a szöveg-kezelést nehezítené azok nélkül az előnyök nélkül, amit a valóban betűhű olvasat jelentene.
10. Guillelmus Parisiensis: Postillae super epistolas et evangelia. Augsburg 1473. (MTA Inc. 536.), Nürnberg 1481. (MTA Inc. 316.)
11. A kódexben szerepelnek olyan postillák is, melyek Guillelmusnál nincsenek meg (pl. Karácsony vigiliája, Tamás püspök, Commemoratio Pauli), másrészt a szövegösszevetésnél az a tapasztalatunk, hogy forrását sokkal szabadabban kezeli, mint Pelbártot, tehát egy közvetítő láncszemet kell feltételeznünk.
12. Ez az egyetlen negatív megjegyzés Lászlóra vonatkozóan az egész beszédben – a Névtelen önálló betoldása – és egyben az egyetlen konkrét utalás a király személyére az egyébként általánosságokban mozgó dicséret-áradatban.
13. Mezey László: Athleta Patriae – Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulásához. 106-os jegyzet.
14. Éppen a másik szent király, István napjára írt beszédében – mint erre Bán Imre

is felhívja a figyelmet (i. m. 34–35.) – szól megrovón a „mastani jobbágyurakról”, mint a szent hagyaték pusztítóiról. (II. 240, 38–241, 6.) De a királyokról nincs olyan rossz tapasztalata, mint Pelbártnak. (Ld. Szilády Áron: Temesvári Pelbárt élete és munkái. Budapest 1880. 34–38.)

15. Elhagyja például a beszédek elejéről a „per auctoritates, per rationes, per exempla” érvelést.
16. Sajnos Temesvári Pelbárt – életművéhez nem méltón – elhanyagolt alakja irodalomtörténetünknek. Gondolkodói önállóságáról forrásainak ismerete nélkül megbízhatóan nem lehet szólni.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KUMOROVITZ L. BERNÁT

SZENT LÁSZLÓ VÁSÁR-TÖRVÉNYE
ÉS KÁLMÁN KIRÁLY PECSÉTES
CARTULÁJA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Kálmán király II., „az országában élő zsidóknak” adott törvénye¹ (2. és 3.§)² szerint a keresztények és zsidók kölcsönüzleteit élőszóval vagy írásban lehet megkötni a szerint, hogy két vagy három *pensa*-nyi vagy ennél nagyobb értékű kölcsönről van-e szó. Az első esetben elegendő a keresztény és zsidó tanúk jelenléte és zálog vétele (*vadimonium*), hogy ha netán az egyik eltagadná, amit a másiktól kölcsön vett, csupán a zálog és mindkettejük tanúinak vallomása által tisztázódjék³. Három pensánál nagyobb értékű kölcsönök esetén a zálogon és tanúkon kívül a kölcsön összegét és a tanúk neveit tartalmazó, s mindkettőnek pecsétjével megerősített írásról is kell gondoskodniuk, hogy ha az ügyletből kifolyólag egyik a másikat esetleg meg akarná károsítani, mindkettejük *cartulája* és *pecsétje* által deríttessék ki az igazság⁴. Hasonló a helyzet az ingóságok adás-vételénél is, azzal a különbséggel, hogy a zsidók és keresztények, illetve a keresztények és zsidók által kötött adásvételi szerződéseket értékre való tekintet nélkül, azaz *minden esetben* az árut, valamint a tanúk neveit tartalmazó s a *vevő* által megőrzendő pecsétes írásba is kell foglalni, hogy ha a vásárlásból kifolyólag valamikor lopással vádoltatnék, a nála talált lopott jószág gazdáját és a feljegyzett tanúkat előállíthassa, s a vád alól mentesüljön.⁵ A törvény további három (5–7.) paragrafusa a keresztények és zsidók közti kereskedelemmel kapcsolatos perjogi kazuisztikát tartalmazza a következő három kombinációban: *a*) ha (a vevő) a lopottnak bizonyult jószág eladóját előállítani nem tudja, de a pecsétes írást felmutatja, a feljegyzett tanúk esküje által igazoltan szabadul⁶; *b*) ha (a vevőnek) keresztény tanúi nincsenek, de megfelelő zsidó tanúkat előállít, s a zsidó törvények előírása szerint letett esküjük alapján⁷ ártatlannak nyilvánítatik, a lopásért kirótt kártérítés négyszeresét fizesse meg⁸; végül *c*) ha sem a felismert lopott jószág eladóját nem találja meg, és pecsétes írást sem tud felmutatni, az ország szokása szerint ítéltessék el, (s) a lopásért kirótt bírság tizenkétszeresét fizesse meg⁹.

Tekintve, hogy 1 *pensa* 6–15 aranykoronának felel meg¹⁰, nem valószínű, hogy akadt volna olyan vásárló, aki 45 aranykoronánál nagyobb értékű vétel esetén (főleg rabszolgák vásárlásánál, kiknek ára a XII–XIII. században 50–260 aranykorona között ingadozott¹¹), nem élt volna a pecsétes írással, mint a tanúbizonyítást elősegítő perjogi biztosítékkal.

Diplomatikai irodalmunkban legutóbb *Jakubovich* értékesítette Kálmán király II. törvényét, megállapításait azonban a törvény szövegén kívül ő sem tudta alátámasztani¹².

Mi is hiszünk a *cartula sigillata* egykori használatában¹³. Igaz, hogy ilyen Kálmán-kori pecsétes *cartula* eddig még nem bukkant elő levéltáraink limbusából, de bizonyára csak azért, mert bizonyos időn túl, ha tudniillik az adósságot már rendezték, vagy a vásárolt jószágban más nem ismert a saját tulajdonára, nem volt szükség a *cartula* további őrzésére. Sőt kölcsönök esetén a törlesztést valószínűleg a *cartula* megsemmisítése is követte. A kézizálogot ugyanis a kölcsön visszafizetése után visszaadták, amiből logikusan következik a *cartula* visszaadása vagy megsemmisítése¹⁴. De nagy számban sem készülhettek az ilyen pecsétes *cartulák*, mert a törvény előírása csak azokra az esetekre vonatkozott, ha zsidó volt az egyik üzletfél, a kisebb értékű ügyleteknél pedig minden viszonylatban továbbra is elegendő maradt az előírt tanúk alkalmazása.

E megfontolásunkat támogatja a Gut–Keled-nembeli Márton ispánnak (a XII. század negyvenes éveiből ránkmaradt) végrendelete, amely, véleményem szerint, egyik részében, a comes egy cartulájának a kétségtelen nyomát őrizte meg; s néhány újabban előkerült XII. századi pecsétgyűrű.

Márton ispán végrendelete valóságos tárháza azoknak a módozatoknak, melyekkel korának gondos nagybirtokosa ingatlan és ingó vagyonát szerezte, bővítette, cserékkel kikerekítette, esetleg elidegenítette, s a fennálló jogrend eszközeivel biztosította¹⁵. Megtudjuk belőle, hogy II. Béla, majd II. Géza engedélyével birtokát az általa alapított csatári monostor, a felesége és nagyobbik leánya között osztotta meg. Oklevelében pontosan megkülönböztette saját szerzeményeit atyai örökségtől, mindenütt feljegyeztette a szerzés módját és körülményeit, hogy a birtoklást az örökösök részére is bizonyíthatóvá tegye. Adománybirtokait és vásárlásait az intézményesen megszervezett *szóbeliség* útján quaesitorok, datorok, tanúk és pristaldusok közreműködésével szerezte s miként már *Eckhart* is megjegyezte, nem hivatkozik oklevelekre, hanem csak azokra, akik előtt a vétel történt: a tanúkra¹⁶. Egy helyen mégis *írásra* is utal a végrendelet, mégpedig a monostornak adott libertusok második csoportjánál. Az oklevélnek ez az eddig figyelemre nem méltatott, de a XII. századi magánjogi írásbeliség szempontjából rendkívül becses, s kerekdedségével a többlettől feltűnően elütő szakasza így hangzik:

„Libertos vero, quos emit Martinus comes ab Budriguiensibus, qui vocantur Grab et Odmát, V domos, ad idem officium, quo prius utebantur. In ebdomada tribus diebus fenum falcant; tempore messis III diebus metunt; equum tenent abbati; in via serviunt; currum ducunt; equos custodiunt; erbas afferunt; ligna incidunt; ignem faciunt. Coram quibus empti sunt nomina^a hec^b sunt: Johannes^c prepositus, Sydemer, Mosy, Ilis, Elias, Machabeus filius Laberti, Bas filius Endre, Opus iudex Czalaensis, Gregorius filius^d Gabrielis, Apa filius^e Sydemer, Ipolť, filius^f Gaua, Bolozlou filius^g Chama, Weteh serviens Ipolťi, Wapussa^h. Wasardus presbiter hec scripserat. Hosⁱ dedit Martinus monasterio”.

Azokat a libertusokat pedig, akiket Márton ispán a bodrogiaktól vásárolt, nevük Grab és Odmát, öt háznépnyit, ugyanarra a szolgálatra (adományozta), mint amelyet előbb is teljesítettek. Hetenkint három napig fűvet kaszálnak, aratás idején három napig aratnak, lovat tartanak az apát számára, útján szolgálnak neki, kocsit vezetnek, lovakat gondoznak, almot gyűjtenek, fát vágnak (és) fűtenek. Aki előtt vásároltattak, azoknak nevei a következők: János prépost, Sydemer, Mosy, Illés, Éliás, Labert fia: Machabeus, Endre fia: Bas, Opus zalai bíró, Gábor fia: Gergely, Sydemer fia: Apa, Gaua fia: Ipolť, Chama fia: Bolozlou, Weteh Ipolť serviense (és) Wapussa. Annak idején ezeket Wasardus pap foglalta volt írásba. Márton őket adta a monostornak.

Az idézett szakasz utolsó előtti mondatából világos, hogy e libertusok vételét annak idején írásba foglalták. Az is feltűnő, hogy ez a szakasz túlnyomó részben a Kálmán király II. törvényében előírt adatokat tartalmazza. Megnevezi Márton

ispánt mint vevőt, a Bodrog-i *Grab*-ot és *Odmat*-ot mint eladókat, az öt háznép libertust mint a vétel tárgyát, a zsidó és keresztény tanúkat, akik előtt a vásárlás történt, s végül, bár azt a törvény nem írja elő, az ügylet írásbafoglalóját. A bemutatott oklevélrészlet mondatszerkesztéséből,¹⁷ továbbá a szereplőknek a törvényhez igazodó sorrendjéből, valamint abból, hogy a tanúk közül négy minden kétséget kizáróan zsidó, bizonyos, hogy az eladók: *Grab* és *Odmat*, bár nevük nem biblikus eredetű, szintén zsidók.¹⁸ Bizonyára a kéznél levő cartula alapján fogalmazták meg az oklevélnek ezt a passzusát: ezért követi oly hűen szerkezetében is a törvény gondolatmenetét. De minden kétséget kizáróan cartulára utal az író megnevezése, aki vidéki pap és nem udvari vagy káptalani ember.¹⁹ A pecsétéről nincs benne szó, de nem is volt szükséges, hiszen a cartula tartalma nagyobb jelentőségű oklevélbe vétetett át, t. i. a végrendeletbe. Az átvétel se diplomatikai célzattal (átírás) történt, hanem csak azért, hogy a szerzemény perjogi biztosítékát ennél is a tételnél is megjelöljék. A végrendelet a többi szolgálcsoporthoz nem említi szerzésük módját: ezeket Márton ispán örökölhette. Másutt meg csak azt jegyzi meg, hogy bírói úton, kártérítésül kapta őket, egynél pedig egyszerűen csak odaveti, hogy vásárolta (írás nélkül), nyilván azért, mert az eladó keresztény lehetett, ilyenkor pedig cartulára nem volt szükség.²⁰ *A zsidóktól való vásárlás és a zsidó tanúk feljegyzése tehát csak a cartula miatt annyira plasztikus, vagy fordítva: a cartulára való utalás a zsidóktól való vásárlásnak és a törvény előírásához való ragaszkodásnak az eredménye. Megállapíthatjuk tehát, hogy Márton ispán végrendelete Kálmán király II. törvénye gyakorlati alkalmazásának eddig ismert egyetlen, de egyben konkrét bizonyítékát őrizte meg számunkra.* Az oklevél korából²¹ és a benne előforduló más időadatokból nagy valószínűséggel azt a megállapítást is megkockáztathatjuk, hogy a libertusok vétele II. Béla idejében, vagy talán még korábban is történhetett. Ha pedig a zsidótörvény rendelkezéseit a XII. század 30-as éveiben követték, követhették, illetőleg követték azokat már a törvényhozó életében is.²² Kálmán király cartula sigillataja tehát nem volt írott malaszt, hanem élő valóság.

A cartula sigillata tényleges használata mellett közvetve tanúskodnak az újabban előkerült XII. századi pecsétgyűrűk is. A királyon kívül az egyházi és világi előkelőségek használtak a XII. század elején pecsétgyűrűt. A legrébbiek egyike valószínűleg Uros fia: Janus-é, aki nádor volt Kálmán és II. István idejében. E gyűrű emberfőt ábrázol, körirata pedig a Janus név. Művészettörténeti vizsgálata szerint a XII. század elejéről valónak bizonyul²³, és negatív vésete arra utal, hogy pecsételésre is szolgált. Bizonyára pecsételtek is vele, hiszen az eszköz feltételezi a célt, amelynek a szolgálatára készült – még akkor is, ha lenyomata nem maradt fenn. S ha a *sigillum confirmatorium*-ot a XI. és XII. század fordulóján ismerték nálunk az egyháziak, ismerhette a XII. század elején a magyar világi arisztokrácia is.²⁴

*

Miután a cartula sigillata tényleges használatát bebizonyítottuk, indokolt, hogy (jogi) történeti és diplomatikai vonatkozásaira is rámutassunk.

Szent László és Kálmán törvényeinek, valamint a korabeli zsinati határozatoknak a kereskedelemmel kapcsolatos cikkelyei²⁵ közül csak azok emlékeznek meg

külön a zsidókról, amelyek a keresztény szolgál- vagy rabszolgatartást, illetőleg a velük folytatott kereskedést tiltják. Így Szent László I. törvényének 10., a zsidók és keresztény nők házasságáról szóló cikkelye szerint: „Ha zsidók keresztény feleséget vesznek el, vagy valamely keresztény személyt tartanak maguknál szolgálatban ezeket vegyék el tőlük, és bocsássák őket szabadon; az olyanoktól pedig, akik ezeket eladták, ezek árát vegyék el, és a püspökök jövedelmét képezze.²⁶ Kálmán I. törvényének 74. cikkelyében a zsidók által tartott rabszolgákról így rendelkezik: „Zsidó ne merjen keresztény rabszolgát venni vagy eladni, és ne engedjék meg, hogy ilyet szolgálatban tartson; aki pedig jelenleg ilyet tart magánál, ha számára haladékképpen engedélyezett időn belül el nem adja, veszítse el”²⁷ A következő (75.) cikkely a zsidók ingatlan szerzési jogát így szabályozza: (a) „Akinek pedig közülük szántóföldje van, ezt (csakis) pogány rabszolgákkal műveltesse”; (b) „Birtokaik ugyan lehessenek a zsidóknak, akiknek módjuk van ilyet vásárolni, de őket másutt, mint ahol a püspöki székhely van, letelepedni ne engedjék”.²⁸ Kálmán ez utóbbi rendelkezései röviden az I. Esztergomi zsinat cikkelyei között (63.) is kaptak helyet a következő fogalmazásban: „Zsidók ne merészeljenek keresztény rabszolgákat vagy rabszolganőket sem sajátjukként, sem eladásra tartani, sem pedig keresztény napszamosokat”²⁹ Ezért, minthogy földingatlan csak kevesen szerezhettek, és keresztény munkaerő hiányában nehezen művelhettek, a kereskedelemnek számukra nem tilalmazott területén³⁰ és a hitelüzlet terén kerestek és találtak nagyobb érvényesülési lehetőséget. Ez utóbbi vonatkozásban az I. Esztergomi zsinatnak (61.) arról szóló fejezete, hogy „Egyházi személyek ne legyenek kocsmárosok vagy pénzkölcsönzők (feneratores)”³¹, közvetve a javukra szolgált, mert csökkentette a konkurenciát. Ebbe kapcsolódtak be azok a zsidók is, akik az első keresztény háború nyomán támadt nyugati zsidóüldözés miatt Magyarországon találtak menedéket.³² Mindez szükségessé tette egyrészt a kereskedelemnek és pénzüzletnek zsidó és keresztény viszonylatban való törvényes rendezését,³³ másrészt a tapasztalt visszaélések kiküszöbölését. Ezt a feladatot Kálmán király II. törvényében oldotta meg – mint láttuk olyformán, hogy a kisebb értékű kölcsönöknél továbbra is meghagyva a szóbeliséget, zálog vételét valamint keresztény és zsidó tanúk bevonását rendelte el (2. §.), a nagyobb kölcsönöket (3. §.) és az ingóságokkal való kereskedelmet (4. §.), kizárva belőle a keresztény rabszolgákat (1. §.), a szóbeli megegyezés és vegyes tanúk mellett *pecsétés íráshoz* is kötötte (3–4. §.)

A zsidótörvény nem érintette a keresztények kölcsönüzleteit és az általuk (egymással) folytatott kereskedelmet. Új benne a hitelüzlet és kereskedelem tételes rendezése, s európai viszonylatban is modern eljárás a zsidó tanúk szerepeltetése és a *pecsétés írás* (*cartula sigillata*) megkövetelése. (3–4. §.) A többi eleme régi, vagy a réginek korszerű módosítása, illetőleg megismétlése. Az 1. §: „Hogy egy zsidó se merészeljen bármilyen nyelvű vagy nemzetiségű keresztény rabszolgát venni vagy eladni, illetve szolgálatában megtartani; és ha valaki ezt a rendelkezést áthágja, a nála talált keresztény rabszolgát kárát szenvedje”³⁴ például Szent Lászlónak (az I. esztergomi zsinat által szigorított²⁹) I. törvénye 10. §-át tartalmazza, s lényegében azonos Kálmán I. törvénye 74. cikkelyével³⁵. A törvénynek a kereskedelmet szabályozó 4. §-a viszont a Szent László-féle II. törvény 7. cikkelyének az új kívánalmak szerint való továbbfejlesztése. Szent László e törvénycikke szerint:

(a) „Senki se vásároljon vagy adjon el valamit vásáron kívül; ha valaki ez intézkedés ellenére lopott dolgokból vásárol, mindnyájan vesszenek el, mind a vevő, mind az eladó, mind a tanúk. Ha pedig saját tulajdonukat árúsítják (ti. a vásáron kívül), veszítsék el (az eladott) tárgyat, és az (azért fizetett) árat, és a tanúk ugyanannyit”.

(b) „Ha pedig vásárban történik az eladás, szerződést kössenek a bíró, a vámszedő és tanúk előtt, és ha a vásárolt dolog lopottnak bizonyul, a vevő ugyan – a bíró és a vámos tanúbizonyysága alapján – szabaduljon meg, az eladót azonban a tanúk adják át”³⁶.

Kálmán király e részben újít. II. törvénye révén az üzletkötés, úgy látszik, zsidó és keresztény viszonylatban függetlenül a vásárok nyilvánosságától (bár ezek tovább is az árucseré főhelyei³⁷), s a hivatalos szervek (vásárbíró és vámos) és tanúk előtt való szerződés nehézkes formájának a helyébe (vagy mellé) a vegyes magántanúk és a pecsétes írás könnyedebb és hosszabb életű formája lépett³⁸. A *cartula sigillata* tehát nem diszpozitív oklevél, hanem a hatóság asszisztenciájának a pótléka, s nem annyira magánjogi, mint perjogi újítás.

A törvény 3. §-ából esetleg arra lehetne következtetni, hogy a nagyobb kölcsönök-nél a pecsétes *cartula* volt az egyedüli bizonyító eszköz. De a § egész szövege, s a vele értelmileg összefüggő 2. § szerint a *cartula* a már szóbelileg érvényesen megkötött ügylet adatainak és bizonyítékainak írásbeli foglalata, mintegy a bizonyítékok bizonyítéka, az egyik legfontosabb bizonyíték, de nem az egyetlen szükséges bizonyíték. Ugyanez tűnik ki a 4. §-ból is, amely világosan kimondja, hogy lopás vádjának esetén (az írásban szereplő) régi tulajdonos és tanúk meghallgatása után szabadul a megvádolt vevő. Végül e mellett tanúskodnak a törvény utolsó szakaszai (részben már a 4. is), amelyek a 4. §-sal kapcsolatos perjogi kazuisztikát tartalmazák. Ezekből az esetekből, de főleg az utolsó kettőből bizonyos, hogy a *cartula* nem az egyedüli, de mégis rendkívül fontos bizonyítékbiztosító formája a keresztények és zsidók által kötött kölcsön- és adás-vételi szerződéseknek³⁹.

*

Országos Széchényi Könyvtár

Diplomatikai szempontból fontos kérdés, vajon az írásbeliségnek milyen forrásból ered Kálmán király *cartulája*. Bár elrendelését rendkívüli körülményeknek, a hozzánk akkortájt bevándorolt zsidóknak, valamint a gazdasági élet akkor mutatkozó újabb igényeinek köszönheti, használata mégsem simul valamilyen korábbi üzleti (kereskedelmi) írásbeliséghez. Ilyet ebben az időben nem ismerünk – bizonyára azért, mert nem is volt. Pozitív módon is e mellett bizonyít Jehuda-ha Cohen rabbinak (†Mainz, 1070) az a három döntvénye, melyeket magyar vonatkozású üzleti vitákkal kapcsolatban nyilvánított: igen élénk üzleti fantáziáról tesznek tanúságot, de csak szóbeli üzletkötést ismernek, írásra pedig még csak közvetve sem utalnak.⁴⁰ Másfelől viszont Könyves királyunkról sem szabad föltételeznünk, hogy éppen az írásbeliség terén sötétben tapogatózott volna. Ellenkezőleg: véleményem szerint rendeletében talán már tudatosan is arra az erősen lerövidített, egészen jegyzetszerű notitiának a meghonosítására gondolhatott, amely nyugaton a bizonyítékbiztosító notitiából (*notitia*, *notitia brevis*, *breve memoratorium*, *breve* stb.) már a középkor első szakaszában kialakulva, vele és a diszpozitív *cartával* párhuzamosan, Észak-Itáliában, Bajorországban és Ausztriában, de másutt is, külö-

nösen az írás elleni reakció korában (IX–X. század), igen fontos diplomatikai szerepet töltött be, s éppen ezért a XI. és XII. század fordulóján már nálunk sem volt ismeretlen.

A koraközépkori germán országokban a római eredetű diszpozitív cartát már nem becsülik többre a notitiánál. Az új honfoglalók nemigen tudnak írni, s nem értenek latinul, ezért jogügyleteiket inkább a saját – szóbeli – kötelemlétesítő formáik szerint kötik. Csak ezek nyújtanak nekik jogállandóságot, jogbiztonságot. Az írást csak azért tartják meg, mert felismerik, hogy az ügylet megtörténtét később is bizonyítani képes. Különösen a tanúk és a tényállás rögzítése szempontjából mutatkozik hasznosnak, s éppen ezen konzerváló jellege miatt nem hanyagolják el végképpen. A vele szemben támasztott igények tehát szerények, s elegendő nekik a notitia is. De még ennek a formái sem fontosak. Fokozatosan lerövidül tehát, s már a VIII. században kialakul egy igen egyszerű alakja: a csupán a jogi cselekmény és a tanúk feljegyzésére szorítókozó jegyzetszerű notitia, mely aztán a következő néhány évszázadban kedvelt műfajává is lesz a középkori írásbeliségnek.⁴¹

E jogi följegyzések, főleg eleinte, külön pergamenlapocskákon készültek. Külsőjükre és megformulásukra alig fordítanak gondot. Szerzőjük rendszerint az, akinek a javára szólnak. Hátlapjukon néha más, későbbi följegyzést is találhatunk, de az egyidőben készültek is kerülhetnek egy hártýára. Előfordulhatnak oklevelek és diplomák hátlapján, továbbá kódexek, missálék és egyéb könyvek üres lapjain is. Pecsétjük nincsen. Fogalmazatuk egyszerű. Főbb formuláik: a promulgatio, dispositio és a tanuformula, néha pedig a dátum. De állhatnak pusztán a jogi cselekmény és a tanúk feljegyzéséből. Egy 765-ből való cartula például ilyen: „† *In dei nomine. Noditia (!) qualiter Arichis tradidi. . . Noditia facta in presentia. . .*”⁴² A tanúfeljegyzések ilyesfélék: „*Isti sunt testes, quando dedit. . .*”, vagy: „*Isti sunt testes traditionis. . .*”⁴³ stb.

Az adományozásokról, birtokcserékről és egyéb jogügyletekről készült ezen notitiaszerű följegyzéseket az érdekelt egyházak, de a világi birtokosok is kevésszámú oklevelükkel együtt őrizték levéltárukbán, s csak azóta részesülnek kevesebb figyelemben, mióta őket is a traditio-könyvekbe kezdik bemásolni (X. század).⁴⁴ Nemsokára pedig már általában külön fogalmazat nélkül, a traditio-könyvekben szerkesztik őket. A legrégebbek közül is csak azok a példányok maradtak meg, amelyeket valamilyen kódexbe kötöttek. Legtöbbjük azonban a pecsétes oklevélnek újból való meghonosodása idejében pusztult el.⁴⁵ A régieknek ezen pecsét nélküli feljegyzéseit (*simplices descriptiones*) az írásbeliség felújulása korában már nem érték: elhanyagolják őket, minek következtében szétszóródnak s elkallódnak.⁴⁶

Általánosan ismert diplomatikai megállapítás, hogy a nagyobb birtokadományozások alkalmával rendszeresen készültek előzetes feljegyzések, s az oklevelet a bennük lerögzített adatok alapján csak az adományozás jogi processzusának a befejezése után állították ki. Ez a megállapítás a XI. és XII. századi magyar okleveles gyakorlatra is érvényes. Különösen a birtokösszeírások (conscriptiók) vizsgálata tanúskodik e mellett. Legtöbbjük rengeteg adatot tartalmaz, egymástól nagyon messze fekvő birtoktesteket sorolnak föl, sokszor pontos határleírással és a rajtuk élő szolgálcsaládok lajstromával. Máskor viszont különböző időben, a szóbeliség

útján szerzett s időközben fokozatosan bővült vagyonekat foglalnak írásba.⁴⁷ Adataiknak ez a tömege már eleve lajstromokra és följegyzésekre utal. Nálunk is önmagukért beszélő példái vannak ennek a „segédírásbeliségnek”. A legkorábbiakat a zselicszentjakabi monostor alapítóleveléhez (1061) folytatólagosan hozzáfűrt „Függeléke” őrizte meg számunkra.⁴⁸ Hogy megőrzőjünkél alig valamivel fiatalabbak, bizonyos a sorozat utolsó darabjából, amely így hangzik: „Andreas rex cuidam monacho, propinquo suo, Radolcza nomine, dedit locum et terram possessionis in Gergew et quando captum est monasterium istud, eandem terram multorum testimonio dedit sancto Iacobo hac ratione, ut quicumque post obitum ipsius eam de monasterio subtraheret, perpetue damnationi in corpore et in anima subiaceret”.⁴⁹ Későbbi adataink pedig arról tanúskodnak, hogy a notitia általánosan használt írásfajta nálunk. Nyomaival találkozunk a százdi (1067 k.)⁵⁰ oklevélben, ilyenek egész sorát tartalmazza a Pannonhalmi conscriptio (1093),⁵¹ *Jakubovich* pedig kimutatta, hogy a bakonybéli összeírás a XII. század második felében Szent László-korabeli notitiák alapján készült.⁵² A Gervasius-féle ítéletlevél (1105–1116) szabályszerű *breve iudicati*, s mintegy korai előmintája az istenítéleti helyek regisztrumbeli följegyzéseinek.⁵³ II. Béla 1131-i ítéletlevele is ilyenfajta szerkesztés, noha már királyi pecsét is van rajta.⁵⁴ De legbeszédesebb példáink azok a XII. századi oklevelek, amelyek különböző időben szerzett birtokoknál a szerzés módját, valamint az ügyben eljáró datorokat, quaesitorokat, pristaldusokat és tanúkat is felsorolják, mint például a bozói (1135) összeírás⁵⁵ és Márton ispán oklevele.⁵⁶ Az utóbbival le is zárhatjuk érveink sorát, mert ez, mint már láttuk, plasztikusan emeli ki az „előakták” használatát, s alighanem egyéb tételei is ilyen magánfeljegyzéseken alapulnak.

A XI–XII. századi notitiák mellett Szent László és Kálmán törvényei is tanúskodnak a *pecsét- és íráshasználatnak* nemcsak az állam- és egyházkormányzatban, hanem a világi társadalom körében mutatkozó térfoglalásáról.

a) Szent László I. törvényének 42. cikkelye arról szól, aki a király vagy a bíró pecsétjét nem becsüli meg: „Ha pedig valaki a király pecsétjét valakire kiküldeti, és maga elmulasztja, hogy a királyi udvarba jöjjön, ügyét veszítse el és fizessen öt penzát; és ahányszor ezt megismétli, annyiszor öt penzát fizessen. Ha pedig a bíró pecsétjét küldeti ki, és ő nem megy el, száz nummust fizessen”⁵⁷. A III. törvény 3. cikkelye a nádorispánról, pecsétjéről és hatalmáról így intézkedik: „Azt is akarjuk, hogy ha olykor a nádorispán hazamegy, a király és az udvar pecsétjét hagyja annál, aki helyetteseképen ott marad, hogy miképpen a királynak egy udvara van, úgy egy pecsétje is legyen. Ameddig pedig ez az ispán otthon marad, pecsétjét senkire se küldje, csupán azokra, kiket „udvarnokok”-nak neveznek, és akik önként, saját akaratukból mennek hozzá, azok felett legyen szabad neki ítélni. Ha másképpen cselekszik, ötvenöt penzát fizessen. Hasonlóképpen a herceg ispánját is, ha az nemcsak a saját alattvalói, hanem mások felett is ítélni, ugyanazon büntetéssel javítsák meg”⁵⁸. Kálmán I. törvényének 23. cikke azt szabályozza, hogyan kell, az igazságtalan bírót pecséttel vagy pecsét nélkül törvényre idézni: „Azt a bírót, aki a perekben igazságtalanul ítélni, a király udvarába pecséttel idézzék, de a zsinat elé (csak) pecsét nélkül”⁵⁹. Szent László III. törvényének 25. cikkelye a pecsétküldő bíróról rendelkezik: „A bíró bárkire küldhesse pecsétjét, kivéve a papokat és

egyházi személyeket, valamint az ispánokat. Ha pedig valaki a bíróról azt állítja, hogy az igazságtalanul ítélte, és nem tudja bizonyítani, öt penzát fizessen; ha pedig a bírót marasztalják el, (a bíró) a bírságot kétszeresen adja vissza, és ezenfelül öt penzát fizessen. A bíró ítéletéért csak egy éven belül, azután nem vonható felelősségre”.⁶⁰ E törvény 26. cikkelye pedig azokról szól, akik a bíró pecsétjét semmibe veszik: „Ha valaki a bíró pecsétjét megvetve az ügy tárgyalására nem megy el, első esetben öt penzával büntessék, ha második esetben sem megy el, ugyanannyival; ha harmadszor sem, az ügyet veszítse el, és megnyírva adják el tartozásáért”⁶¹.

Kálmán törvényének több cikkelye az egyháziak idézésével foglalkozik: Így a 14. szerint: „Világi bíró ne merészkedjék pecsétjét egyházi személyre küldeni”.⁶² Az 5. a papok idézésének módját írja elő, a 6. pedig az úgynevezett vegyes ügyekben dönt: „A püspökök és ispánok vagy mások káplánjait a püspök vagy az érsek pecsétjével idézzék perbe.” (5.) – „Ha egyházi személynek világiakkal van pere, a világit a bíró pecsétjével idézzék; ha pedig világinak van pere egyházi személlyel, az egyházi személyt a püspök vagy a (fő)esperes pecsétjével idézzék, s ugyanezek hallgassák őt ki az illetékes bíróval együtt.” (6.)⁶³ – Végül a 2. cikkely a püspöki zsinat elé való idézés módját szabályozza: „Mivel népünk egyrészt az utazás, másrészt az élelmezés gyakran igen nagy nehézségei miatt, minden ügy végett nem tud a királyi udvarba menni, elrendeltük, hogy kétszer egy évben, úgymint Fülöp és Jakab apostolok napján és Szent Mihály nyolcadán, mindegyik püspökség területén zsinatot kell tartani, amelyen mind az ispán, illetőleg ispánok, mind a többi tisztség viselői az ő püspökökhöz összegyűljenek, s ha erre valaki, még ha pecsét nélkül idézik is, nem megy el, pervesztes legyen”⁶⁴.

A Szent László és Kálmán korabeli törvényekből tehát kitűnik, hogy *a királynak, a nádorispánnak, a herceg ispánjának, a királybíráknak; az egyháziak közül pedig az érsekeknek és a püspököknek, valamint a (fő)espereseknek van idézőpecsétjük.* A püspöki zsinat elé való idézés valószínűleg élőszóval történt. Itt időnként (évente kétszer) összeülő és az előkelőbb társadalmi és hivatali réteg bíróságáról van szó⁶⁵, amely nem használt közös pecsétet. De az is feltehető, hogy esetről esetre talán a bíróság valamelyik tagjának a pecsétjét vették igénybe. A főesperesi idézőpecsét használatáról, mint jeleztük, Kálmán I. törvényének 6. articulusában történik említés. (Benne *archipresbyter*-ként szerepel még a későbbi *archidiaconus*.) Kálmán egy 1111-i (a XIII. században hamisított) oklevelében úgy emlékezik meg a pecsétről, mint a magyar papság régi bírói eszközéről. Az arbei egyház kiváltságait megerősítvén elrendeli, hogy a dalmát papság csak püspökei és főesperesei pecsétjeinek tartozik engedelmeskedni⁶⁶. Az ispánok idézőpecsétjeit is csak feltelezik a törvények, amikor bírói hatáskörüket színtében szabályozzák és több tekintetben körvonalazzák. Konkrét adatunk a XIII. század közepéről (1255) való Tristanus comes pecsétje. Ez ugyan már az ispán egy magánoklevelén függ, körirata azonban (COMES TRISTANUS ME MISIT) kétségtelenül azt bizonyítja, hogy eredetileg idézőpecsétnek készült, de ebben az időben már oklevelek megpecsételésére is használta.⁶⁷

A székés és társas káptalanok a XII. század elején az istenítéletek lebonyolítására rendezkednek be,⁶⁸ s ezen működésükkel kapcsolatban akkor legfeljebb *zárópecsétet*⁶⁹ használhattak. Idézőpecsétjük csak azóta lehetett, amióta immunitáshoz

jutva, szolgáló népeik felett bírói joghatóságot kezdtek gyakorolni. A veszprémi káptalannak egy ilyen pecsétjét *Pray* közli, 1264-ből. A *Tristanus* ispánéhoz hasonlóan, eredetileg ez is idézőpecsét volt, és körirata is (SIGILLUM CITATIONIS) annak mondja. Eredetijét ma már nem ismerjük.⁷⁰

b) A Szent László III. decretumának tartott (talán még uralkodása előtti időben hozott) törvény 2. cikkelye elrendeli, „hogy a király . . . követe nyilvánítsa ki mindenkinek, hogy úgy a nemeseknek, mint a nem nemeseknek, elsősorban a püspököknek, apátoknak, ispánoknak, azután pedig a kisebb személyeknek, hogy ha valaki András király és Béla herceg ideje és *Sarchas*⁷¹ nevezetű bíró összeírása óta a várkatonák avagy azok közül, akiket ewnek-nek (inneknak) mondanak, valakit avagy rabszolgákat tart vissza magánál, mindezeket Szűz Mária mennybemenetele ünnepén a királynak szolgáltatassa át. . .”⁷² Kálmán I. törvénykönyvének 79. cikkelye pedig előírja, hogy: „Azokat a dénárokat, melyeket Magyarország összes részeiben szednek, mindegyik ispán – pontosan és név szerint megírván az összeget, hogy mindenegyes századosi kerületből mennyit szedtek be – (alattvalói közül) bárki által, akivel akarja, küldje fel Esztergomba, Szent Mihály napjáig. És az ispánok vagy századosok a királyéból részüket ne vegyék ki előre, hanem ugyanazon a helyen, tudniillik Esztergomban legyen az összes részek szétosztása. Ha pedig valaki e pénzeket a megjelölt időig nem küldi el ide teljes egészében, kétszeresét fizesse meg”.⁷³

Odilo saint-gillesi apát megállapítván a somogyvári szerzetesek fogadalmának szövegét – az alapításban résztvevő atyákkal egyetemben úgy rendelkezett, hogy az anyaapátság szerzetesei Somogyvárrott, és fordítva: a somogyváriak Saint-Gillesben csak megerősítő pecséttel ellátott ajánló (elbocsátó) levél birtokában telepedhetnek meg.⁷⁴ Ezt a kánonjogi eredetű előírást 1092 k. átveszi a Szent László korabeli (szabolcsi) zsinat határozatainak 17. articulusa, mely szerint: „Ha valamely idegen egyházi személy püspökének ajánlólevele nélkül jön ebbe az országba, ítélettel vagy tanúbizonyossággal vizsgálják meg, netalán szerzetes-e, vagy nem gyilkos-e, vagy nem olyan-e, aki valamely rend tagjaként tett fogadalmat”.⁷⁵ Az 1100 k. tartott esztergomi zsinat több cikkelyében találjuk meg ezt a rendelkezést. Így a 19. szerint: „Egyházi személyt más püspökségből vagy egyházmegyéből ne vegyenek át ajánlólevél nélkül”⁷⁶; a 21. cikkely szerint: „Külföldi egyházi személyek – akik más országból jöttek – vagy állítsanak törvényes tanúkat, vagy pedig ajánlólevél hozása végett térjenek haza. Akik pedig rossz hírben állnak, mindenképpen távozzanak, és ne jöjjenek vissza, csak ajánlólevéllel”.⁷⁷ Ez a zsinat azonban az íráshasználatnak az egyházkormányzatban való bővüléséről is tanúskodik. Határozatainak 20. cikkelye előírja, hogy: „Egyik püspök a másik püspökhöz levél és pecsét nélkül követiséget ne küldjön”⁷⁸, a 34. cikkely szerint pedig: „Ha a püspök valakit kiközösít, erről a királyt és püspöktársait⁷⁹ levél útján értesítse”.⁸⁰ Végül a zsinat 69. fejezete szerint rabszolgának vagy szolgáló személynek *írásra* tanítása ellen intézkedik: „Ha valaki másnak rabszolgáját vagy olyan szolgáló személyt, akit urától annak akarata nélkül elidegeníteni nem lehet, vagy bárkit a várakhoz tartozó népből betűkre tanít vagy pappá⁸¹ tesz urának tudta és beleegyezése nélkül, az illetőt váltsa meg, és azonfelül ötven penzát fizessen”⁸². – Igaz, hogy ilyen püspöki és apáti (ok)levelek ebből az időből nem maradtak fenn, (külföldön is inkább csak emle-

getik őket⁸³), mégis fel kell tételeznünk, hogy ilyen természetű pecsétes írárok valóban készültek is. Annak, hogy az ilyenfajta oklevelek nem maradtak fenn, nem az lehet az oka, hogy nem is állítottak ki ilyeneket, hanem az, hogy efemeris tartalmuk miatt – rendeltetésük betöltése után nem őrizték meg őket. De az is valószínűtlen, hogy az ispánok jegyzékkészítésének az elrendelése is csak jámbor óhaj maradt volna csupán, hiszen megyei (együttesen pedig országos) viszonylatban különböző szabadságú népelemektől, centúriák szerinti csoportosításban, évről-évre jelentős pénzüsszegeket kellett beszed(et)niük, nyilvántartaniuk és róluk elszámolniuk.⁸⁴ Végrehajtásának a lehetőségét sem tagadhatjuk, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy az ispánoknak capellanusaik is voltak,⁸⁵ akik uraiknak ezt az alapjában véve egyszerű, de nagy figyelmet és gondosságot igénylő munkáját valóban elláthatták.

Bemutatott adataink tanúsága alapján tehát megállapíthatjuk, hogy Kálmán királyunk II. törvényében a notitiáknak, az adatrögzítő feljegyzéseknek, s az idézőpecsétnek a használatára, valamint a főpapság már virágzó okleveles gyakorlatára épített, amikor a keresztények és zsidók kölcsönüzleteiben és kereskedelmi szerződéseiben a pecséttel megerősített írás alkalmazását írta elő. Újításában bámulatra méltó az, hogy mind alakai, mind tartalmi, mind pedig grammatikai szempontból a minimumra szorítkozva olyan legális bizonyítékbiztosító írásformát teremtett, amely használótól sem komolyabb írnitudást, sem különösebb jogi képzettséget nem igényelt, s a velejáró sanctiók miatt – mint Márton ispán oklevele tanúsítja – törvénye nem vált írott malaszttá.

A cartula sigillata külső és belső jegyeiről, eredeti hiányában, keveset mondhatunk. Neve a *carta*-nak kicsinyített változata⁸⁶, s kisméretű oklevelet jelent. A pecsétek rányomott gyűrűpecsétek lehettek, amilyenek XII. századi használatát az ímént ismertettük. Szövege, úgy látszik, csak a dispositio és a tanúk följegyzésére szorított, mint azt a törvény előírta és Márton ispán végrendelete is tanúsítja. A pecsétek alapján mind a két fél tekintendő a cartula szerzőjének és kiadójának. Fogalmazata latin nyelvű és notitiaszerűen objektívnek vehető. Kiállítói (írói) alkalmiak, elsősorban papok voltak. Márton ispán cartuláját presbyter, azaz pap vagy plébános⁸⁷ írta. Ez azért fontos megállapítás, mert azt is bizonyítja, hogy a XII. század elején az írás és – bár még kezdetleges fokon – az oklevélszerkesztés mestersége a káptalanokon és a szerzetes-konventeken túlhaladva, már a plébániákon és vásárokon talált otthonra. Szinte úgy látszik, hogy a Könyves király éppen ez új *scriptorok* és oklevélnyerő felek képességeihez mérten szabta meg a cartula szerkezetét.

Hogy meddig volt divatos, éppen hiányuk miatt nem tudjuk pontosan megállapítani. Bizonyára nem sokáig. Az 1251. évi Zsidóprivilégium már csak tanút kíván a zálogüzletknél, de azt sem okvetlenül⁸⁸. Tanúk hiányában a felek esküjével döntik el a felmerülő jogi vitákat. Mivel a cartula alkalmazását főleg az idegen üzletfelek és tanúk személyazonosságának megállapíthatása céljából rendeltek el, a jövevények letelepedése s a vagyonbiztonság megszilárdulása után fölöslegessé is válhatott. Az 1251-i kedvező körülményekből ítélve valószínűnek látszik, hogy ez a társadalmi és gazdasági konszolidáció már a XII. század második felében bekövetkezett.

JEGYZETEK

*A Kálmán-kori *cartula sigillata*-nak (valószínű) használatára 1944-ben utaltam először. („A magyar pecséthasználat története a középkorban”. A jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szent Norbert gimnáziumának 1943–1944-i Évkönyve. 303–304. l. Különlenyomatban: Budapest, 1944. 25–26. l. – A továbbiakban: Pecséthasználat.) Mivel a második világháború idején vidéken elhelyezett tudományos anyagom elpusztult, 1945-ben új gyűjtéshez kezdtem. Ennek során figyeltem fel Márton ispán (1141–1146 k.) végrendeletének a Kálmán király II. törvényeszellemében szerkesztett soraira: a *cartula sigillata* nyomaira. Az értékes szövegrészt rögtön fel is dolgoztam, s értekezésemet „A Kálmán-kori *cartula sigillata*” címmel a Turul (A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye) 1944–1946. évi (58–60.) kötetének 29–33. lapjain közöltem le, kivonat formájában a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának 1946. november 11-i ülésén „A középkori magyar magánjogi írásbeliség” című I. tagsági székfoglaló előadásomban mutattam be (3.), amely az Etudes historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois I. kötetében (253–290. l. és a Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 21. számaként „Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit (XI–XII. Jahrhundert)”) címmel 1960-ban, magyarul pedig 1963-ban, a Századok 97. évfolyamában (1–21. l.), orosz és francia nyelvű összefoglalással jelent meg. (V. ö. A Magyar Tudományos Akadémia Tagjai 1825–1823, Budapest, 1975. 164. l.) Mivel a Turul-beli értekezésem nehezen hozzáférhető, újabban pedig ismételten tévesen magyarázták a *cartula* nyomait őrző oklevél adatait (lásd a 18. jegyzetet), időszerű és indokolt, hogy korszerűbb formában mutassam be korábbi megállapításaimat.

1. „Colomannus... rex... hanc legem dedit iudeis in regno suo commorantibus”. *Zádovszky Levente*: Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.) Budapest, 1904. 195–196. l. – Kálmán II. törvényének magyar fordításai: 1. *Szalay László*: Magyarország története. I. Lipcse, 1952. 219–220. l.; I². Pest, 1861. 228–229. l. 2. *Helmár Ágost*: A magyar zsidótörvények az Árpád-korban. A pozsonyi kir. kath. főgimnázium 1878–1879. évi Értesítője. Pozsony, 1879. 8–9. l. (Különlenyomatban is. Uo. 8–9.) l. 3. (*Kohn Sámuel*): A zsidók története Magyarországon. (A legrégebb időktől a mohácsi vészig.) Budapest, I. 1884. 72–74. l. 4. *Corpus Juris Hungarici*. Magyar Törvénytár. 1000–1895. Milleniumi emlékkiadás. *Csiki Kálmán, Kolosvári Sándor, Nagy Gyula, Óvári Kelemen, Tóth Lőrinc* közreműködésével szerkeszti *Márkus Dezső*. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikk. Szerk. *Márkus Dezső*. Budapest, 1899.

- 121–123. 1. (Bilingvis kiadás. Az 1000–1301-ig hozott törvényeket *Nagy Gyula* fordította. – A továbbiakban: *Corpus Juris*.)
2. A zsidótörvény 1. §-a Kálmán I. törvénye 74. cikkelyének az ismétlése, illetve felújítása. *Zádovszky*: i. m. 192. 1. (lásd még a 27. és 29. jegyzetet.)
 3. „II. Si christianus iudeo aut iudeus christiano duarum vel trium pensarum precium ac(c)omodare voluerit, mutuator a mut(u)ante vadimonium recipiat et testes christianos ac iudeos in testimonium assumant, ut si forte alter alteri quod mutuaverat, denegaverit, vadimonio tantum et testibus utriusque comprobetur”. *Zádovszky*: i. m. 195. 1.
 4. „III. Si autem ultra tres pensas aler alteri quicquam accomodaverit, vadimonium et testes, ut predictum est, assumant et quantitatem pecunie et nomina testium in cartulam scribere, ac sigillo utriusque, mutuatoris scilicet et mutuantis sigillare faciant, ut si quando alter alteri in hac re vim inferre voluerit, scripto ac sigillo utriusque veritas comprobetur”. *Zádovszky*: i. m. 195. 1. – A „mindkettejük írása” alatt a cartulának nem a felek által saját kezűleg történt kiállításáról, hanem az írás közös szerzőségéről van szó. *Szalay* sem gondolt ilyesfélére, mint *Kohn* gondolta. (*Szalay*: i. m. 219. 1.; *Kohn*: i. m. I. 72. 1., 3. jegyzet.)
 5. „IV. Si iudeus a christiano, aut christianus a iudeo aliquid emere voluerit, coram ydoneis testibus christianis et iudeis rem venalem emat, eandemque rem et nomina testium in cartula scribere faciat, et cartulam illam cum sigillo utriusque, venditoris scilicet et emptoris insignitam apud se custodiat, ut si quando in hac empicione furti reus aliquo arguatur, dominum rei furtive, que apud se recognita est, et testes prenomatos producat et liberetur”. *Zádovszky*: i. m. 195–196. 1.
 6. „V. Si autem dominum furtive rei apud se recognite producere non poterit, cartulam vero sigillatam ostenderit, iuramento testium inceptorum purgatus evedat”. *Zádovszky*: i. m. 196. 1.
 7. A zsidó törvények szerinti esküről olv. *Kohn*: i. m. I. 74. 1., 3. jegyzet.
 8. „VI. Si autem testes christianos non habuerit, et iudeos idoneos produxerit, et iuramento eorum secundum legem iudeorum purgatus, furti compositionem quadruplo persolvat”. *Zádovszky*: i. m. 196. 1.
 9. „VII. Quod si nec dominum recognite rei invenerit, nec cartulam sigillatam produxerit, more patrie diiudicetur, compositionem furti duodecies persolvat”. *Zádovszky*: i. m. 196. 1. – A zsidótörvény 2–4. §-át a múltban általában helyesen értelmezték, ami elegendő alapot nyújt a *cartula sigillata* egykori létezésének elfogadásához. A perjogi kazuisztikát tartalmazó (5–7.) fejezetek értelmezésével kapcsolatban azonban ellentétes nézetek merültek fel. *Kohn* szerint például *Szalay* a 6. és 7. §-t tévesen fordította, illetve magyarázta (i. m. I. 74. 1., 1. jegyzet), *Helmár* fordítását pedig helyesnek tartja (uo.), *Pauler Gyula* pedig azt tartja, hogy *Helmár* „sem magyarázza mindenben helyesen e törvényeket”, de *Kohn* megállapításait sem fogadja el. Ő (helyesen) mindkét félre vonatkoztatja az 5–7. pontokat, „mert a keresztény is hivatkozhatott zsidó tanúkra, azt is meg lehetett támadni, sőt talán gyakrabban támadt gyanú oly birtokos ellen, aki zsidótól, mint a ki kereszténytől vásárolt”. (A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I². Budapest, 1899. 456–457. l., 361. jegyzet. V. ö. *Kohn*: i. m. I. 68–77. 1.) – A törvénycikkek *Pauler*-féle (szabad) fordítását i. m. 184. lapján olvashatjuk. – Ezenkívül *Pauler* egy új momentumra is felhívja figyelmünket: a 7. § szerint ugyanis a vevőt (more patrie) tolvajnak

ítélték el, de (a régihez képest enyhébben) „mintha csak tíz dénárnál kevesebb értéket lopott volna (László, II. 12.), a lopás bírságát tizenkétszeresen fizette”, ami azt jelenti, hogy a bírság megállapítása (ez esetben) nem a Szent László II: 12., hanem a II: 14. §-a szerint történt. (Szent László II. törvényének 12. §-a a lopáson ért szabadról vagy rabszogáról így intézkedik: „Si liber vel servus in furto captus fuerit, suspendatur. Si vero pro evadendo patibulo ad ecclesiam confugerit, eductus ab ecclesia obcecetur. Servus in furo captus, si ad ecclesiam non fugerit, sicut liber suspendatur. Domino servi illius detrimentum sit in servo suspenso, domino vero rerum perditarum detrimentum sit in rebus perditis. Liber in furto captus, si ad ecclesiam confugerit, et inde eductus obcecatus fuerit, filii sui et filie sue, si X annorum aut minoris etatis fuerint, in libertate permaneant, si vero maioris etatis, quam decem annorum fuerint, in servitute redigantur, et omnis substantia eorum auferatur. Servus autem vel liber, si anserem aut gallinam furatus fuerit, monoculus efficiatur, et quod furatus est, reddat”. *Zádovszky*: i. m. 169. l. – Magyarul: Ha valamely szabadot vagy rabszolgát lopáson érnek, akasszák fel. Ha pedig (a tolvaj), hogy megmeneküljön az akasztófától, a templomba menekül, kihozván őt a templomból, vakítsák meg. A lopáson ért rabszolgát, ha nem menekül a templomba, miként a szabadot, akasszák fel. Az ilyen szolga urának legyen a vesztesége a felakasztott szolga, az elveszett dolgok urának pedig legyen vesztesége: az elveszett dolgok. A lopáson ért szabadnak, ha a templomba menekült, és onnan kivezettetvén megvakították, fiai és leányai, ha tízévesek vagy annál fiatalabb korúak, szabadságban maradjanak, ha pedig tíz évnél idősebbek, vessék őket szolgaságra, és minden vagyonukat vegyék el. Az olyan szolga pedig avagy szabad (ember), aki libát agy tyúkot lop, fél szemét veszítse, és amit lopott, adja vissza”. (Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész 1000-tól 1526-ig. I. Szerkesztette *Lederer Emma*. Budapest, [1964] 36–37. l. – A törvények fordítása *Szilágyi Lorándtól* való. Lásd külön is. Árpádkori törvények. Latinból fordította *Szilágyi Loránd*. Kézirat. [Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Rotaprint kiadványa.] Budapest, 1960. – További idézeteim is a *Szövegkönyvből* valók.) – A II. 14. §-a így hangzik: „Si quis liber decem denariorum precium furatus fuerit, suspendatur; minus decem denariis si furatus fuerit, furtum duodecies reddat, et bovem unum persolvat. Servus tale furtum si fecerit, reddat duplum et nasum amittat. Et ideo ne suspendatur, nec lingua abscindatur, decrevimus, et si postea dominus suus eum invenerit, requirat per eum, si aliquid perdidit”. *Zádovszky*: i. m. 170. l. (Magyarul olv. a 39. jegyzetben.) – A zsidótörvény tehát a lopás súlyát és bírság összegét csökkenti. A kérdés tehát érdekes, és részletes elemzést is érdemelne. Különös, hogy a jogászokat még nem érdekelte. *Hegedüs Géza* „Anyagi büntetőjog az árpádházi királyok korában” c., 1935-ben megjelent értekezésében (Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából. 4. sz.) például még csak említés sem történik Kálmán király II. törvényéről, noha a *Corpus Juris* két nyelven is közli. E részen a szerző mestere felfogását tette magáévá, aki kételkedett a *cartula sigillata* egykori használatában. (Lásd a 13. jegyzetet.)

10. *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet. Budapest, 1916. 499. l.

11. *Hóman*: i. m. 521. l.

12. *Jakubovich Emil – Pais Dezső*: Ó-magyar olvasókönyv. Pécs, 1929. XII–XIII. és XXIX. l. (A továbbiakban: Olvasókönyv.)

13. Historikusaink nem egyformán vélekedtek Kálmán királyunk II., ún. Zsidó-törvényéről. *Kohn* (i. m. I. 69–78. l.) például a gyakorlati életben beváltak tekinti, gondosan elemzi, és magyar nyelvű fordítását is közli. – *Hajnik Imre* úgy véli, hogy a certula pecsétje csupán *signum*-nak tekintendő, s nem hiszi, hogy akkoriban ilyen pecsétes írásnak keletje lett volna. (Okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban. Értékezesek a társadalmi tudományok köréből. VIII. 5. sz. Budapest, 1886. 6–7. l.) – 1899-ben megismételte korábbi véleményét. (Magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. Budapest, 1899. 344. l. A továbbiakban: Bírósági szervezet.) – *Pauler* (i. m. 456. l., 361. jegyzet. Lásd még a 9. jegyzetet.) elfogadja Kálmán II. törvényét, és bírálja *Kohn*-nak az 5–7. fejezettel kapcsolatos (szerinte) egyoldalú magyarázatát. – *Illés (József)*: A magyar szerződési jog az Árpádok korában. Budapest, 1910. Magyar Jogászegyleti Értekezések. 194. sz., 9–11. l.) nem kételkedik a Kálmán-féle cartula sigillata használatában. – *Eckhart (Ferenc)*: Hiteles helyeink oklevélkritikája. Turul [1913] 138–163. l.; *ugyanő*: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Ergb. IX [1914] 407. l.) úgy véli, „hogy – ha csakugyan Kálmántól való a decretum, amiben egyébként nincs okunk kételkedni, úgy alig lehetett valami eredménye, mert, nemcsak hogy egyetlen ilyen oklevél nem maradt ránk, hanem még említés sem történik évszázadok múlva sem ilyen természetű oklevelekről. – Ezzel szemben *Jakubovich* és *Pais* (Olvasókönyv XII–XIII. l.) szerint: „Figyelmet érdemel... a Kálmán-féle II. decretum (De Judeis) 3. és 4. fejezetének... a rendelkezése...”, s úgy gondolják, „hogy a III. Béla előtti oklevélten vagy írásreakciós korban is jóval nagyobb volt az okleveles gyakorlat, s ez időből is több oklevelünk pusztult el, mint diplomatikusaink általában vélik”. – *Szentpétery (Imre)*: Magyar oklevélten. [A Magyar Történettudomány Kézikönyve. Szerk. *Hóman Bálint*. II. köt. – 3. füzet.] Budapest, 1930. 46. l. A továbbiakban: Oklevélten.) azt tartja, hogy a zsidótörvény „csak inkább a király által felállított kiválságnak, mint valóságos gyakorlat jelének tekintendő”. – Utoljára *Guoth Kálmán* nyilatkozott Kálmán II. decretumáról. Szerinte nem tudjuk „mennyire érvényesült a törvény a gyakorlatban... , éppen ezért nemigen következtethetünk belőle az írás elterjedésére sem”. (Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon. Budapest, 1936. 13. l. A Pázmány Péter-Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai. 9. sz. Oklevél- és Címertani Tanszék.)
14. *Lederer Emma*: A középkori pénzüzetek története Magyarországon. Budapest, 1932. 73. l.
15. Szövegét olv. *Fejérpataky László*: A Gutkeled-Biblia. Magyar Könyvszemle. Új folyam I (1892–1893) 642–643. l. Az általunk közölt szövegrész az eredetiről készült fénykép alapján javítottuk. Regesztálja: *Szentpétery Imre*: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Budapest, 1923–1943. (Szerk. –) 74. sz. (A továbbiakban: Kritikai jegyz.)
16. E szöbeliségről olv. *Eckhart*: Hitelesh. 642–643. l.; *ugyanő*: Glaubw. O. 397–399. l.; *Váczy Péter*: A magyar királyság központi igazgatása a XI–XII. században. Domanovszky-Emlékkönyv, Budapest, 1937. 607–624. l.
a a nomina után következő r betű át van húzva.
b Kis betűkkel a sor fölé van írva.
c c Az áthúzott Johanus fölé kis betűkkel van írva.

d A Georgius utáni F előtt kis betűkkel a sor fölé van írva.
 e Az Apa utáni F előtt kis betűkkel a sor fölé van írva.
 f Az Ipolc utáni Frater szó át van húzva és a sor fölé apró betűkkel filius-ra javítva.
 g A Bolezlou utáni F előtt kis betűkkel a sor fölé van írva.
 h A Wapussa-ban az egyik s betű bizonytalan.

i Az általam 1963-ban közölt szövegben (tévesen): Hoc. – Ezzel a sajtóhibával közli a Magyar-zsidó Oklevéltár. (Lásd a 18. jegyzetet.)

17. Például a két fél pecsétjeiből szükségképpen következik tulajdonosaik (a *revő* és az *eladók*) nevének a közlése.
18. A XIII. és XIV. századból a következő *nem-biblikus* nevű zsidókról emlékeznek meg forrásaink: 1225: Teka (Magyar-zsidó oklevéltár. Szerk. *Friss Ármin*. (I. Budapest 1903. 5. l.) – 1228: Thehanus (*Fejér*: CD. III / 2. p. 141–142.; *Friss*: i. m. I. 8. l.; *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 443. és 450. reg.); 1232: Teha kamaraispán (*Fejér*: CD. III / 2. p. 271.; *Friss*: i. m. I. 13. l.; *Pauler*: i. m. II². 89. l., 78. jegyzet; *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 495. reg.) – 1243: Techa zsidó (*Fejér*: CD. IV / 1. p. 272.; *Friss*: i. m. 22–23. l.; *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 731. reg.) – 263: Farkas vasvári zsidó (*Fejérpataky*: Gutkeled-biblia 9. l.; *Friss*: i. m. I. 33. l.) – 1263: Henel (néhai) kamaraispán fiai: Wluelinus, Oltmanus, Neklinus (*Friss*: i. m. I. 34–35. l.; *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 1439. reg.) – 1268: Henel (HENUK) zsidó ispán fiai (filiū Henuk iudei): Wluen, Nekkul, Oltmanus (*Friss*: i. m. I. 35–36. l.; *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 1577. reg.) – 1280: Fredman zsidó (qui se comitem... camere esse dicebat – *Friss*: i. m. I. 54–55. l.) – 1282 e.: Fredmanus (Codex diplomaticus patrius. Hazai Okmánytár. Kiadják Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Ipolyi Arnold és Véghelyi Dezső. VIII. Budapest, 1891. 222. l. – Hazai okmt.; Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke. *Szentpétery Imre* kéziratának felhasználásával szerk. *Borsa Iván*. Budapest, 1961. 3188. reg.) – 1349: Saba mulier iudea, uxor Neccul (Neccul-Nikkel-Jekul-Jekel, *Kohn*: i. m. l. 408. l.) – 1371: Honel iudeus de Posonio (*Kohn*: i. m. l. 412. l.)

1236-ból Newronius és Anselmus (*Friss*: I. m. I. 20. l.); 1260-ból pedig egy György nevű megkeresztelkedett zsidót ismerünk. (*Szentpétery*: Kritikai jegyz. 1235. reg.) – Ezekről nem tudjuk, vajon ez volt eredetileg is a nevük, vagy csak a keresztelés után vették-e fel.

1963-i értekezésemre 1966-ban a Magyar-zsidó Oklevéltár szerkesztősége figyelt fel, s egymásután két ízben is leközölte Márton ispán oklevelének a Kálmán-féle *cartula sigillata*-ra vonatkozó részletét. 1966-ban az Oklevéltár IX. kötetében „Adatok a magyar zsidóság középkori történetéhez. I. A legrégebb magyarországi zsidó oklevél” című fejezetében a latin nyelvű szöveg magyarázata így hangzik: „Az oklevél 1150 körül állítottatott ki. A Gutkeled-nemzetségbeli Márton ispán végrendeletében az általa alapított csatári (Zala m.) monostorra szabadosokat hagy, akiket, mint rabszolgákat ő vásárolt, részben zsidóktól. Nevüket is említi. Mosi (Mózes), Illés, Éliás és Machabeus, Labert fia. Az első három biblikus (Illés és Éliás ugyanazon Élijáhu név kétféle átírása; a Makabeus név az i. e. II. században bukkan fel először a zsidó történelemben; Labert nyilván Lampert. Német családnévként 1262-ben előfordul: 'Thidemannus filius Lamberti zu Hamburg'. Maga az oklevélszöveg nem eredetiben, hanem a nemzetség Bibliájában egykorú kézzel bemásolva maradt ránk. A Biblia korábban Admontban volt, ma Bécsben.

A bennünket érdeklő szöveg így hangzik: Libertos vero, quos emit Martinus comes ab Budriguiensibus, qui vocantur Grab et Odmát, V domos, ad idem officium, quo prius utebantur. In ebdomada tribus diebus fenum falcant; tempore messis III diebus mettunt; equum tenent abbati; in via serviunt; currum ducunt; equos custodiunt; erbas afferunt, ligna incidunt; ignem faciunt. Coram quibus empti sunt nomina hec sunt: Johannes prepositus, Sydemer, Mosy, Ilis, Elias, Machabeus filius Laberti, Bas filius Endre, Opus iudex Czalaensis, Gregorius filius Gabrielis, Apa filius Sydemer, Ipolít filius Gaua, Bolozluo filius Chama, Wetehe serviens Ipolíti, Wapussa. Wasardus presbiter hec scripserat. Hoc dedit Martinus monasterio.

Magyar fordítása ez:

A szabadosokat, öt háznyit, akiket Márton ispán a Bodrogiaktól vásárolt, Grab és Odmát, előbbi szolgálatukban megtartva: hetenkint három napig füvet használnak, aratáskor három napot aratnak, az apát számára lovat tartanak, utazásában szolgálják, kocsit hajtanak, a lovakra gondot viselnek, almot gyűjtenek, fát vágnak, tüzet gyűjtenek. Akiknek jelenlétében vásárolták őket, azoknak nevei: János prépost, Szidemér, Mósi, Illés, Éliás, Labert fia: Machabeus, Endre fia: Bázs, Opusz a zalai bíró, Gábor fia: Gergely, Szidemér fia: Apa, Gáva fia: Ipolyt, Csema fia: Boloszló, Ipolyt szolgája: Vete, Vapusa. Vásárd pap írta ezt. Ezt adta Márton a monostornak.

'Az idézett szakasz utolsóelőtti mondata világosan bizonyítja, hogy a libertinusok vételét annak idején írásba foglalták. Az is feltűnő, hogy túlnyomó részben a Kálmán II. törvényében előírt adatokat tartalmazza. Megnevezi Márton ispánt mint vevőt, a libertinusokat mint a vétel tárgyát, az eladókat, a zsidó és keresztény tanúkat, akik előtt a vétel történt, s végül az ügylet írásfoglalóját. Az eladók, valamint a tanúk egy része, miként a nevekből megállapítható, zsidók, éppen ezért az ügylet Kálmán rendeletének megfelelően a cartula alkalmazásával történt. . . A zsidóktól való vásárlás feljegyzése tehát csak a cartula miatt ennyire plasztikus, vagy fordítva: a cartulára való utalás a zsidóktól való vásárlásnak és a törvény előírásához való igazodásnak az eredménye' . . ." (Magyar-zsidó oklevéltár. IX. 1282–1739. *Házi Jenő, Kubinyi András, Pataki János* közreműködésével szerkesztette és kiadta *Scheiber Sándor*. Budapest, 1966. 7–8. 1.

Az idézett közlemény latin nyelvű szövege (jegyzete szerint) Fejérpataky-tól (lásd még az *i* jegyzetet)., bevezető része és a fordítás az Oklevéltár szerkesztőjétől, magyarázó fejezete pedig az 1963-ban megjelent (a + -os jegyzetben említett értékezéséből való. Közülük a szerkesztői bevezetés nem helytálló – azért, mert 1. Márton ispán oklevelének idézett passusa nem „. . . zsidó oklevél. . .”, hanem az ispán, valamint Grab és Odmát cartulájának a kivonata; 2. a libertusok vásárlása nem (csak) részben, hanem a maga egészében zsidóktól, mégpedig a *nem-biblikus* nevű Grab-tól és Odmát-tól történt, a biblikus nevű zsidók pedig az üzletnek csupán tanúi.

Az 1967. évi közlemény latin szövege azonos az 1966-ival, fejregesztája pedig a következő: „1150 körül. A Gutkeled-nemzetségbeli Márton ispán az általa alapított csatári (Zala m.) monostorra hagy szabadosokat, akiket, mint rab-szolgákat ő vásárolt részben zsidóktól: Mózes, Illés-, Éliás- és Labert fia Machabeustól, akik miatt a vételről írást (cartula sigillata) kellett készíteni.

Ha a szolgákat eladók nem lettek volna zsidók, nem kellett volna Kálmán király II. törvénye 4. §-a értelmében a vételről írást készíteni”.

(Ez után következik az oklevél-részlet szövege.)

A közlemény irodalmi apparátusa mindössze ennyi: „Az admonti Gutkeled-Bibliába egykorú kézzel bemásolva. Onnan közölte *Fejérpataky László*: A Gutkeled-Biblia. Magyar Könyvszemle. Új folyam. I:1892–93. 15–16.” Magyar-zsidó oklevéltár. X. *Házi Jenő, Pataki János, Zsoldos Jenő* közreműködésével szerkesztette és kiadta *Scheiber Sándor*. Budapest, 1967. 43. l.

Az új regeszta azonban – véleményem szerint – nem küszöbölte ki az 1966. évinek a hibáját.

Legutóbb *Györffy György* értelmezte helytelenül Márton ispán oklevelének a Kálmán-rendelte cartulára vonatkozó szakaszát. „István király és műve” című könyve (Budapest, 1977) 500–501. lapjain ugyanis ezeket olvashatjuk: „1141 után a Gut-Keled-nembeli Márton ispán több libertust adott a csatári monostornak. Ezek közül öt ház olyanokból állt, akiket az ispán a bodrogi vásáron vásárolt; mint a felsorolt négy zsidó tanú nevéből (Mogy, Ilis, Elias, Machabeus) kiderül, zsidó rabszolga-kereskedőtől. Kálmán ui. szabályozta törvényeiben a keresztények és zsidók közti adás-vételt, és előírta, hogy az ügyletről pecsétetes oklevelet (cartula sigillata) kell készíteni a keresztény és zsidó tanúk (II. 4. §.) nevével. Márpedig zsidók keresztény rabszolgát nem tarthattak és adhattak-vehettek, sőt földművelést is csak pogány rabszolgákkal folytathattak. (I. 75. §.; II. 1. §.) Ebből arra következtethetünk, hogy a bodrogi vásáron eladott szláv nevű rabszolgákat (Grab, Odmát) és társaikat mint pogányokat hozták be az országba. Ezeket Márton ispán ültette földre és szabadította fel”. *Györffy* nézetével ellentétben a valóság az, hogy Márton ispán csak öt háznyi libertust vásárolt, társaik pedig *nem* voltak, mert Grab és Odmát a *nem-biblikus* nevű két bodrogi rabszolga-kereskedő.

Végezetül, de a kérdés fontossága miatt is megemlítjük, hogy „A feudalizmus kialakulása Magyarországon” című 1959-ben megjelent művében, a középkori munkajáradék vizsgálata során *Lederer Emma* is foglalkozott a Márton ispán által vásárolt öt háznyi libertusszal (50. l.) a következő formában: „Márton comes 1141–46 közti végrendeletében találkozunk (csak pontosabban meghatározva) ezzel a munkajáradékkal, de ekkor nem ökrös ekével ellátott ’servusokhoz, hanem (*földnélküli*) vásárolt libertusokhoz kapcsoltan’ „(adományozza) a libertusokat, akiket Márton comes a bodrogiaktól vásárolt... 5 házat arra a szolgálatra, amelyre előzőleg használtattak: *hetenként* három napig szénát kaszáljanak, aratás idején három nap arassanak, az apát lovát tartásuk, az úton szolgáljanak, szekeret vezessenek, lovat őrizzenek, fűvet hordjanak, fát vágjanak, tüzet gyújtsanak²⁷”. A (27.) jegyzet szövege a következő: Libertos vero quos emit Martinus comes a Budriguiensibus, qui vocantur Grab et Odmát V domos ad idem officium, *quo prius utebantur*, in hebdomada tribus diebus fenum falcant, tempore messis III diebus metunt, equum tenent abbati, in via serviunt, currum ducunt, equos custodiunt, erbas affereunt, ligna incidunt, ignem faciunt”. Mint látjuk, *Lederer Emma* a vásárlásra vonatkozó többi adatot mellőzte – azért, mert *nem diplomatikai*, hanem *társadalomtörténeti szempontból* elemezte a végrendeletet. Eljárása azonban a mi szempontunkból is tanulságos, mert azt bizonyítja, hogy az oklevél szövegét helyesen értelmezve *Grab*-ból és *Odmát*-ból nem csinált rabszolgákat, a tanúkból pedig kereskedőket.

19. A *presbyter* szó Kálmánnál, de később is, a *clericus* gyűjtőnévvel szemben plébánost, papot jelent. Lásd az I. Esztergomi zsinat, 6., 10., 15., 22. stb. cikkelyeit. *Zádovszky*: i. m. 198–200. l.
20. A kérdés fontossága miatt bemutatom a Csatár-i monostornak adományozott földműves népek (a) és a *Juo* megöléséért kapott és szintén a monostornak adott libertusok második (b) csoportját. Az (a) csoport megelőzi, a (b) pedig követi, mindkettő tehát keretbe foglalja a Márton ispán által vásárolt libertusokat. Ezek és a (b) csoport emberei szolgálatuk és szabadságuk tekintetében nem különböznek egymástól, az oklevélben való külön szerepeltetésük csak szerzésük eltérő módja, azaz cartula kíséretében zsidóktól való vételük kifejezésére történt.

(a)

In eodem predio dedit monasterio III^{or} aratra cum XII mansionibus. Insuper dedit homines, qui serviant abbati qualiter preceperit; quorum hec sunt nomina: Craaczen, Nesdigz, Peter, Zdaut, Czernizt, Nen, Cunad, Werenc, Patican cocus, Hiua camerarius^a, Brathei cum fratribus, Johannus, Furten, Zozta, Bizotlen, Radec, Fela, Becinna, Boicūm filio, Bratla, *Matheus, quem adquisivit comes in iudicium; Bolizlaus, quem emit comes ab illis, a quibus evenit pater eius Mateus pro . . .*^b *pensis*; Symean, Bana, Bera, Vruc, Clemens (et) Juga.

(a)

Ugyanezen a birtokon a monostornak adott 4 ekét 12 háznéppel. Ezenfelül olyan embereket is adott, akik parancsa szerint szolgálnak az apátnak, kiknek nevei: Craaczen, Nesdigz, Peter, Zdaut, Czerniszt, Nen, Cunad, Werenc, Patican szakács, Hiua kamarás, Brathei és testvérei, Johannus, Furten, Zozta, Bizotelen, Radec, Fela, Becinna, Boic és fia, Bratla; Máté, *kit birói úton szerzett az ispán; Bolizlaus, kit az ispán azoktól vásárolt, akiktől atyja: Máté is vétett . . .*^b *penzáért*; Symean, Bana, Bera, Vruc, Kelemen (és) Juga.

Országos Széchényi Könyvtár

(b)

Alios eciam libertos dedit, qui evenerunt sibi de interfectione Juonis. Officium illorum tale est: Per seipsos tenent equum: quocumque eat dominus eorum currum dant cum equo et copertorio. Cacabum dant. Equos servant, erbas afferunt, ignem faciunt, ligna incidunt, pecora ad vescendum ducunt, simul in festo sancti Martini cubulum mellis dant et I ovem, VI cubulos brasii, VI annone, VI currus feni. A festo sancti Martini morantur apud dominum suum cum securi usque sabbatum pasche. Domino suo domos parant. Unus eorum semper est ebdomadarius

(b)

Más libertusokat is adott, akik *Juo* megöléséért jutottak birtokába. Szolgálatuk a következő: Lovat tartanak; bárhová megy uruk, kocsit adnak lóval és takaróval. Fazekat szolgáltatnak, lovat gondoznak, almot gyűjtenek, fűtenek, fát vágnak, marhát legeltetnek. Szent Márton ünnepén közösen egy köből mézet és egy juhot, hat köből árpát, hat (köből) gabonát, hat szekér szénát szolgáltatnak. Szent Márton ünnepétől húsvét szombatjáig uruknál fejszével szolgálnak. Uruknak házat építenek. Egyikük mindig hetes szolgálatot teljesít és így sorjában. Ha szekérral és lóval

et sic per ordinem. Ad quodcunque
predium mittantur cum equo et curru,
quicquid dominus preceperit, afferunt.
Istorum mansiones sunt VIII.

bármelyik birtokba kiküldik őket, amit
az apát parancsol, hazaszállítják. Ezek
kilenc mansiót számlálnak.

Márton ispán gondosságára vall, hogy ebben az esetben is figyelmeztet az
eladókra. (Lásd az *a* csoportban.)

a Bizega átván húzva, föléje pedig apró betűkkel Brathei van írva.
b Egy szó helyén vakarás van, ezért nem olvasható.

21. *Pez* a végrendelet keltét 1150-re tette. (*Pez, Bernhardt-Hueber*: Codex diplomaticus... hist.-epistolaris. VI. 1729. p. 355–358.) *Fejér* (CD. II. 88–92 l.) 1137-re, *Fejérpatak*y (Gutkeled-biblia 12. l.) és *Karácsonyi János* pedig II. Géza idejére helyezte. (A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest, 1902. 88. l.) Annak az alapján, hogy már II. Béla hozzájárult Márton ispán rendelkezéséhez, II. Gézának pedig több adománya is szerepel az oklevélben, *Szentpétery* 1141–1146 alatt vette fel Kritikai jegyzékébe. (74. reg.) Véleményem szerint az oklevélnek ez a legelfogadhatóbb keltezése. A Magyar-zsidó Oklevéltárban 1150 k., Győrffynél pedig az 1141 u. időben szerepel. (Lásd a 18. jegyzetet.)
22. Abból, hogy Márton ispánnak végrendelezésekor két leánya volt, fiúgyermeket pedig már nem remélt, (ilyenre való célzás, bizonyára már előrehaladott kora miatt, nincsen végrendeletében), arra következtethetünk, hogy vagyónát fiatalabb korában, illetőleg férfikora delén fejlesztette nagygyá. Ez az idő pedig, legalább részben, Kálmán korára is eshetett. Ezért nem lehetetlen, hogy cartulája még Kálmán korában készült.
23. *Hlatky Mária*: A magyar gyűrű. Budapest, 1938. 22. l., I. tábla 12. sz. A Janus-féle gyűrűn kívül még öt olyan pecsétgyűrűt ismerünk, amely a XI. és XII. század fordulójáról származik, de még mindig van néhány a M. N. Múzeum Régiséggyűjtőjében, amely az említettek csoportjába tartozik, s hány lehet, amely nem maradt fenn, vagy még a sírok mélyén rejtőzik. (Uo. 25–28. l.)
24. *Marczali Henrik*: Enchiridion fontium historiae Hungarorum... sociis operae adsumptis *David Angyal* et *Alexander Mika* composuit --. A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901. 100–102. l. (Somogyvári oklevél.)
25. Kereskedelemmel kapcsolatos főbb törvénycikkelyek: *Szent István* I. 28. 31.; II. 3., 4., 7. – *Szent László*: I. 2., 9., 15., 40.; II. 1., 7., 9., 11., 15., 16., 17., 18.; III. 11., 20. – *Kálmán* I. 33., 34., 44., 74., 75., 76., 77. – *I. Esztergomi zsinat*: 43., 45., 60., 63. c. (*Lederer*: Szöveggyűjt. I. és *Zádovszky*: i. m. passim.)
26. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 40. l. – „X. De coniugio iudeorum et christianarum mulierum. Si iudei uxores christianas sibi associaverint, aut aliquam personam christianam in servicio apud se detinuerint, ablate ab eis libertati reddantur, venditoribus earum precium tollatur et in sumptum episcoporum veniat”. (*Zádovszky*: i. m. 159–160. l.)
27. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 57. l. – „Nullus iudeus christianum mancipium emere vel vendere audeat, aut in suo servicio tenere sinatur; nunc vero qui habet, si interea datis sibi induciis non vendat, amittat”. (*Zádovszky*: i. m. 192. l.)
28. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 57. l. – „Agriculturam autem si quis eorum habet, paganis hanc mancipiis exerceat. Possessiones quidem iudei, qui possunt emere,

- habeant, sed ipsi nusquam, nisi ubi sedes episcopalis est, manere sinantur” (Závodszy: i. m. 193. l.)
29. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 66. l. – „Judei servos vel ancillas, neque proprios, neque venales, neque mercennarios christianos habere audeant”. (Závodszy: i. m. 205. l.)
30. Törvényeink nem tesznek különbséget keresztény és zsidó kereskedő között. Lásd: Szent László: I. 9., II. 15., III. 11. és Kálmán: I. 33. törvénycikkelyét. – A már említett megszorításokon kívül áruk tekintetében sem korlátozták őket. Ez lehetett ingó és ingatlan egyaránt.
31. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 66. l. – „Ne clerici tabernarii vel feneratores sint.” Závodszy: i. m. 204. l.
32. *Kohn*: i. m. I. 74. l.
33. *Kohn*: i. m. 74. l.
34. „Ut nullus iudeus deinceps presumat christianum mancipium cuiuscunque lingue vel nacionis emere aut vendere, aut in servicio suo retinere; et quis hoc decretum transgrediat, dampnum christiani mancipi(i) apud eum inventi paciatur”. Závodszy: i. m. 195. l.
35. Lásd a 27. és 29. jegyzetet.
36. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 36. l. – „*De negociatoribus sive mercatoribus*. Nemo emat vel vendat preter mercatum; si qui vero contra hoc emerint de furtiva re, pereant omnes et emptor et venditor et testes. Si vero propriam rem contraxerint, perdant rem et precium et testes tantumdem. Si vero in mercatu tractum sit, contractus fiat coram iudice et theloneario et testibus et si res empta esse furtiva apparuerit, emptor quidem testimonio iudicis et thelonearii evadat, testes autem reddant venditorem”. Závodszy: i. m. 168. l.
37. A vásárokról olv. *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest Múltjából XIV (1961) 21–22. és 29. l. – *Major Jenő*: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények 18 (1966) 50. l. – A Kálmán-kori cartula sigillata-ra csak Fügedi tér ki.
38. Kálmán II. törvénye ugyan nem mondja ki, szövegéből azonban bizonyos, hogy minden vonatkozásban hatálytalanította Szent Lászlónak a már negyedszázaddal korábban (1077 k.) hozott vásártörvényét. (*Lederer*: Szöveggyűjt. I. 34–35. l.)
39. A büntető peres eljárást Kálmán I. törvényének 42., 51–56. és 81. cikkelye szabályozza. Az ítélet szabadság elvesztésre vagy halálra is szólhat. A zsidótörvény 7. §-a szerint az ítéletet *more patrie* kell meghozni. E § szövegéből azonban nem derül ki, hogy a lopott érték tizenkétszerese fő- vagy mellék-büntetés. Szent László II: 14. cikkelye szerint például „Ha valamely szabad tíz dénár értékűt lop, akasszák fel; ha tíz dénárnál kisebb értéket lop, a lopott értéket tizenkétszeresen adja vissza, és egy ökröt fizessen. A rabszolga pedig, ha ilyen lopást követ el, adja meg kétszeresen, és orrát veszítse”. (*Lederer*: Szöveggyűjt. I. 37. l.) – A pénzbüntetésekéről olv. *Bónis György*: István király törvényeinek pénzbüntetési rendszere. Alba regia. Annales Musei Stephani Regis XIV. Székesfehérvár, 1975. 281–282. l. (Kitér Szent Lászlóra és Kálmán királyunkra is.)
40. *Wenzel Gusztáv*: Árpádkori Új Okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus. (ÁUO.) VI. 903–905. sz. – *Kohn*: i. m. I. 50–51. l.
41. *Redlich, Oswald*: Ueber bairische Traditionsbücher und Traditionen. Mit-

- teilungen d. Instituts f. österr. Geschichtsforschung V (1884)11–12. és 17. 1. – A Lex Baiwariorum is a notitiának kedvez. (I. XVI; 2., XVI. 15., XVI. 16.) Monumenta Germaniae historica. Legum sectio. Leges nationum Germanicarum, t. V., pars II. – *Ficker (Julius):* Beitrage zur Urkundenlehre. I. Innsbruck, 1877. 340. 1.) „Akt”-nak, *Redlich, Oswald:* Die Privaturkunden des Mittelalters. München–Berlin, 1911. 82. 1.) pedig „Einzelakt”-nak nevezi ezeket a lerövidített notitiákat. *Giry* szerint azonban ezek a kifejezések ókori diplomatikai fogalmakat takarnak. (*Giry, Arthur:* Manuel de diplomatique. Paris, 1925.² 10. 1.) Az újabb német levéltártudomány sem ajánlja használatukat. (Meissner, H. einrich Otto: Aktenkunde. Berlin, 1935. 10. 1.) – Az írás elleni reakció, s az írásbeliség felüljárása koráról olv. *Hajnal István:* Írástörténet az írásbeliség felüljárása korából. Budapest, 1921. és *ugyanő:* L’eneignement de l’écriture aux universités médiévales. Budapest, 1959. (A szerző kézírata alapján – javított és bővített formában – kiadta *Mezey László*.)
42. *Redlich:* Privaturkunden 21. 1.
 43. *Redlich:* Privaturkunden 73. 1.
 44. *Redlich:* Privaturkunden 81. 1.
 45. *Redlich;* Privaturkunden 111. 1.
 46. *Redlich:* Privaturkunden 78–79. 1.
 47. Például az 1067 k. szászdi (*Foltin János:* A Zásty-i apátság. Eger, 1883. 20–25. 1.) és az 1075. évi Garamszentbenedek-i alapítólevél. (Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. Red. *Ferdinandus Knauz.* Strigonii, 1874. p. 57.)
 48. „Vir quidam nobilis Nan nomine dedit sancto Jacobo quandam possessionem Valus dicatam. . . cum tribus mansionibus servorum et duabus mansionibus ministrorum. Idem bonae memoriae vir dedit sancto Jacobo aliud locum Iana nominatum cum saltu lignorum et cum terra ad unum aratrum pertinente quatuor mansiones servorum, locum molae cum piscina. Dedit etiam in Wilik, vineam magnam cum vinitore eandem vineam colente. Etiam duae mansiones, quas comitissa dedit. Quidam vir nomine Mank dedit sancto Iacobo duas mansiones cum tribus vineis et quendam locum Zemnye vocatum cum saltu et arbustis et cum terra aratro uni sufficiente”. *Kumorovitz L. Bernát:* A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése”). Tanulmányok Budapest Multjából XVI (1964) 55. 1. (Zselici okl.)
 49. *Kumorovitz:* Zselici okl. 55. 1. – Szepesi Jakab országbíró (1377-i ítéletlevelében) még további (22) notitiát jegyzett föl. Uo. 55–56. 1., 56. jegyzet.
 50. Lásd a 47. jegyzetben i. m.-t.
 51. A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. *Erdélyi László dr.* I. A pannonthalmi főapátság története. Első korszak. A megalapítás és terjeszkedés kora 996–1243. Szerk. és részben írta *Erdélyi László dr.* Budapest, 1902. Oklevéltár. Másolta és jegyzetekkel ellátta *Erdélyi László dr.* 590–592. 1. (A továbbiakban: Pannonthalmi rendtört.)
 52. *Jakubovich Emil:* A tihanyi alapítólevél olvasásához. Magyar Nyelv 20 (1924) 13–15. 1.
 53. Pannonthalmi rendtört. I. 594. 1.
 54. Pannonthalmi rendtört. VIII. 272. 1.
 55. *Fejér:* CD. II. p. 82.
 56. *Fejérpataky:* Gutkeled-biblia 14–18. 1.
 57. „Si quis autem regis sigillum super aliquem proiciens et ipse in curiam venire neglexerit, rationem perdat et quinque pensas persolvat quocienscumque

- renovaverit, tociens quinque pensas solvat. Si vero iudicis sigillum proiciens non venerit, centum nummos solvat”. *Závodszy*: i. m. 165. l.
58. „Placuit eciam, ut si aliquando palatinus comes domum ierit, regis et curie sigillum, qui in vice eius remanserit, illi dimittat, ut sicut regis una est curia, et ita unum sigillum persistat. Domi vero comes idem quamdiu manserit, super neminem sigillum mittat, nisi super eos dumtaxat, qui vocantur *udornic* et qui spontanea voluntate iverint ad eum, illos ei liceat iudicare. Quod si aliter fecerit, LV pensas solvat. Similiter et ducis comes, qui super suos, quam alios iudicaverit, eadem sententia corrigatur”. *Závodszy*: i. m. 174. l.
59. „Iudex iniuste causas discuciens ad curiam regis cum sigillo cogatur, sed sine sigillo ad synodum”. *Závodszy*: i. m. 186. l.
60. „Possit iudex sigillum suum mittere super quoscumque, exceptis presbiteris et clericis, necnon comitibus. Si quis autem iudicem iniuste iudicasse proclamaverit, et non probaverit, V pensas solvat; si vero iudex convictus fuerit, iudicium in dupplum restituat et insuper V pensas persolvat. Iudex pro suo iudicato, nisi in se, uno anno, postea non introducatur”. *Závodszy*; i. m. 179. l.
61. „Si quis sigillum iudicis negligens ad causam non venerit, primo V pensis puniatur; si secundo, totidem; si tercio, rationem perdat et tonsus vendatur pro debito”. *Závodszy*: i. m. 179. l.
62. „Nullus presummat secularis iudex sigillum clerico dare”. *Závodszy*: i. m. 185. l.
63. „Episcoporum et comitum capellani vel reliquorum, per sigillum episcopi vel archiepiscopi ad causandum cogantur. (5.) Si clericus cum laicis causam habet, per sigillum iudicis laicus cogatur; si vero laicus habet causam cum clerico, per sigillum episcopi vel archipresbiteri clericus cogatur, ab eisque cum iudice suo examinentur”. *Závodszy*: i. m. 184. l.
64. „Quia populus noster magnis sepe tam vie, quam inopie laboribus pregravatus pro qualibet necessitate curiam regalem adire non potest, bis in anno, id est in festivitate apostolorum Philippi et Jacobi, et in octavis sancti Michaelis synodum in unoquoque episcopatu celebrari constituimus, in qua tam comes et comites, quam reliquorum magistratum potestates ad suum episcopum conveniant, ad quam quicumque eciam sine sigillo vocatus non venerit, reus iudici(i) erit”. *Jávodszy*: i. m. 184. l.
65. *Hajnik*: Bírósági szervezet 7. l.
66. „Postea necessarium duximus, cum utriusque regni universo consilio, ut qua libertate fruuntur clerici Hungariae, fruantur et clerici Dalmatiae; scilicet, ut qualiscunque potentiae sigillo non stringantur, sed solo episcoporum et archidiaconorum suorum sigillo et iudicio, lege canonum cogantur et iudicentur”. *Fejér*: CD. II. p. 57. – *Šufflay, Milán*: A két arbei ikeroklevél. Századok 39 [1905] 297. s k. l.) XIV., *Szentpétery* (Kritikai jegyz. 44. reg.) pedig XIII. századi hamisítványnak tartja. – Az archipresbyter és archidiaconus azonosságáról olv. *Mezey László*: Csútmonostor alapítástörténete és első oklevelei. Tanulmányok Budapest Múltjából. XV (1963) 7–14. l.
67. Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára. (MOD1.) 421. sz. 1255. – *Fejér*: CD. IV/2. p. 357–358. – *Jakubovich Emil*: I. Endre király törvénybeidéző ércbilloga. Turul 47 (1933) 72. l., 8. sz. kép. (A továbbiakban: Billog.) – *Jakubovich, Emil*: Das Ladungssiegel König Andreas I. Ungarische Jahrbücher XV (1933) 628. l.

68. Kálmán király I. törvényének 22. articulusa: „Judicium ferri et aque in aliqua ecclesia fieri interdiximus, nisi in sede episcopali et maioribus prepositoriis (!), necnon Posonii et Nitrie.” *Závodszy*: i. m. 186. l.
69. A zárópecsétről olv. *Kumorovitz*: Pecséthatrásnál 293 (15) – 296 (18). l.
70. *Pray, Georgius*: Syntagma historicum de sigillis regvm, et reginarum Hvgariae plvribvsque aliis. Budae, 1805. I. Tab., fig. 1. (Syntagma.) – Az idézőpecsétről olv. még *Kumorovitz*: Pecséthatrásnál 288 (10) – 292 (14). l.
71. *Váczy (Péter)*: A magyar igazságszolgáltatás szervezete a XI–XII. században. [Miskolci Jogászélet Könyvtára. 65. sz.] Miskolc, 1930. 10. l.) úgy véli, hogy „a királybírák közé tartozott, mégpedig jóval Szent László trónralépte előtt.” „*Győrffy* szerint „a király joga alá tartozó szolganépeket foglalta írásba... 1056 táján”. (István király és műve 268. l.)
72. *Lederer Emma*: Szöveggyűjt. I. 28. l. – „... regis nuncius palam faciat omnibus, tam nobiles, quam ignobiles, imprimis episcopis, abbatibus, comitibus, postea vero minoribus, quod a tempore regis Andree et ducis Bele et a descriptione iudicis Sarkas nomine apud quemcumque aliqui civium vel illoru, qui dicuntur ewnek vel servi detinentur, in assumptione sancte Marie omnes regi presententur. *Závodszy*: i. m. 173–174. l.
73. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 57. l. – „Singuli comites per quemcumque suorum vulerint denarios, qui per universas Hungarie partes colliguntur, quantum super unoquoque centrurionatu fuerit collectum, nominatim sub certo scribentes numero, Strigonium usque ad festum sancti Michaelis mittant. Neque prius rege comites vel centuriones partem accipiant, sed in eodem loco, videlicet Strigonii, fiat omnium parcium divisio. Si quis autem usque ad tempus presignatum nummos illos cum pleno illuc numero non attulerit, duppliciter reddat”. *Závodszy*: i. m. 193. l.
74. „... a predictis patribus sancitum est, ut nullus omnio monachus de monasterio sancti Egidii Vallis Flaviane sine litteris commendaticis et sigillo confirmatis in Sumiciensis congregatione recipiatur, et idem decretum de Sumiciensibus apud sanctum Egidium observetur”. *Baumgarten Ferenc*: A Saint Gilles-i apátság összeköttetései Magyarországgal. Századok 40 (1906) 406. l.
75. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 41. l. – „Si quis hospes clericus in hanc patriam sine commendaticis litteris episcopi sui venerit, ne forte monachus aut homicida fuerit vel alicuius ordinis se confessus fuerit, iudicio vel testimonio discuciatur”. *Závodszy*: i. m. 161. l.
76. „Nullus clericus de alio episcopatu vel provincia sine commendaticis litteris suscipiatur”. *Závodszy*: i. m. 200. l.
77. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 61. l. – „Hospites clerici, qui de alienis partibus venerunt, aut legitimos testes producant, aut (ad fe)rendam formatam redeant. Qui vero infamati sunt, omnino discedant nec redeant, nisi cum formata”. *Závodszy*: i. m. 200. l.
78. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 61. l. – „Episcopus ad episcopum sine litteris et sigillo legacionem non mittat”. *Závodszy*: i. m. 200. l.
79. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 62. l.: (tévesen) „és (a pap)” testvéreit.
80. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 62. l. – „Si quem episcopus excommunicaverit, hoc regi et fratribus suis datis litteris indicet”. *Závodszy*: i. m. 201. l.
81. Helyesen: clericusszá.
82. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 66. l. – „Si quis alterius servum vel servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest, aut quemlibet de civili

- populo literas docuerit, seu clericum fecerit absque consciencia et confessione domini sui, ipsum redimat et insuper L pensas persolvat”. *Závodszy*: i. m. 205. l.
83. *De Bouiard, A.*: Manuel de diplomatie française et pontificale. Paris, 1929. p. 356., 1. és 2. jegyzet.
84. Hogy ez nem volt végrehajtható az írás segítsége nélkül, olv. néhányat azokból a munkákból, amelyek más-más szempontból foglalkoznak a XI–XII. századi magyar adózás történetével. Így például: *Pauler*: i. m. I². 181. l.; *Eckhart Ferenc*: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad, 1908. 14–30. l. és *Lederer*: A feudalizmus kialakulása 60–65. l.
85. Kálmán I. törvényének 5. articulusa szerint: „A püspökök és ispánok és mások káplánjait a püspök vagy az érsek pecsétjével idézzék perbe”. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 48. l. – „Episcoporum et comitum capellani vel reliquorum per sigillum episcopi vel archiepiscopi ad causandum cogantur”. *Závodszy*: i. m. 184. l. – Géza hercegnek is volt clericusa. („... Georgium nigrum capellanum suum ad fratrem suum Ladislaum transmisit, ut quam citius posset ad eum fesinaret, Iuancam clericum suum litteratum misit ad Lampertum.” – *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. operi praefuit *Emericus Szentpétery*. I. Budapestini, 1937. p. 385. – A továbbiakban: SRH.) – Ilyenek lehettek azok az egyháziak, akikről Szent László I. törvényének 18. fejezete is megemlékezik. („Ha valamely egyházi személy ebbe az országba jövéen, egy püspökhöz vagy ispánhoz szegődik, és vele az ura jól bánik és aszerint jár el, ahogy vele megegyezett, ha (urától) el akar távozni, semmiképpen se távozzék, mielőtt a neki okozott igazságtalanságról a király előtt panaszt nem tett”. *Lederer*: Szöveggyűjt. I. 41. l. – „Si quis clericus in patriam istam veniens, alicui episcoporum vel comitum adhererit, et eum dominus suus bene habuerit, et secundum quod cum eo convenit, tractaverit, si discedere ab illo voluerit, nequaquam discedat, donec prius de iniusticia sibi illata in audientia regis declamaverit”. *Závodszy*: i. m. 161. l. – A XI–XII. századi magyar politikai (diplomáciai) vonatkozású írásbeliségről a következő adataink nyújtanak tájékoztatást. *Szentpétery*: Kritikai jegyz. 19. reg.: VII. Gergely pápa válasza Salamon király levelére. 1074. október 28.; 31. reg.: Szent László levele Oderisius montecassinói apáthoz. (1095–1095.); 34. reg.: Kálmán király állítólagos levele (Bouilloni) Gottfried lotharingiai herceghez. (1096); és 35. reg.: Kálmán király levelei Vitalis Mihály velencei dogéhez. (1097). Ezenkívül erről tanúskodik a Képeskrónika 90. (Miklós püspöknek a német császár Gebarth püspökhöz írt félrevezető levele 1051-ből. *Szentpétery*: SRH. I. p. 348., 347., 4. jegyzet.); 114. Willermus szekszárdi apát figyelmeztető levele Géza herceghez. Uo. I. p. 381.); 117. (Géza herceg levele Lamperthez; 130. (I. Géza levele Salamon királyhoz. 1077 k. *Szentpétery*: SRH. I. p. 403.) és 161. fejezete (Iohannes filius Otthonis, notarius regis, Symigiensis [recte: Dömösiensis] prepositus említése, aki II. Béla király jegyzője volt. Uo. I. p. 450., 1. jegyzet.) – Erre von. olv. még: *Makkay László – Mezey László*: Árpádkori és Anjoukori levelek. XI–XIV. század. Budapest, 1960. 85–97. l. (Diplomáciai levelezés a XI–XII. században c. fejezet.) 2. sz. (1000 k.) Odilo cluny-i apát levele Szent István királyhoz.; 3. sz. 1074. március 7. VII. Gergely pápa Géza herceghez; 4. sz. 1074. október 28. VII. Gergely pápa Salamon királyhoz; 5. sz. (1075. március 23.) VII. Gergely pápa Géza herceghez; 6. sz. 1075. április 14. VII. Gergely pápa Géza herceghez; 7. sz. 1077.

- június 9. VII. Gergely pápa Nehemiás esztergomi érsekhez; 8. sz. 1079. március 21. VII. Gergely pápa Szent László királyhoz; 9. sz. (1091 nyara) Szent László király Oderisius montecassinói apáthoz; (1096. július 29.) II. Orbán pápa Kálmán királyhoz; 11. sz. (1096 ősze) Kálmán király Bouillon Gottfried lotharingiai herceghez; 12. sz. (1097.) Kálmán király Micheli Vitale velencei dogehoz. (Valamennyi levél magyar fordításban.)
86. *Váczy (Péter):* A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. Levéltári Közlemények 8 (1930) 319. 1.) szerint a carta és cartula között nincs nagyságbeli különbség. A zsidótörvény cartulája azonban kisméretű pergamen-hártyára utal. E helyütt *Mezey* is egy „kis írás” átadójáról emlékezik meg. (*Mezey László: A hiteleshely a közhitelűség fejlődésében és III. Béla szerepe. Memoria Saeculorum I. 319. 1.)*)
87. *Závodszy:* i. m. 198–200. 1. (I. Esztergomi zsinat 6., 10., 15., 22. stb. fejezet.) – Lásd még a 19. jegyzetet.
88. *Timon Ákos:* Magyar alkotmány és jogtörténet. Budapest, 1919. 408–409. 1. – *Mezey (László):* A latin írás magyarországi történetéből. Magyar Könyvszemle 82 (1966) 8. 1.) szerint Kálmán király cartulája „az írásnak – Magyarországon – még e korban is, az eddiginél szélesebben értelmezhető használatára mutat”. Ehhez – persze – a Márton ispánéhoz hasonló további bizonyítékára lenne szükségünk. Ilyenre azonban – ma már – aligha van kilátásunk.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

5

GERICS JÓZSEF

JUDICIUM DEI A MAGYAR ÁLLAM
XI. SZÁZADI
KÜLKAPCSOLATAIBAN
(A SZENT LÁSZLÓ-KORI POLITIKAI ÉS
JOGI IDEOLÓGIA TÖRTÉNETÉHEZ)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A magyar állam István király óta folyamatosan szemben találta magát a két univerzális hatalom, a pápaság és a császárság törekvéseivel a felette való fennhatóságra. Ezek a törekvések egymást hol támogatva és kiegészítve, hol pedig keresztezve jelentkeztek. Módszereik változatosak voltak: katonai, diplomáciai, jogi és eszmei eszközöket egyaránt alkalmaztak.

Szent László kortársa, VII. Gergely pápa köztudomás szerint két címen támasztotta Szent Péter nevében az evilági felsőség igényét Magyarországgal szemben. Az egyik jogcím Gergely pápa szerint Magyarországnak István király által a Szentszék részére történt felajánlása volt. Másik jogcímmül az a körülmény szolgált, hogy a pápa szerint III. Henrik császár az országot 1044-ben Szent Péter tiszteletére hódította meg. László király 900 év előtti trónralépésére emlékezve az említett, második jogcímnnek az összefüggéseit próbáljuk tisztázni, eszme- és jogtörténeti keretbe foglalni azt a tényt, hogy a ménfői győzelem alapján Magyarországot III. Henrik császári hűbérnnek, három évtized múltán pedig a császársággal élethalálharcban álló pápa a Szentszéktől függő államnak tekintette.

A Magyarországra vonatkozó hűbérigények nyomatékaként Henrik császár a ménfői, Gergely pápa pedig a Salamon király által elveszített mogyoródi csatát istenítéletté nyilvánította. A pápaság ugyanekkoriban fontos elméleti és jogi fegyverzetet is keresett. Ezt az a küzdelem tette szükségessé, amelynek során nem egészen 30 év alatt, a III. Henrik által trónjukra ültetett német pápáktól Hildebrand pontifikátusáig terjedő időben a pápaság nemcsak a császár egyházfőségi igényeitől igyekezett szabadulni, hanem fölébe is kerekedni. Sőt megkísérelt evilági fennhatóságot gyakorolni európai uralkodók és fejedelmek sora felett, eszmeileg mintegy kisajátítva a pápai Róma javára a császárok hódításait és örökségét. Ezek az események és törekvések Magyarországot közelről érintették. Jól magyarázható tehát, ha Gergely pápa politikája Szent László korában magyarországi visszhangot is keltett.

Ebben a tanulmányban részben a csatának, mint istenítéletnek a helyét keressük Gergely pápának és a megelőző századoknak a gondolatvilágában, s ezzel kapcsolatban a Szentszék Magyarország feletti, evilági fennhatósági igényeinek eszmei-jogi hátterét. Másrészt azt próbáljuk – főként Szent István Nagyobb Legendája nyomán – megállapítani, hogyan reagáltak ezekre az igényekre Szent László uralma alatt és milyen európai háttére volt a hazai politikai gondolkodásban kelt visszhangnak.

I.

Az istenítélet-motívumnak III. Henrik (Altaichi Évkönyv szerinti) megnyilatkozásában, valamint VII. Gergely leveleiben való előfordulásait és e motívum szélesebb összefüggéseit vesszük mindenenk előtt vizsgálat alá.

III. Henrik nemcsak seregének fegyvereit fordította Aba Sámuel király és magyarjai ellen, hanem az Annales Altahenses adata szerint pápai anathémát is mondatott ki rájuk, „mert királyukat (Pétert) gyalázattal illették”. Hadjáratát ezzel az aktussal a német uralkodó egyszerűen a rend helyreállítását célzó eljárásá nyilváníthatta. A magyarok elleni hadbavonulást kiközösítésük olyan fellépéssé

változtatta, amelyet számos koronázási szertartás azonos szövegű imája egyenesen a keresztény uralkodó lelkére köt: „Övezd fel magadat a karddal... hogy... védjed és oltalmazd Isten szentegyházát és híveit, győzd le és tedd semmivé a hitben (hűségben) hamisakat épp úgy, mint Krisztus nevének ellenségeit (sub fide falsos... Christiani nominis hostes)”,¹ illetve: „a Szentlélek ereje által ezzel... űzhessed el minden ellenfeledet és Isten szentegyházának összes ellenségét (cunctos sanctae Dei ecclesiae adversarios)”.²

Ennyire súlyos teherpróbának sem azelőtt, sem utóbb nem igen vetették alá a magyar társadalmat. Attól az emléktől, hogy III. Henrik az 1040-es években Magyarországon kiközösített „lázdókat” győzött le, hogy a vállalkozás pápai jóváhagyással indult és a pápaság érdekeit is szolgálta (ami végül „szent háború” veretét adta az egésznek), a magyar állam politikusai és ideológusai sokáig nem mentesültek. A hadjárat kimenetele mind a pápa, mind a császár szerint függésbe hozta Magyarországot. Véleményük csak abban tért el, ki a magyar királyság főhűbérura: a Szentszék-e, vagy a császár.

Az Altaichi Évkönyv szerzője nem sok évvel később a csatáról előadta, hogy Aba és Henrik szinte peres felekként „elhatározták, hogy összemérik fegyvereiket és a harmadik napot tűzték ki, amelyen istenítélet nyilatkozott meg”. Ennek az összecsapásnak az évkönyvíró szerint szinte világra szóló jelentősége volt, „mert a Királyok Királya velük (a magyarokkal) kapcsolatban volt kegyes példát adni a földkerekségen élő többi népnek, hogyan is kell tisztelni előljáróikat és legfőként a királyokat, mivel nincs mástól hatalom, mint az Úristentől”. Később, Péter király végleges bukása és I. András uralomra jutása után, az évkönyv feljegyzése szerint a császár úgy érezte: „elvetemült emberek ragadták el tőle Magyarországot, amely előbb Isten annyira nyilvánvaló ítélete alapján (tam evidente Dei iudicio) jutott hatalmába.”³

A csata emlékét évtizedek múltán, egészen megváltozott körülmények közt a pápa tartotta ébren, noha Magyarország a katonai vereség következményeit már régen kiheverte. VII. Gergely ti. a ménfői győztes fiával, IV. Henrikkel való konfliktusának a küszöbén a Szentszék számára fontos jogok forrásának tekintette az 1044-ben vívott csatát. Gergelynek 1074. okt. 28-án Salamon királyhoz küldött levele szerint „Magyarország, amelyet István király annak idején minden felette való joggal és hatalommal Szent Péternek ajánlott fel és alázatosan át is adott, a római szentegyház tulajdona. Ezen kívül a kegyes emlékű Henrik császár ezt az országot Szent Péter tiszteletére meghódítva, miután a királyt legyőzte és diadalt aratott, elküldte a lándzsát és a koronát Szent Péter testéhez, és győzelmének dicsőségéért ahhoz juttatta el a királyi hatalom jelvényeit, akit – tudomása szerint – a felette való főség megillet”.⁴

Szent Péternek a császár magyarországi hadjárataival való kapcsolatáról a VII. Gergely előadásában foglaltakhoz hasonló dolgokat ír *Liber ad amicum* címen ismert vitairatában 1085–1086. körül *Bonizo* sutri püspök, a gregoriánus egyházjogász. Mondanivalójának fontos és jellemző tévedése, hogy az eseményeket III. Henrik helyett apjának, *II. Konrádnak* a nevéhez fűzi. Eszerint a császár „követeket küldött... a pápa úrhoz kérvén, hogy Szent Pétertől küldjenek neki zászlót, s ezzel megerősítve hajthassa uralma alá Magyarországot (... ut ei vexil-

um ex beati Petri parte mitteretur, quo munitus posset Ungaricum regnum suo subicere dominatui). Amint ezt a pápa meghallotta, szívesen teljesítette, és oldala mellől nemesembereket küldvén, ti. a portói püspököt és Belinzo de Marmoratot, ezt az előkelő rómain, utasításul adta nekik, hogy ők tartsák a zászlót az első sorban, ha nincs kedve ellenére a királynak; ha ez a királynak nem tetszenék, hozzátok tudomására: > Győzelmet ígértünk neked. Gondod legyen hát rá, hogy ezt ne magadnak tulajdonítsd, hanem az apostoloknak <. Így is történt . . . zsákmányul esett a magyar király lándzsája . . . és ezek a követek Rómába vitték. Ott is látható mind a mai napig Szent Péter apostol konfessziója előtt a győzelem jeléül . . . (Konrádnak) fia, Henrik lett az utóda, igen bölcs és talpig keresztény ember. Uralma elején legyőzte és igen hamar lecsendesítette a lázadó magyarokat (Ungaros tumultuantes)”.⁵

A pápai világi felsőség követelményének szellemében magyarázta VII. Gergely Salamon király vereségét, amelyet Géza és László hercegek hadai mértek rá Mogyoródnál. A pápa az általa csak „Magyarország hercegüül (Ungarie duci)” elismert Géza királynak írt két levelében kifejtette: „Mivel (Magyarországot) atyádfia (Salamon) a német királytól nyerte el bitorlással, nem pedig a római pápától, hatalmának, amint hisszük, Isten ítélete vetett véget”, továbbá: „A király (Salamon) Szent Péter apostolfejedelem dicső uralmának megvetésével, akié . . . az ország, alávetette magát a német királynak és árnyékkirály nevét kapta. Az Úr azonban előre látva az (apostolai) fejedelmének okozott sérelmet, az ország feletti hatalmat ítéletével rád ruházta át”.⁶

VII. Gergely más esetekben is nagy jelentőséget tulajdonított a háború kimenetelének, mint az isteni igazságszolgáltatás megnyilvánulásának. Az isteni ítélet meghozatalánál szerinte különösen sokat nyom a latban Péter apostol állásfoglalása. Őt viszont utódának döntése befolyásolja. A kiközösített személy pl. Gergely szerint eleve csatavesztésre van kárhozzátva, mert Szent Péter érvényre juttatja utóda döntését. Híven tükrözi Gergely nézeteit az 1080. évi római böjti zsinat protokollumának néhány fontos részlete: „Apostolok fejedelme, Szent Péter, és te, népek tanítója, Szent Pál, méltóztassatok reám figyelmezni és kegyesen meghallgatni . . . Bízva Isten és kegyes anyja, a mindig szűz Mária ítéletében és irgalmában, a ti (=Péter és Pál) felhatalmazástokra támaszkodva a gyakran nevezett Henriket, akit királynak mondanak, és minden támogatóját kiközösítem és átok bilincsével kötöm meg. Ismételten eltiltva őt Isten és a ti nevekben Németország és Itália királyi hatalmától, elveszem tőle és tilalom alá vetem a királyi hatalmat és méltóságot, hogy senki keresztény mint királynak ne engedelmeskedjék neki . . . Henriknek és híveinek a háború minden csatájában semmi erejük ne legyen, és a földi életben győzelmet ne arasson. . . . Kérlek titeket, szent atyák és apostolfejedelmek, tegyétek meg, hadd lássa és tudja meg az egész világ, hogy ha köthettek és oldhattok az égben, akkor a földön császárságokat, királyságokat, fejedelemségeket, hercegségeket, örgrófságokat, grófságokat és az emberek minden birtokát érdemei szerint kitől-kitől elvehetitek és odaadhatjátok . . . Tanulja meg most e világ minden királya és fejedelme, mekkorák is vagytok és mit tehettek, s féljenek semmibe venni egyházatok parancsát. A mondott Henriken pedig oly gyorsan hajtsátok végre ítéleteteket, hogy mindenki tudja meg: nem véletlenül, hanem hatalmatok folytán

bukik majd el és szégyenül meg. Bár csak bűnbánatára lenne ez, hogy lelke üdvözüljön az Úr napján”.⁷

Hasonló módon parancsolta meg 1079-ben Gergely a barcelonai gróf két viszálykodó fiának a megbékülést. A békülni nem hajlandó felet megfenyegette: „megvonjuk tőle Szent Péter kegyét . . . sietni fogunk eltávolítani a keresztény világ közösségéből, úgy, hogy ezután semmiféle győzelmet ne arathasson a hadban és egyáltalán ne legyen boldogulása ebben a világban”.⁸

A csata kimenetelének istenítéletté minősítésével, és benne Szent Péternek különös szerep tulajdonításával mind III. Henrik, mind VII. Gergely több évszázados hagyományt folytatott. Péter apostol „csatát eldöntő” szerepe bizonyára összefügg azzal, hogy „harcos Péter (pugnans Petrus)”-nak nevezték (pl. Querfurti Bruno 1008. évi levelében), ezt a nevet pedig azért kaphatta, mert az evangélium szerint kardjával megsebesítette Malkust, a főpap szolgáját, amikor a Jézus elfogatására küldött csapattal az Olajfák hegyére érkezett. (Jo 18, 10)

A számomra ismert (nyilván még alaposan bővíthető) anyag szerint a 8. század közepétől kezdődően hozhatók fel szemléletes példák, amelyek szerves előzményei a csaták 11. századi istenítéletté nyilvánításának. Ebbe a sorba kifogástalanul illeszkedik a ménfői és a mogyoródi csata.

*

Az Annales Mettenses Prioresnek a 9. század elején keletkezett feljegyzései szerint 744-ben a frankok Karlmann és Pipin vezetésével Sergius pápai legátus tilalma ellenére csatát vívtak az Odilo herceg vezette bajorokkal és megverték őket. Pipin ekkor ezt fejtegette volna a pápai követnek: „Ó, Sergius úr, most látjuk, hogy nem vagy te Szent Péter apostol, sem nem jársz igazában az ő követségében. Tegnap ui. azt mondtad nekünk, hogy a pápa úr Szent Péter és a maga hatalmával tagadja igazságunkat a bajorokkal szemben, mi pedig azt mondtuk neked: sem Szent Péter, sem a pápa úr nem hagyta meg, hogy erről a dologról így beszélj. Tudjad meg tehát, ha Szent Péter úgy ítélte volna meg, hogy nem a miénk az igazság, nem nyújtott volna nekünk ma ebben a hadban segítséget. Most azután bizonyos lehetsz felőle, hogy Isten ítélete alapján, amelynek nem késlekedtünk magunkat alávetni, Szent Péternek, az apostolok fejedelmének közbenjárására Bajorország és a bajorok a frankok birodalmához tartoznak”.⁹

833-ban Jámbor Lajost a pápa, IV. Gergely és a birodalom püspöki kara trónját vesztettnek nyilvánította fiával, Lothárral szemben. Az apát Lügenfeldnél serege cserben hagyta. A döntést így fogalmazták meg: „Igazságos istenítélet fosztotta meg váratlanul a császári hatalomtól”.¹⁰

Miután Jámbor Lajos 841-ben meghalt, fiai: Lothar, Kopasz Károly és Német Lajos közt került sor kenyértörésre. Lajos és Károly a Lothárral vívott harcot eldöntő fontanetumi csata előtt és után is hangoztatták, hogy istenítélet-jelleget tulajdonítanak a testvérük elleni háború kimenetelének: „Elhatározták, hogy az ügyet karddal kell eldönteni és istenítélettel megvizsgálni”.¹¹ Lothárral is tudatták: „A mindenható Isten ítéletéhez . . . fognak folyamodni”.¹² 842-ben Károly és Lajos az Aachenben összegyűlt püspökök elé terjesztette a dolgot, „hogy az ő

döntésük, mintegy isteni jóváhagyás, adja meg az új rendszernek a kezdetét és auctoritását”. Igyekeztek elismertetni a főpapsággal, hogy „ő (Lothar) Isten igazságos ítélete folytán futott el először a csatából, majd országából is”. Próbálkozásuk sikerült, mert „mindenki egyhangúlag úgy látta és egyetértett abban, hogy gonoszága miatt Isten büntetése űzte el, és adta át birodalmát nála derekabb fivéreinek, hogy igazságosan kormányozzák”.¹³

858-ban Német Lajos el akarta űzni a nyugati frank birodalomból fivérét, Kopasz Károlyt, a maga uralma alatt egyesítve a birodalom két felét, és törekvéseihez szerette volna megnyerni a nyugati rész püspökeinek szentesítését. A főpapság válaszáért erre Reimsi Hinkmar így fogalmazta meg: „Ha Isten kinyilvánította, hogy az egyház és a birodalom szilárd rendje és jóléte felséged kezében egyesüljön és virágozzék, az érsekekkel és püspöktársainkkal pedig majd megláttuk, hogy ez így Isten rendelkezéseinek jobban megfelel, akkor igyekezni fogunk, hogy igazságos kormányzásod szolgálatában legyünk. Eléggé hatalmas ui. az Isten ahhoz, hogy tökéletesen jó kimenetelt adjon olyasminek, aminek nem volt éppen jó a kezdete. Köztudomású, hogy számára lehetséges az, amit emberek lehetetlennek szoktak tartani. . . Nem vagyunk olyan emberek, hogy ellenkezzünk, amikor már felismertük Isten akaratát”.¹⁴

859-ben Kopasz Károly zsinaton tiltakozott trónjától való megfosztása ellen, de elismerte az őt felkenő és megkoronázó főpapság felette való ítélkezésének jogosultságát: „. . . Senkinek sem lett volna szabad engem királlyá szenteltségemből, azaz királyi méltóságomból letaszítani, vagy eltávolítani, legalábbis nem anélkül, hogy ama püspökök meghallgattak volna és ítéltek volna felőlem, akiknek szolgálata királlyá szentelt, s akiket Isten trónusainak mondanak, akiket Isten székét ül, és akik által ítéleteit nyilvánítja. . .”¹⁵

*

A pápa által kiközösített Aba feletti győzelem istenítéletté nyilvánítása (és ebből a Szent Péter állásfoglalására való következtetés) tehát jól illik abba a hagyományba, amelynek részei VII. Gergely idézett nyilatkozatai. Megállapítható azonban az a gondolatmenet is, amelynek eredményeként a pápa Péter apostol jogainak megsértéséért történt istenítéletnek minősítette Salamon mogyoródi vereségét és Géza felülkerekedését.

Gergelynek ti, meggyőződése volt, hogy Szent Péter foganatosítja utódának ítéletét, megbünteti a bűnösöket, és csatavesztéssel sújtja őket. Kiközösített személyek katonai vereségét ilyen módon Szent Péteren esett sérelem megtorlásának és bűnösségük Péter általi kinyilvánításának lehetett tekinteni.

Ezt a gondolatmenetet azonban meg is fordíthatták. Pl. egyházi fenyítéssel még nem sújtott személy csatavesztéséből az illető bűnösségére és Szent Péternél való kegyvesztettségére következtethettek. A vereséget ti. Szent Péter büntetésének állítva be, fel lehetett tenni a kérdést és választ is adni rá: mi a legyőzött személynek az apostolfejedelemmel szembeni vétke, amelyért őt a katonai kudarc érte? Salomonnal szemben is ezt az utóbbi eljárást alkalmazták: vereségéből következettek vétkére, az általa Szent Péternek okozott sérelemre.

Nagyon érdekes a Salamon vereségével kapcsolatos események kronológiája. Géza és László serege 1074. március 14-én győzte le Mogyoródnál Salamont.¹⁶ Gergely pápa erről még nem tudhatott, amikor három nappal később, március 17-én Rómában kelt levelében biztosította Gézát: „Ha valamelyik ellenséged valami gonoszságon mesterkednék ellened, kétségtelenül . . . megérzi majd, hogy ránehezedik az apostolok kegyének elvesztése”.¹⁷ Salamonnak és híveinek követői a vereség *után* fordultak IV. Henrikhez, uruk megsegítése fejében adót és az ország hat legerősebb várát ajánlván fel neki. 1074. májusában Wormsban történt ez, amit október 28-án, Salamonhoz írt szemrehányó levelében Gergely így minősített: „. . . Szent Péter jogát és hatalmát magadra nézve csorbítottad és elidegenítetted, amikor országát hűbérül elfogadtad . . . a német királytól . . . Jól tudod . . . hogy . . . nem fogsz sokáig uralkodni, ha nem ismered el-tévedésedet helyrehozva – hogy az ország jogara, amely a tied, az apostoli és nem a (német) királyi felség hűbére”.¹⁸

A pápa tehát Magyarországnak Henriktől hűbérül való elfogadásában jelölte meg Salamonnak azt a Szent Péterrel szemben elkövetett vétkét, amelyet a mogyoródi vereség torolt meg. Gergelynek itt módosítania kellett szokványos érvelésén. Salamont ui. előbb győzték le, s ő csak ez *után*, *vereségét követően* fordult segítségért Henrikhez és „vette hűbérebe” tőle az országot. Azaz Salamon előbb bűnhődött és csak a büntetés *után* vétkezett. Érvelését a pápa ezen a ponton még nyomatékosabbá tehetette. Gézához írt, már idézett levelében ui. Salamon vereségét Isten *elevetudásával* magyarázta, hogy ti. Isten *előre* látta, milyen sérelmet fog okozni Péter apostolnak Salamon, ezért büntette őt hatalmának Gézára ruházásával.

Ennyiben vázolhatók fel a csata olyan istenítéletté nyilvánításának gondolati kapcsolatai, amely megerősítette VII. Gergelyt abban a felfogásában, hogy Magyarország Szent Péternek, illetve a Szentszéknek a tulajdona.

Mi indíthatta azonban Gergelyt erre a meggyőződésre? A Magyarországra vonatkozó evilági felsőség igényét kétségtelenül a 9. században hamisított Pseudo-Isidorus gyűjteménynek és a benne foglalt, 8. századi szerkesztésű Konstantin-adománylevélnek a szellemében alapozták a ménfői csatára. Az eljárás összefüggött a római renovatio-ideológiának a reform-pápaság és személy szerint Hildebrand általi alkalmazásával is.

A reform-törekvések hívei a 11. század közepétől a Pseudo-Isidorus anyagából (amelynek hamisított voltáról fogalmuk sem lehetett) bőven merítettek érveket a császár egyházfősége ellen.¹⁹ Az uralkodók egyházfőségi igényeinek bírálatánál azonban nem álltak meg. A „rex christus Domini”-vel, a király egyházon belüli uralmának elméletével és gyakorlatával harcias, hierokratikus ideológiát szegeztek szembe. Ez teokratikus politika kísérletéhez szolgált elméleti alapul. Olyan jogi keretet szerkesztettek, amelyben Pétert számos kisebb országnak, sőt még a császárságnak a felsőségeként is mutatták be. A császári hatalomnak az egyház fejétől való származtatása esetén a császár eleve nem léphetett fel az egyház és feje ellen. A hierokratikus felfogás pseudo-isidorusi elméleti gyökereként igen érdekes az I. Kelemen pápa nevére hamisított levél. Ez a főpapnak a királyi méltóságát Árontól, mint ószövetségi előképtől vezeti le: helyzete folytán „princeps populi et tanquam rex” lett, a néptől adót kapott és részesedett a termés zsengejéből, ítélte tiszta

és tisztátalan felett. Akit ezzel az olajjal kentek fel, pap, próféta és király lesz.²⁰

A főpap királyságának elmélete legjobb alapvetését természetesen a Constitutum Constantini-ben találja meg, amelynek a Pseudo-Isidoruson belül kiemelt helye van. Tartalmaz ugyan a Constitutum már az adresszben a pápaság számára nagyon nemkívánatos elemet: „... minden főtisztelendő és Isten számára kedves katolikus püspöknek, aki jelen császári rendelkezésünk következtében az egész földkerekségen alárendeltje a római szentegyháznak”.²¹ Dogmatikailag a pápaság szempontjából kétségtelen következtetés, hogy az adománylevélben Rómának az egyházi szférában való primátusa is császári rendelkezés következményeként jelenik meg. Efölött azonban szemet hunytak, viszont mindvégig idézték és hangoztatták a Constitutum nyomán, hogy a császár I. Szilveszter pápának adta „Itáliának és a Nyugatnak minden tartományát, helyét és városát (omnes Italiae seu occidentaliū regionum provincias, loca et civitates)”, mindenekelőtt Róma várost és környékét, a császári palotát és székhelyet. Ez volt a Szent Péter tulajdonába való első kommandáció. Ezt természetesen a Constitutum szerint nem a felajánlott területnek hűbérként való visszaadása követte, hanem a birodalom nyugati része felett a pápaság saját, evilági felsősége. Ez volt a hierokratikus uralmi ideológia pseudo-isidorusi alapvetése, amelyet számos területnek a Szentszék világi függésébe hozásával próbáltak megvalósítani.

Ezeket a szövegeket már VII. Gergely pápasága előtt igyekeztek hasznosítani a császár gyámkodásán lazítani iparkodó, bár általa trónra juttatott reform-pápák is. Jellemzően idézi a Constitutum-ot az a levél, amelyet 1053-ban IX. Leó pápa nevében Humbertus de Silva Candida fogalmazott Kerullarios konstantinápolyi patriarchához. Ebben a levélben H. G. Beck ítélete szerint megtalálható a reform-pápaság minden igénye a lelkiek dolgában is és a Dél-Itáliára vonatkozó követelésekben is.²² IX. Leó nevében Humbertus „a római apostoli szentszék földi és mennyei hatalmáról” értekezik. Deér József szerint mindkettőjük gondolkodását megvilágítja az adománylevélre való hivatkozás és szövegösszefüggése: „... Közre adunk ... egy keveset Konstantin privilégiumából, hogy még véletlenül se maradjon benned szemernyi kétség (a római egyház) földi uralmáról (de terrena ipsius dominatione)”. Ugyancsak Humbertus fogalmazta Leó nevében a Konstantinosz Monomakhosz császárhoz küldött levelet. Ebben felszólítja, kövesse mindenben Nagy Konstantint: „neved eredete szerint állhatatosan segítsd visszazerezni, megtartani és megvédeni azt, (constanter adiuva recuperare, retinere et defendere) amit ez a csodálatos ember Krisztus után az apostoli székeknek adott, megerősített és védett”. Humbertus pápai szempontoknak megfelelően alkalmazta, illetve alakította át a basileus „Új Konstantin”-mivoltára vonatkozó, sok évszázados bizánci felfogást és azt a reményt öntötte óvatosszavakba, hogy a Szentszék nemcsak III. Henriknek, hanem Bizáncnak a fellépésére is számíthat majd a normannoknak Dél-Itáliából való kiűzésében. Itt konkrét területi igények alátámasztására szolgált a Constitutum.²³ Leó e levél szerint azt szeretne volna, ha a nyugati és a keleti császár az egyház két karjaként siet segítségére a normannok ellen, „a súlyosan megpróbált kereszténység megszabadtására és az állam üdvének helyreállítására (... ut reipublicae reformetur status)”.²⁴

Miután a normannok Itáliából való kiűzésére irányuló pápai politika meghiúsult és 1054-ben látványosan megtörtént a szakítás is a keleti és nyugati egyház közt, II. Miklós pápa 1059-ben meghitt tanácsadójának, Hildebrandnak a tárgyalásai nyomán elfogadta a normannok Szent Péter hűbéreseivé való felajánlkozását. Lényegében felhatalmazta őket Szicíliának Bizánctól való meghódítására is. Ennek alapján Guiskard Róbert mint „Isten és Szent Péter kegyéből Apulia, Kalábria és mindkettőjük segítségével majdan Szicília hercege (Dei gratia et Sancti Petri dux Apulie et Calabrie et utroque subveniente futurus Sicilie)” tett vazallusi esküt II. Miklósnak.²⁵ Deér vizsgálatai szerint ennek az elfogadására a pápa különféle címen érezhette magát jogosultnak. Közülük az egyik, alighanem a legfontosabb, a Konstantin adománylevele lehetett.

Másik jogcímet 817., 962. és 1020. évi császári oklevelek nyújthattak, amelyek Itália fontos területein *ius, principatus ac ditio*-t és évenkénti census-t adományoznak Péter apostolnak, de a birodalom főhűbéruraságának szigorú fenntartásával („salva super eosdem ducatus nostra in omnibus dominatione et illorum ad nostram partem subiectione”). Guiskard ennek megfelelően ígérte a Szentszék javára évente census teljesítését Szent Péternek a pápai állam határain kívül minden addig általa birtokolt, vagy a jövőben birtoklandó földje (terra sancti Petri) után. A császári főhűbérúri igényeket a Constitutum segítségével lehetett ártalmatlanná tenni.²⁶

Miután Hildebrand a pápai székre jutott, levelezésében Deér szerint két, illetve három alkalommal mutatható ki szövegszerűen is a Konstantin adományára területi igények alátámasztása érdekében való hivatkozás: 1077-ben Korzika, 1078-ban Bretagne ügyében folytatott levelezésben, 1081-ben pedig a IV. Henrikkel szemben újonnan választandó német király számára készített eskümintában.²⁷ Különösen jelentős ez az utóbbi. Ebben ui. a leendő király és egyszersmind miles sancti Petri megegyezést ígér a pápával „azokról a földekről, vagy censusról, amelyeket Konstantin császár, vagy Károly adott Szent Péternek, és minden egyházzról, vagy birtokról, amelyet bárki férfi, vagy nő bármikor felajánlott, vagy átadott az apostoli széknek, és az én hatalmamban lesz, vagy van”.²⁸ A Deér által említettekén kívül alighanem ugyancsak Konstantin adománylevelére hivatkozik Gergely pápa az 1077. június 28-án „Hispánia királyainak, grófjainak és egyéb fejedelmeinek (regibus, comitibus ceterisque principibus)” címzett levelében.²⁹

Hispániára vonatkozó felfogását 1073-ban rövid, jogászai fogalmazásban így indokolta: „... Hispánia birodalma régtől fogva Szent Péter tulajdona volt, és jöllehet hosszú ideje pogányok foglalták el, még most sem illet meg senki fiát sem, hanem változatlanul kizárólag az apostoli széket, mert az igazság törvénye nem vált semmivé. Ami ui. Isten sugalmazására egyszer már jog szerint egyházak tulajdonába került, azt addig, amíg fennáll, törvényes átengedés nélkül, pusztán az idő múlásával csak használatuktól lehet elvonni, de nem joguktól elidegeníteni”.³⁰

Itt minden esetre legalább közvetett kapcsolatok állapíthatók meg a Gergely által Magyarországra vonatkozóan támasztott jogigénnyel. Területi szempontból Magyarországot kétségtelenül a Constitutumban foglalt nyugati tartományokhoz sorolhatták. Ezen kívül az Aba Sámuelre és hiveire kimondott pápai kiközösítés a császárt Szent Péter ítéletének végrehajtójává tette. A hadjárat emléke Bonizo tanúsága szerint Szent Péter zászlaja alatt kivívott és kifejezetten neki tulajdonítan.

dó diadalként élt a gregoriánus reform híveinek tudatában. Gergely III. Henrik győzelmét Péter apostol tiszteletére történt hódításnak tekintette és ennek Henrik általi elismeréseként hivatkozott a zsákmányul ejtett magyar királyi jelvények Rómába küldésére. Gergely megítélése szerint Szent Péternek az ilyen módon szerzett joga nem mehetett veszendőbe sem III. Henrik későbbi magyarországi hadjáratainak kudarcaival, sem hűbérésének, Péter királynak a bukásával. Gergely azt a fontos körülményt szintén nyilván a Szentszék javára magyarázta, hogy 1045-ben Péter király csak a maga élete tartamára (de nem egyszersmind utódaira nézve is) kapta vissza hűbérül III. Henriktől Magyarországot, a magyar előkelők viszont nemcsak Henriknek, hanem utódainak is tettek hűségesküt. Erről Herimannus Augiensis műve tudósít.³¹

Gergely pápa állásfoglalását befolyásolhatta a római császárság megújításának ideológiája is. Ebből a szempontból építhetett korábbi kezdeményezésekre. Már a császár által pápává tett IX. Leó (1048–1054) is a római birodalomhoz való viszonyt tekintette III. Henrik és I. András kapcsolatát. Kortársi életrajzírója, Wibert szerint Leóban „nagy buzgalom élt a birodalom gyarapítása iránt (fervor in agenda republica). Ezért sokszoros követjárással fordult Magyarországnak a római birodalomtól nem régen elszakadt előkelőihez (a Romano nuper imperio dissidentes), ne vonakodjanak megadni a császárnak a régi adókat a szokásos alázattal. Ők ebbe bele is egyeztek, ha bocsánatot nyerhetnek korábbi tetteikért. Ezért a szent kegyességtől indíttatva, buzdult fel a régi hazájába való harmadszori visszatérésre és arra, hogy rábeszélő kérelmekkel ostromolja a császár fülét ama bűnösökön való szánakozásból, akik hadat indítottak a birodalom ellen. Mivel azonban egyes udvarbeliek mesterkedésére, akik e szent ember áldásos tevékenysége ellen acsarkodtak, a császár bezárta fülét a pápa kérése előtt, a római birodalom (Romana respublica) elvesztette Magyarország neki való alávetettségét”.³²

Az egyházi reform hívei a renovatio ideológia felhasználása közben annak is hamarosan megtalálták a módját, hogyan állítsák céljaik szolgálatába a pogány ókori Róma egykori nagyságát. Régi, patrisztikus hagyomány volt – I. (Nagy Szent) Leó pápa (440–461) ment ebben a legmesszebb – a keresztény Rómát a pogány antik kitalálójaként és betetőzőjeként ünnepelni. Ilyen módon az ókori Róma nagyságának dicsérete és elismerése csak annál nagyobbá tette a pápa Rómájának dicsőségét. Schramm néhány igen fontos mozzanatra figyelmeztetett ezzel kapcsolatban. Így arra, amit Anjoui Gottfried 1059-ben írt Hildebrandnak: azért fogják dicsőíteni, mert hit és fegyver által Rómája mindig győzhetetlen volt. Salernoi Alfano azért énekelte meg őt, mint archidiakonust, mert amit szerény szavával tesz, azzal felülmúlja Caesart és Mariust, Róma pedig többet köszönhet neki, mint a Scipioknak. Schramm idézi azokat a sorokat, amelyekkel Monte Cassinoi Amatusnak a közben pápává választott Hildebrandhoz írt versezete kezdődik: „Világ dicsősége, a legyőzött királyok koronájával díszítetten ékes Róma... (Orbis honor, Roma splendens decorata corona victorum regum...).” Ide kívánczik Gergelynek az a megjegyzése, amellyel 1080-ban Schramm találó hasonlata szerint háborút megnyerő imperátorként emlékeztetett az ellenpápa feletti egykori győzelemre: „Tudjátok, ... mennyit gyarapodott birodalmunk (Respublica nostra) méltóságban és diadalokban annak a harcnak a megvívása során”.³³

A szerpap-, áldozópap- és püspökkardinálisok három rendje a 11. század második felében forrt össze a bíborosok testületévé, s a folyamat kb. 1100-ra tulajdonképpen le is zárult. Damiani Péter (†1072), az egyházi reform nevezetes alakja, a bíborosokat az egyetemes egyház lelki szenátorainak (*spirituales . . . universalis ecclesie senatores*) nevezte, akiket „az emberi nemet alá kell vetniük Krisztus, az igazi imperator törvényeinek”, követve ebből a szempontból a régi rómaiak kúriáját, (*antiquam . . . curiam Romanorum*), azt a földi szenátust (*terrenus ille senatus*), amely római impérium alá vetett minden népet.

A római papságra Szent Jeromos óta (4–5. sz. fordulója) alkalmazták a metaforát: a római egyház szenátusa. Humbertus de Silva Candida azután II. Miklós pápa egyik oklevelében a pápai *Curia Romana* hatalmáról és uralmáról beszélt, terminológiai szempontból is előkészítve a pápai udvar és ezen belül a bíboros-testület antik római lepelbe öltöztetését.

Egyebek közt ez az ideológiai, jogi és intézményi fejlődés kapott magvas kifejezést az 1075. évi *Dictatus pape* pontjaiban. Ezek egyike, a 8. pont – tulajdonképpen a *Constitutum Constantini* egyik kiváltságára támaszkodva – főként a konstantinápolyi patriarcha elleni éllel kimondta: a pápa „egyedül alkalmazhat császári jelvényeket (*Quod solus possit uti imperialibus insigniis*)”. A *Dictatus* 12. és 27. pontjairól nem is szólva, amelyek szerint a pápának „szabad letennie a császárokat (*Quod illi liceat imperatores deponere*)” és „az alattvalókat feloldozhatja a gonoszok iránti hűség alól (*Quod a fidelitate iniquorum subiectos potest absolvere*)”, Gergely már a 8. cikk megfogalmazásával nagy lépést tett az 1170. körül a *Summa Coloniensis*ben hirdetett tanításhoz: „A pápa igazi császár (*Papa ipse verus imperator*)”.³⁴

Gergely ezzel az ideológiai-jogi háttérrel minősítette Magyarországot Szent Pétertől való evilági függésének egyik címévé a ménfői csatát.

Követelését Magyarországon Géza és Szent László idején a határozott és nyílt elutasítás elmaradása ellenére sem méltányolták, mint ahogyan Európa némely más országában sem. A Gergely igényére Magyarországon támadt visszhang vizsgálata előtt-egyfajta összehasonlítás lehetősége kedvéért-kívánatos olyan terület viszonyainak rövid bemutatása, ahol Gergely evilági felsőségi követeléseinek szintén nem tettek eleget, s emellett bizonyos valószínűséggel következtetni lehet a magatartás feltehető indokolásának legalább egyes szakrális elemeire.

Ez a terület Hispániában Leon és Kasztília. Az itteni uralkodók soha nem ismerték el evilági tekintetben a pápa felsőségét. Az ibériai félszigeten ezzel éppen ellentétes hagyomány élt. Hispánia tí. egészen a 11. század közepéig csak igen laza, vagy éppen semmiféle kapcsolatban sem állt a pápasággal.

Szent Jakab apostol közzelfogás szerinti nyugvóhelye, Iria, a későbbi Santiago de Compostela, III. Alfonz asturiai és leoni király 906. évi oklevelének kifejezése szerint *apostoli székhely* (*sedes apostolica*), az ottani püspök pedig *apostolica serenitas* volt. III. Ordoño király 954-ben a santiagoói püspököt „az egész földkerekség főpapjának (*totius orbis antistes*)” nevezte oklevelében.

Hispániának egyházi szempontból Európa egyéb területeitől való különállása csak a 11. század közepétől kezdett fokozatosan megszűnni. 1049-ben IX. Leó az „apostoli” cím használata miatt kiközösítette a santiagoói püspököt, de egyelőre

kevés eredménnyel, úgy, hogy az első bíborost, aki a pápa legátusaként Santiagóba ment, állítólag gúnyolódással fogadták. Kasztília és Leon királya, V. Alfonz (1065–1109) 1072-ben oklevélben azt írta, hogy egész Hispánia országa vagy kormánya Szent Jakab főhatalma alatt van („S. Jacobo apostolo, in cuius ditione terra vel regimen consistit totius Hispanie”). 1088-ban azután VI. Alfonz kiegyezett Rómával, a pápa Toledóba primást nevezett ki. Ezzel egyházi tekintetben a pápa auktoritásának elismerése befejezett tény volt. 1095-ben privilégiumot szerzett tőle maga a santiagoói püspök. Kasztíliában és Leonban tehát merőben *lelki* vonatkozásban is sokkal lassabban érvényesült Róma fennhatósági igénye, mint például Aragóniában. Ez utóbbit királya már 1068-ban Szent Péter tulajdonául ajánlotta fel. A leoni és kasztíliai király római hűbérigényekkel kapcsolatos magatartását a Szent Jakab-ideológia feltétlenül befolyásolta.³⁵

II.

Nem kétséges, hogy Magyarország és a Szentszék evilági kapcsolatainak természetéről 1074-ben bőven kifejtett véleményét a pápa Szent László trónralépése, 1077. után is változatlanul fenntartotta. Géza idejéből erre a szentszéki igényre nem ismerünk semmiféle visszhangot. Ha a *Legenda Major Sancti Stephani*-t a szakirodalom egységes felfogásával összhangban 1077. és 1083. között keletkezettnek tekintjük, akkor szövegéből nagy valószínűséggel magának Szent Lászlónak és korának állásfoglalására is következtethetünk.

Írója nehéz feladatot kapott. Úgy kellett István király szentségével foglalkoznia, hogy elismerésük nélkül is tiszteletteljes választ ad a Szentszék Magyarországot illető igényeire és formális elutasítás nélkül is elveszi Gergely érvelésének élet. Nyílt visszautasításuk ui. elkerülhetetlenül színvallás lett volna Gergely pápa, Géza és Szent László közös ellenfele, IV. Henrik és az ő védenice, Salamon mellett. Röviden: a legendairónak egyszerre kellett védenie Magyarország önállóságát a pápa és a császár főhűbérúri igénye ellen.

Szerzőjét és első olvasóit, akiknek a *Legenda Maior* eredetileg szánták, a szakirodalom teljes joggal keresi szerzetesek közt már csak azon az alapon is, hogy „*Szent Benedek atyát* (titulo sancti patris Benedicti)”³⁶ említi. Legfőbb célja az lehetett, hogy mindenek előtt a hazai szerzetes közösségeket győzze meg mondanivalójának igazáról. Arra eleve kevés lehetett a reménye, hogy pl. VII. Gergely, vagy követői előtt igazolja István szentségét. Gergely pápa ti. éppen 1081-ben fejtette ki elvi álláspontját a királyok szent voltáról: „A világ kezdetétől mind mostanig nem találtunk hiteles irományban hét olyan császárt, vagy királyt, akiknek élete a kegyességben annyira kitűnt, és csodajelek erejével oly ékes volt, mint a világot megvetők végtelen sokaságé, bár azt hisszük, hogy közülük többen irgalomból üdvöt találtak a mindenható Istennél. Hogy az apostolokról és vértanúkról hallgassunk, a császárok, vagy a királyok közül ki jeleskedett csodákkal úgy, mint Szent Márton, Antal és Benedek? Melyik császár, vagy király támasztott fel halottat, tett tisztává bélpoklost, vagy látóvá vakot? Íme a kegyes emlékü Konstantin császárra, Theodosiusra és Honoriusra, Károlyra és Lajosra, mint az igazságosság pártfogóira, a keresztény vallás terjesztőire és egyházak védőire,

az anyaszentegyház tisztelettel és elismeréssel tekint ugyan, de mégsem jelenti ki, hogy a csodák akkora dicsőségével ragyogtak. Továbbá hány király vagy császár nevére szenteltet bazilikákat, vagy mondat-e tiszteletükre miséket a szentegyház?”³⁷

Ez a nyilatkozat önmagáért beszél. Eszerint Gergely nem ismerte el pl. a helyi, vagy országos kultuszban részesített, nem kis számú burgund, Meroving-kori frank és brit szigeti uralkodó szentségét, nem jelölt meg név szerint egyetlen szentnek tekintett uralkodót sem. Nem tehetjük fel, hogy Istvánt hajlandó lett volna pl. Nagy Konstantin, vagy Károly elé helyezni, amikor kétségtelenül meglevő, sok évszázados helyi kultuszokról sem vett tudomást. A Nagyobb Legenda megírásának célja ezért inkább csak hazai, főként egyházi, és rajtuk keresztül, közvetve, szélesebb laikus körök tudatának befolyásolása lehetett. Rómától legfeljebb István belföldi tiszteletének hallgatólagos, vagy kifejezett jóváhagyását várhatták.

A legendaszerzőnek nagyon meg kellett fontolnia, hogyan szállhat szembe azzal a súlyos érveléssel, amelyet a ménfői csatavesztésből Magyarország függőségére nézve merített a pápa és meríthetett volna bármikor ellenfele is, IV. Henrik, a ménfői győztes fia. Az adott körülmények közt úgy nem érvelhetett, mint pl. a 11. század elején Querfurti Brunó és Vitéz Boleszláv II. Henrikkel szemben. Bruno ti. 1008-ban emlékeztette a német királyt: a németek elleni háborúban „nem védte-e meg (Boleszlávot) Szent Péter, akinek adófizetőjéül vallja magát (cuius tributarium se asserit) és Szent Adalbert vértanú?”³⁸ Ez ahhoz hasonló gondolatmenet volt, mint amellyel Gergely a magyar királyság Szent Pétertől való függését kívánta igazolni. Péter apostol alakját a legendának ezzel kapcsolatban mindenképpen ajánlatos volt kerülnie.

A magyar szerző tulajdonképpen VII. Gergely és III. Henrik argumentumáéhoz hasonló fordított szembe a pápai (és netáni császári) fennhatósági követeléssel: Szent Istvánnak II. Konrád ellen 1030-ban megnyert háborúját. Istvánnak a hadbavonulás előtt a szöveg szerint Szűz Máriához mondott imája, amely Dávidnak a biblia szerinti (I Par 21, 17 és II Reg 24, 17) szavaira emlékeztet, sajátos keretbe foglalta a hadjáratot: „Ha azt akarod, világ úrnője, hogy ellenség dülja fel örökséged szőlőkertjét és pusztítsa el a kereszténység zsenge növényét, könyörgöm, ne restségemnek, hanem akaratod elhatározásának tulajdonítsák. Esedezem, hogy kíméld meg az ártatlan bárányokat, s a pásztor maga bűnhődje azt, amit vétke érdemel”. Ez az imádság egyszerűen Isten, pontosabban Mária ítéletévé minősíti a háború kimenetelét. A legenda szerint Konrád nevében, de egyáltalán nem az ő megbízásából titokzatos követek jelentek meg számos német csapatvezérnél és hazaparancsolták őket. Az övéitől faképnél hagyott császár „nem kételkedett abban, hogy Isten akaratából, az igen keresztény (István) király reményességének megerősítése végett történt, és azután tartózkodott országának megtámadásától, mert meggátolta az Örök Bírótól való félelem”.³⁹

Eszerint maga Konrád is istenítéletnek fogta fel kudarcát és Magyarország iránti magatartását ettől fogva ez a belátás szabta meg. Gergely levelei ugyan nem, de legalább egyes hívei – Bonizo idézett adata szerint – Konrádban látták a Magyarországot Szent Péter zászlaja alatt meghódító császárt. A legenda előadásában istenítélet pecsétjét kapja István imájának az a nevezetes megállapítása,

hogy Magyarország – Mária öröksége (hereditas). Ez a konstrukció jól megállapíthatóan a *terra sancti Petri* ellendarabja, s célját Gergely követeléseinek ismeretében alighanem eme igények aaptalanságának a közvetett bizonyításában jelölhetjük meg. Gondolatmenete azt a ki nem mondott, de könnyen vonható következtetést sugalmazza, hogy Magyarország istenítélettel bizonyítottan Mária öröksége, azaz nem minősíthető a Terra Sancti Petri részének. Hasonló állásfoglalás ez, mint a Szent Jakab-ideológia a pápa evilági fennhatóságát soha el nem ismerő Leonban, illetve Kasztiliában. A Nagyobb Legenda más alkalommal is visszatér arra, hogy István magát és országát imádságaiban Szűz Máriának ajánlotta, s kijelenti: Mária tette őt királlyá.⁴⁰

A legendaíró ezekkel a Szent Istvánnak tulajdonított megnyilatkozásokkal és aktusokkal két dolgot minden esetre igazolni igyekszik. Az egyik az, hogy Magyarország Máriának elkötelezettje már legelső királya óta, s ezt a szerző olyan kifejezésekkel mondja el, amelyekkel egyébként a Szent Péter, illetve a Szentszék tulajdonába adást, védelme alá helyezkedést szokták megörökíteni. Az István-életrajzban ezen kívül Mária közbenjárása úgy juttatja győzelemhez a magyarokat, ahogyan Gergely levelei szerint Péter apostol az ő védenecit. A legendaszerző tehát Magyarországgal kapcsolatban Szűz Máriának tulajdonít egyebütt Szent Péterének tekintett funkciókat. A másik fontos mozzanat: az ország mennyei védelemben részesítéséről való gondoskodás megörökítése, az olvasókban és hallgatókban ama tudat felébresztése, hogy Magyarországnak olyan égi pártfogója van, akinek mint Isten-nél való közbenjárónak a hatalma *mindenkiét* felülmúl. A Konrádra mért vereségnek ezzel a beállításával a legenda ismeretlen szerzője a ménfői csata alapján emelt császári és pápai követelések élét igyekszik minden valószínűség szerint elvenni.

Az ország önállóságát illető császári és pápai igények fontos magyarázatul szolgálnak ahhoz az érdekes megvilágításhoz is, amelybe a legenda szerzője a magyarság pogány múltját helyezi. Ezt a multat ti. összeveti egyéb népek történetének kereszténység előtti szakaszával, és egyszersmindenkorra igyekszik megadni a keresztény Magyarország elleni támadások minősítését.

Előadása szerint „egyes apostolok országokat királyaikkal, mások fejedelemségeket fejedelmeikkel, ismét mások tartományok körzeteit és kerületeit főnökeikkel és előljáróikkal egyetemben Krisztus hitének követésére vezérelték és a Szent Lélek tűzének lobogására szerte a világon annyira szilárdan megvetették az anyaszentegyház alapjait, hogy még Róma is, az egész világ fővárosa, a császári egveduralom méltóságával, meghajolva Krisztus hite előtt, elfordult a hiábavaló tévelygéstől (. . . in tantum . . . per orbem universalis ecclesie sunt stabilita fundamenta, quod etiam ipsa mundi totius metropolis Roma, cum monarchia dignitatis imperatorie Christi fidei colla submittens vanitatum erroribus renunciauit). Nem maradt olyan ország, vagy népség, amely . . . ne fogadta volna be Krisztust.

Ezért történt, hogy az isteni irgalom a pusztulás és tudatlanság ama fiaira, arra a bolyongó és vad népre nézett a mennyből kegyes tekintettel, amely azt sem tudta magáról, hogy Isten teremtménye, tudniillik a Pannonia földjén élő magyarokra, hogy most már, amikor eljött az erre eleve elrendelt idő, a gonoszság útjáról az igazság ösvényére . . . vezesse el a felhő szétoszoltával őket, akiket a keresztények

bűneinek megtorlása végett szülőföldjükről titokzatos örök végzésével annak előtte nyugatra rendelt”.⁴¹

Ez az aránylag terjedelmes szövegrészlet azt mutatja, hogy szerzője azonos módon kedvezőtlenül ítéli meg az összes nép – magyar és nem-magyar – történetének pogány szakaszát, annyira, hogy szerinte még Róma is „vanitatum erroribus” hátatfordítva tért meg. Kitűnik, hogy az író élesen megkülönbözteti egy nép evilági hatalmát és dicsőségét az Isten ismeretében való előrehaladásától, hiszen hit dolgában Róma is tévelygett. A pogányságból az igehirdetés hatására való megtérés tényét *minden* népnél megállapítja, a pogányságot *minden* nép kereszténység előtti, szükségszerű és elkerülhetetlen állapotának ábrázolja. Bár kemény szavakkal ostromozza a magyarok pogányságát, észrevehetően *más* népeket sem bírálja el kedvezőbben, s a magyarok pogány korszakát sem ítélte meg szigorúbban, mint a többiekét.

A Nagyobb Legendából – de a 11. századnak tekinthető krónikából is – világosan kitűnik, hogy szerzőik és azok a körök, amelyekhez tartoztak, a magyarság pogány korszakát nem favorizálták ugyan, de nem is becsmérték olyan módon, mint ahogy azt a szakirodalom a szövegek félreértése következtében rendszerint felteszi. A pogány korszak 11. századi szerzők általi megítélését nem lehet – beidegzett szokás szerint – pusztán „szigorúan egyházas nézeteikkel” magyarázni. Ennek alapján ui. a kérdésekre nem adható megfelelő válasz.⁴² A legendairó megnyilatkozásainál fontos szerepet kapott *más* tényező is: a német támadásokkal és pápai követelésekkel szembeni állásfoglalás szüksége, a külpolitika szempontja. Ez minden esetre más hangsúlyt ad a pogány magyarokról mondottaknak.

A szöveg bizonyára okkal emlegeti a császári Rómának a pogányságból való megtérését, méghozzá, úgy látszik, az ellenfeleivel szemben VII. Gergely által is szívesen idézett Pseudo-Isidorus egyik részlete nyomán.⁴³

A római birodalom egykori pogányságára és a pogány magyar hajdankorra való hivatkozás minden bizonnyal összefüggött Konrád császár 1030. évi támadásának az ábrázolásával és a hadbainduláskor az István ajkára adott imádsággal. Konrád „lerontván a béke csendességét (destructa pacis tranquillitate)” indít hadat Magyarországra, Mária öröksége ellen. A pogányság miatt elítélt ősmagyarság megtért 11. századi utódairól van itt szó, akiknek országa nem alábbvaló, hanem egyenrangú a többi keresztény országgal. Aki ellene támad, akárki is az, pl. a császár, tettével „a kereszténység zsenge palántájára” emel bűnös kezét, vétke annál súlyosabb, mert „novella plantatio”-ra, könnyen elpusztítható fiatal hajtás tövére tört. Ha az író sötét színekkel festette a magyarság pogány közelmúltját, akkor annál erősebb kontrasztot adott és kiemelte a nép keresztény hitre térésének tényét, a sötét háttér pedig annál kedvezőbb fénybe állította a magyar történelmi keresztény szakaszát, a 11. századi hazai jelenkort. Éppen itt az összefüggés Konrád 1030. évi hadjáratának a kereszténység zsenge palántája elleni támadásként való bemutatása és a római impérium hajdani pogányságának emlegetése közt. Ez ti. világos célzás arra, hogy a renovatios ideológia pápák által is vállalt birodalma, az 1030-ban a keresztény Magyarországra törő keresztény impérium valaha ugyanúgy pogány volt, mint a magyarok István előtt, azaz a római császárság pogányként nem volt különb, mint a magyar pogány. Még ennél is többről van

szó azonban. A pogány magyarok támadásait a legendaíró a nyugati keresztények vétkeinek megbüntetésére *isteni elhatározásból* indított hadjáratoknak, az isteni üdvtér részének tartja, Pannoniát pedig olyan színtérnek, ahol a magyarok, ugyancsak a gondviseléstől rendelt időben, felveszik a keresztiséget. Konrád 1030-ban *erre* a Pannoniára tört, amelynek lakói keresztények és István imája szerint „ártatlan bárányok (insontes oves)”. Ezt azután a legenda csodával, istenítélettel hitelesíti. A szerző ilyen módon megteremtette a pogány magyarok hadjáratainak a sajátos ellensúlyát: Konrád támadását nemhogy azonos síkba helyezte a pogány magyarok támadásaival, hanem még alájuk is minősítette. Konrád ti. keresztény volt és ártatlan keresztényeket támadott meg ok nélkül, a béke felrugásával, a pogány magyarok kalandozásai viszont Isten rendeléséből, a keresztények vétkeinek megtorlása végett történtek.

A nagyobbik István-legenda tehát sajátos kontrapunktikával dolgozta fel a pogány magyarok történetét, és „bűneiket” nagyon is meghatározott céllal: a német támadás sötét beállításának fokozására, hatásosabbá tételére idézi fel. Ebből a szempontból egyenesen szüksége volt a pogány múltra, amelynek Szent István és a 11. századi magyarság általi meghaladását annyira hangsúlyozza a legenda.

A korabeli magyarok keresztény buzgóságának főbizonyítékaként a körükben elterjedt különleges Mária-tiszteletet hozza fel a szerző.⁴⁴ A magyarság buzgó vallássosságát a Nagyobb Legenda alig 15–20 évvel az 1061-i utolsó pogánylázadás után hangoztatja, annak a Szent Lászlónak az idején, akinek egyik törvénye még kénytelen a kutaknál, forrásoknál és fáknál pogány módra áldozatot bemutató személyek büntetéséről intézkedni.

A legenda szóban forgó állításának apologetikus célzata és jellege ilyen körülmények közt nyilvánvaló. A ménfői csata és évtizedek múltán is megfigyelhető következményei, a császárral vívott küzdelmek és VII. Gergely igényei parancsoló szükségként írták elő, hogy a birodalmi expanziót fosszák meg a „rossz keresztények”, a „hamis hitűek”, „az egyház ellenségei” elleni hadjárat nimbuszától, amely hallatlanul veszélyes lehetett a korai magyar állam önállóságára.

A német király római császárként, a római egyház *defensor*ának szerepébe különleges jelentőséghez jutott – éppen egyházi szempontból – a keresztény uralkodók közt, mert ez utóbbiak *mindegyike* csak valamely *részegyház* defensora volt. Az egyházi reform pápai a császárok egyházfői igényeivel szembefordult ugyan, de hódításaik és győzelmeik eredményeiből sok mindent kisajátítottak a császári gyámkodástól megszabadított Szentszék javára. A császár említett *defensor*-szerepe, és az ennek megfelelő ideológia következtében ellenfelei, pl. a magyarok, VII. Gergely előtt és után is bármikor ki voltak téve „a kereszténység ellenségeivé” nyilvánításnak. A birodalommal való szembeszállásuk az egyházzal és a hittel való szembeszállásnak is minősülhetett, és *igazhitűségük* kétségbevonását idézhette fel. Azt már bemutatottuk, milyen eljárásra ösztönöztek a „hamishitűekkel” szemben a koronázási szertartások imái. Ezt a minősítést, amely bizonyos körülmények közt a *pogánynál* is súlyosabb volt, a keresztiséget nem rég felvett népek és uralkodóik már csak kereszténységük kezdetlegessége miatt is könnyen megkaphatták. Lengyel és cseh uralkodókat a 11. század elején Merseburgi Theotmar, évtizedekkel később

pedig Hersfeldi Lampert és mások egyaránt „tyrannus”, „hostis cunctorum fidelium”, „satellites diaboli”, „falsus Christianus” jelzőkkel illették.

A Nagyobb Legenda szerzője és maga László király nagyon is tisztában lehetett ezekkel a körülményekkel. A szerzőnek ezek közepette kellett védenie a még korántsem teljesen szilárd kereszténységű ország önállóságát, kétfelé vitázva: a Szentszék javára támasztott követelésekkel is és a ménfői győztes fiának, IV. Henriknek az igényeivel is, akinek hűbérese lett Salamon.

Ismerkedjünk meg kissé bővebben Theotmarnak a lengyel királyra vonatkozó véleményével, mert olyan jogi elemei vannak, amelyek közeli kapcsolatban állnak az Aba és magyarjai kiközösítéséhez feltehetően alapul vett kánonokkal. Ilyen módon mélyebben bepillantathatunk a Nagyobb Legenda írójának helyzetébe és feladatába is.

Theotmar (†1018) szerint Vitéz Boleszlávnak akkor még nem régen keresztény alattvalóit méltán kormányozzák kegyetlen szigorral, „mert . . . úgy kell legeltetni, mint az ökröt, és úgy kell fenyíteni, mint a csökönyös szamarat . . . Akit hetvened vasárnap után húsevésen érnek, az fogainak kihúzásával súlyosan lakol . . . Az ezeken a területeken újonnan bevezetett isteni törvényt jobban megszilárdítja az ilyen erőhatalom, mint a püspök által rendelt böjt”.⁴⁵

Theotmart kétségtelenül politikai tekintetek ösztönözték arra, hogy Boleszlávot hűbérura, II. Henrik ellen lázadó vazallusnak mutassa be, és a lengyel uralkodónak tulajdonított magatartást jogilag minősítő kánonokra hivatkozzék. Előadása szerint Boleszláv 1014-ben a pápánál és Itáliában is ármánykodott a német király ellen és követei útján igyekezett szembefordítani Henrikkel, akit csak lehetett: „Ennyire tisztelte az Istent, ennyit adott a nemes lovag tántoríthatatlan hűségének hírére (militis inlyti firma fides) és ennyire törődött a félelmes hűségükkel. . . . Amikor vagy maga veszi észre, vagy valamilyen hitbeli feddés által mérlegre veti, milyen sokat vétkezett, maga elé téteti a kánonokat és kikeresteti belőlük, hogyan kell az ilyesmit jóvátenni, majd eme írásoknak megfelelően igyekszik az elkövetett bűnt kiengesztelni. Mégis inkább szokása veszélyesen vétkezni, mint az üdvös bűnbánatban megmaradni”.⁴⁶

Itt az uralkodó és alattvaló, illetve hűbérúr és vazallus közti viszonyra vonatkozó eskü megsértését, megszegését büntető kánonról van szó, amely az esküszegő hűbéresnek a kiközösítését rendeli el, ha nem tart bűnbánatot. Ósrégi egyházi jogfelfogás szerint a bűnbánatot megtagadó bűnösök, akik vétkükben a kiközösítés ellenére is makacsul kitartanak, és a rájuk mért egyházi fenyítéket is megvetik, gyanúsak az eretnekségre, és hitehagyottnak tekintendők. Emellett Theotmar is feltétlenül osztotta a korai feudális jognak azt az uralkodó tételét, amely a hűbérviszonyt szakrális szférába emeli és amely szerint a fidelis Dei – egyszersmind fidelis regis is.⁴⁷ Ezért írja az 1018-ban felkelt és a pogányságba visszatérő abodritokat „Krisztus és hűbéruruk elleni lázadóknak”.⁴⁸ Mindezek ismeretében nem tartható az ellenfél szokványos befeketítésének, vagy a stílus pusztá dagályosságának az, hogy Theotmar Boleszlávot a „minden hívő ellenségének” nevezi,⁴⁹ hanem ez Boleszlávnak a szerző általi súlyos jogi minősítését is kifejezi.

Idézzük emlékezetünkbe azt az alapvető fontosságú tény, hogy III. Henrik

befolyására a pápa a Henrik védelme alá helyezkedő Péter hazai ellenfeleit „királyuk meggyalázásáért” közösitette ki.

Összevetve ezt a körülményt azzal, amit Theotmar Boleszlávról állít, kétségtelennek látszik, hogy Abával és a magyarokkal szemben a pápa ugyanarra az álláspontra helyezkedett és ugyanazt a kánont alkalmazta, mint amilyent a lengyelekkel szemben Theotmar foglalt el, illetve idézett. Nagy különbség abban mutatkozik, hogy Theotmar ezt a kánont jogi következmények nélkül, krónikájában olvasta Boleszláv fejére, Aba és a magyarok azonban sokkal súlyosabb helyzetbe kerültek. Őket ugyanis ennek a kánonnak az alapján a pápa anathémával sújtotta a császár védelme, Péter érdekében. Ez a szankció része volt a ménfői csata ama terhes jogi és ideológiai örökségének, amelyet a legendaszerzőnek ártalmatlanná kellett tennie.

Feladatát nagyban nehezítették az 1046. év eseményei. 1045-ben ti. Péter forma szerint is hűbérese lett a császárnak, a magyar előkelők pedig hűséget esküdtek III. Henriknek és utódainak. 1046-ban tehát a Pétert megbuktató és I. Andrást hatalomra juttató mozgalom politikailag és jogilag a császári főhűbérúr ellen is irányult. Ilyen módon az említett kánonok *elvileg* már nemcsak Péter, hanem közvetlenül és személyesen III. Henrik érdekében is alkalmazhatókká lettek volna, bár ilyen érvényesítésükről nem tudunk.

A mozgalom ezen kívül köztudomás szerint pogány ideológiájú felkeléssel és a keresztények közti öldökléssel fonódott össze. Ez a körülmény, az 1060/61-ben a Vata fia Janus nevéhez fűződő lázadás, valamint a pogányság maradványainak Szent László idején is megállapítható, lappangó jelenléte azután lehetőséget adhatott arra, hogy a császári ideológusok a politikai propagandában a kereszténység magyarországi ügyének „föltését” hosszú ideig császári oltalom alá helyezkedő trónkövetelőknél és császári fennhatósági igényeknek a védelmével, valamint a magyarság éles bírálatával kapcsolják össze.

A magyarok „félhitűségének”, a keresztény vallásban való állhatatlanságának motivuma német szerzőknél igen szívósan tartotta magát. Politikai szempontoktól vezetve, még a 12. század közepén is ahhoz hasonlóan nyilatkoztak a magyar népről és a keresztény hithez való viszonyukról, mint ahogyan Theotmar írt Boleszláv alattvalóiról.

Annak ellenére tették ezt, hogy a magyar társadalomban a kereszténység a 12. század közepére már teljesen megszilárdult, fejlődését, intézményeit mi sem veszélyeztette. Tanítása uralkodó eszmerendszerként befolyásolta az emberek gondolkodását, helyzete Magyarországon semmiben sem különbözött a korabeli keresztény Európában bárhol elfoglalt helyzettől. A királyi család két tagját, Istvánt és Imrét akkor már évtizedek óta szentként tisztelték. Reicherspergi Gerhoh apát II. Gézát mégis „vad és barbár (immitis et barbarus)” királynak, az országot „névlegesen is alig keresztény uralkodók hatalma alatt levő, barbár föld (terra . . . barbarica vix nomine tenus christianorum principum dominio subdita)”-nek minősíti.⁵⁰

Hasonló értelmű, de következményei szempontjából még súlyosabb ítéletet mondott a magyarokról krónikájában Freisingi Ottó: „Istvánt szentként való tiszteletré tartják méltónak a magyarok . . . akik eddig még megtartották a keresztény hitet (Ungari hactenus fidem Christianam servantes)”.⁵¹ Ottót elfogultsága itt legalább

olyan messze ragadta, mint a Gesta Friderici Imperatorisnak a magyarok szörnyeteg mivoltát és Pannónia szépségére való méltatlanságukat hangoztató kirohanásában. A krónikában ti. egyazon mondatban gyanúsította a magyarokat a hitehagyás lehetőségével és vonta kétségbe (vagy tagadta) István király szentségét.

Az ilyen fajta nézeteknek Magyarországra való esetleges behatolása, vagy éppen elterjedése erkölcsileg béníthatta meg és fegyverezhette le, ügyének igazára vonatkozó meggyőződésében rendíthette meg a társadalom haderejét. Ottónak István szent voltát kétségbevonó megjegyzése hiúnak minősítette a korabeli magyarságnak Szent István érdemeiben és Isten előtti közbenjárásában való bizakodását. Igazában attól a tudattól foszthatott volna meg, hogy a magyaroknak szent védelmezőjük van, akiben „hitük eredetét (fidei principium)” látták. Eszmeileg és erkölcsileg meggyengített középkori társadalom és hadserege mindenesetre kisebb ellenálló erőt fejthetett ki a hathatós égi pártfogóban való reménykedéstől megfosztottan, és Isten kegyelmét eleve az ellenség, a birodalom oldalán tudva.

Ezért, ilyen szempontból is mérhetetlenül fontos volt a Nagyobb Legenda írójának tette, amely nyilván megfelelt Szent László szándékának is: egyszerre adván választ pápai és császári fennhatósági igényekre, megkezdte Szűz Mária Magyarországot védő mennyei pártfogó-szerepének a középkori hazai (mindenekelőtt egyházi) tudatban való meggyökereztetését, köztudatba vésését. Benne a 11. századi magyarság önvédelmi gesztusát is láthatjuk, amellyel fegyvert keresett ellene vallási érvekkel is támogatott, bármiféle támadással szemben.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZETEK

1. *E. Eichmann*, Die Sog. Römische Königskrönungsformel. Historisches Jahrbuch, Bd. 45. 1925. 534. old.
2. *P. E. Schramm*, Die Krönung bei den Westfranken und Angelsachsen von 878 bis um 1000. ZRG KA 23. 1934. 204. old.
3. Az évkönyv adatait a magyarok és Aba anathémával sújtásáról, valamint a csatának tulajdonított istenítélet-jellegről lásd *Annales Altahenses Maiores*, SRG in usumscholarum ed. E. ab Oeefe, Hannoverae, 1891², 35, 36 és 46 old.
4. „... Regnum Ungarie sancte Romane ecclesie proprium est a rege Stephano olim beato Petro cum omni iure et potestate sua oblatum et devote traditum. Praeterea Henricus pie memorie imperator ad honorem sancti Petri regnum illud expugnans victo rege et facta victoria ad corpus beati Petri lanceam coronamque transmisit et pro gloria triumphi sui illuc regni direxit insignia, quo principatum dignitatis eius attinere cognovit”. Das Register Gregors VII. Herausgegeben von E. Caspar. Berlin 1920. nr. II. 13, 145. old.
5. MG Libelli de lite... I. k. 583. old.
6. „Quod quia consanguineus tuus a rege Teutonico non a Romano pontifice usurpative obtinuit, dominium eius, ut credimus, divinum iudicium impedivit”. Reg. II. 63. id. kiad. 218 old., és „Contempto nobili dominio beati Petri apostolorum principis, cuius regnum esse prudentiam tuam latere non credimus, rex subdidit se Teutonico regi et reguli nomen obtinuit. Dominus autem iniuriam suo illatam principi previdens potestatem regni suo ad te iudicio transtulit”. Reg. II. 71. id. kiad. 230 old.
7. Reg. VII. 14/a. id. kiad. 483, 486–487 old.
8. Reg. VI. 16. id. kiad. 422 old. – Querfurti Bruno idézendő levelének részlete: *W. Giesebrecht*, Geschichte der deutschen Kaiserzeit, Leipzig, 1885⁵. II. k. 704 old.
9. „O, domine Sergi, modo cognovimus, quia tu non es sanctus Petrus apostolus nec legationem illius ex veritate geris. Dixisti enim nobis hesterna die, quod domnus apostolicus ex auctoritate sancti Petri et sua nostram iustitiam de Baioariis contradixisset et nos diximus tibi, quod sanctus Petrus nec domnus apostolicus te istam causam non ordinasset dicere. Iccirco scias, si sanctus Petrus cognovisset, quod nostra iusticia non fuisset, hodie in isto bello nobis adiutorium non prestitisset. Nunc vero certus esto per iudicium Dei, quod subire non distulimus, Bawariam Bawariosque ad Francorum imperium pertinere”. Idézi és kommentálja *H. Beumann*, Die Historiographie des Mittelalters, als Quelle für die Ideengeschichte des Königtums. Historische Zeitschrift Bd. 180. (1955) 476 old.
10. „... ab eo divinio justoque iudicio subito imperialis sit subtracta potestas”.

- Az Episcoporum de exactione Hludovici imperatoris relatio-ból idézi *G. Waitz*, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, Berlin, 1885² IV. k. 670. old. 1. jegyz.
11. „Ferro decernendam et Dei iudicio causam examinandam decreverunt”. Az *Annales Fuldenses*-ból idézi *Waitz*, i. m. 690 old. 1. j.
 12. „Ad omnipotentis Dei iudicium esse venturos”, *Nithardus* II. 10-ból idézi *Waitz*, i. m. 690 old. 1. j.
 13. „... ut illorum consultu, velut numine divino harum rerum exordium atque auctoritas proderetur”, „justo Dei omnipotentis iudicio primum a proelio, et secundo a proprio regno fugam illum iniisse”, „... omnibus unanimiter visum est atque consentiunt, quod ob suam nequitiam vindicta Dei illum eiecerit, regnumque fratribus suis melioribus se iuste ad regendum tradiderit”. *Nithardus* IV, 1-ból idézi *Waitz*, i. m. 689 old. 3 j. és 690 old. 1. j. Lásd még *W. Schlesinger* megjegyzéseit, *Karlingische Königswahlen, Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, Göttingen, 1963. I. k. 107–108 old. 105 j.
 14. „Et si Deus soliditatem et salutem ecclesiae atque regni in manu vestra adunare et prosperari decreverit, quae cum archiepiscopis et coepiscopis nostris plus congruere divinis dispositionibus viderimus, agere sub famulatu recti regiminis vestri studebimus. Potens est enim Deus minus bonum initium in perfecte bonum commutare processum, cui noscitur esse possibile, quod impossibile solent homines iudicare . . . Non sumus huiusmodi homines, ut cum cognoverimus, voluntatem Domini, velimus aut debeamus quoquo modo resultare”. Idézi és magyarázza. *F. Kern*, *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im frühen Mittelalter*, Leipzig, 1914. 413 old.
 15. „... A qua consecratione vel regni sublimitate subplantari vel proici a nullo debueram, saltem sine audientia et iudicio episcoporum, quorum ministerio in regem sum consecratus et qui throni dei sunt dicti, in quibus Deus sedet et per quos sua decernit iudicia. . .”, *id. Kern*, i. m. 93–94. old. 169. j.
 16. *Pauler Gyula*, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, Bp. 1899². I. k. 127 old.
 17. „Si quis inimicorum tuorum aliquid adversum te moliri prave temptaverit, procul dubio . . . indignationem apostolice gratie in eum exasperari sentiet”. *Reg. I.* 58. id. kiad. 86 old.
 18. „... ius et honorem sancti Petri quantum ad te imminuisti et alienasti, dum eius regnum a rege Teutonicorum in beneficium . . . suscepisti . . . non ignoras . . . te . . . diu regnaturum, nisi sceptrum regni, quod tenes correcto errore tuo apostolice non regie magestatis beneficium recognoscas”. *Reg. II.* 13. id. kiad. 145 old. A wormsi találkozásról *Pauler* i. m. 129 old.
 19. *Ph. Funk*, *Pseudo-Isidor gegen Heinrichs III. Kirchenhoheit*. *Historisches Jahrbuch*, Bd. 56. 1936. 326 és köv. old.
 20. *Decretales Pseudo – Isidorianae et capitula Angilramni*. Ed. *P. Hinschius*, Lipsiae, 1863. 53 old.
 21. „... omnibus reverentissimis et deo amabilibus catholicis episcopis eidem sacrosanctae Romanae ecclesiae per hanc nostram imperialem constitutionem subiectis in universo orbe terrarum”. *Hinschius*, i. m. 349 old.
 22. *Handbuch der Kirchengeschichte*, hrg. v. *H. Jedin*, III/1. Vom kirchlichem Frühmittelalter zur gregorianischen Reform. 1966. 473 old.
 23. Lásd az egészre *J. Deér*, *Papsttum und Normannen*. Köln – Wien, 1972. *Studien und Quellen zur Welt Kaiser Friedrichs II.* I. 81–84. old.

24. *P. E. Schramm*, Die beiden Fragmente. De sancta Romana Ecclesia des Kardinals Humbert von Silva Candida (um 1053): eine programmatische Erklärung des Reformpapsttums. Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters. Bd. IV, 1. Stuttgart, 1970. 158–159 old. Először megjelent: Kaiser, Rom und Renovatio, Leipzig, I. 1929.
25. Deér, i. m. 66 old.
26. Deér, i. m. 84–90 old.
27. Deér, i. m. 79–80 old.
28. „... de terris vel censu, que Constantinus imperator vel Carolus sancto Petro dederunt, et de omnibus ecclesiis vel prediis, que apostolice sedi ab aliquibus viris vel mulieribus aliquo tempore sunt oblata vel concessa et in mea sunt vel fuerint potestate”. Reg. IX, 3. id. kiad. 576 old. Az egészre l. Deér, i. m. 79–80. old.
29. Eszerint „Hispania birodalma régi rendelkezések alapján (ex antiquis constitutionibus) Szent Péter és a római szentegyház jogául és tulajdonául adatott át (in ius et proprietatem esse traditum). Ezt eddig mind a régebbi korok kedvezőtlen körülményei, mind pedig elődeink egyfajta hanyagsága kétségtelenül homályban hagyta. Miután ui. szaracénok és pogányok özönlötték el az országot, és hitelenségük és zsarnokságuk miatt az a szolgálat (servitium), amelyet onnét Szent Péternek teljesíteni szoktak, elmaradt és elődeink élvezetétől annyi éven át elvonták, a tényleges helyzet és tulajdonjog együtt kezdett feledésbe merülni. De mivel az isteni kegyelem kezetekre adta azt a földet, miután ama ellenség fölött a győzelmet nektek juttatta és fogja is mindig juttatni, nem akarjuk, hogy továbbra is tudatlanságban legyetek ebben a dologban, nehogy hallgatásunk folytán számunkra a hanyagság vétke, vagy nektek tájékozatlanságtok miatt a kitűzött és Istentől felajánlott jutalom csorbulása legyen abból, amit a Legfőbb Bíró . . . dicsőségeteknek azért adott, hogy érdemet szereztek Szent Péter és az ő apostoli szentszéke jogosítványának és igazságának visszaszerzésével és helyreállításával (de recuperanda et restituenda iustitia et honore S. Petri eiusque . . . sedi) . . . Megismerve az igazságot, . . . kövessétek a legkeresztényebb uralkodók törvényeit és példáját (statuta christianissimorum principum et exempla). . .” Reg. IV. 28. id. kiad. 345–346 old.
30. Reg. I. 7. id. kiad. 7 old.
31. Chronicon ad ann. 1045. *W. Trillmich* – *R. Buchner*, Fontes Saeculorum Noni et Undecimi Historiam Ecclesiae Hammaburgensis necnon Imperii Illustrantes. Berlin, 1961. 678 old.
32. *A. F. Gombos*, Catalogus fontium Hungaricae . . . Bp. 1938. 2466 old.
33. Reg. VIII. 5. id. kiad. 522 old.
34. *P. E. Schramm*, Sacerdotium und regnum in Austausch ihrer Vorrechte: imitatio imperii und imitatio sacerdotii. Először megjelent Studi Gregoriani II. Roma 1947. A 24. jegyzetben idézett tanulmánykötetben közölt szöveget használom, 89–91 és 97–99 old. Lásd az egészhez *W. Ullmann* fejtegetéseit; Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter. Idee und Geschichte. Aus dem Englischen übertragen von G. Móser – Mersky, Graz – Wien – Köln 1960. 453–499 old.
35. Lásd az egészre: *C. Erdmann*, Die nicht-römische Kaiseridee. Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters. Berlin, 1951. ed. F. Baethgen, 32–35 old.
36. SRH. II. 383 old.
37. Reg. VIII. 21. id. kiad. 558–559 old.

38. *Giesebrecht* 8. sz. jegyzetben i. m. 704 old.
39. SRH II. 390 old.
40. „Per votum et oblationem semet cum regno suo sub tutela . . . Marie precibus assiduis conferens”. SRH II. 385 old. „Regina celestis et mea, quem tu regem statuisti” uo. 387 old.
41. SRH II. 378. old.
42. A szakirodalomszerint a korai krónika-szerzők vállalták és megtették mindazt a becsmérlést, amit csak a pogány magyarokról – akár idegen forrásból is – megtudtak, a túl közeli pogány múltnak pedig még az emlékét is igyekeztek kitörölni a köztudatból. Mi több, szokás lett kronológiai következtetést is vonni a – krónikaszövegekben egyébként nem található – „kétféle Szkítia-leírásból”, hogy t. i. közülük az lenne a régebbi, a 11. századi, amely Szkítiát kietlen pusztaságnak ábrázolja.
- A krónika említett részlete: „Regno enim Sytico de oriente regnum iungitur Iurianorum et post hec Tarsia, tandem vero Mangalia, ubi et Europa terminatur. Ex plaga autem estivali subsolari gens iacet Corosmina et Ethyopia, que Minor India dicitur. Et post hec inter meridiem et cursum Don fluvii est desertum immeabile, ubi propter intemperiem aeris illius zone sunt serpentes diversi generis, rane velud porci, basiliscus et plura animalia toxicata, tigris et unicornis ibi generantur”. (SHR I. 253. old.) Az idézet figyelmes elolvasása alapján azonban kitűnik, hogy *nem* Szkítiáról, hanem Szkítia határain *kívül* eső területről szól. Utolsó mondata *nem Szkítiára*, hanem a határain *kívül* fekvő, átjárhatatlan pusztaságra vonatkozik, a Don folyása és a déli égtáj között. A krónikában *nincs* két Szkítia-leírás, hanem csak egyféle, termékeny Szkítia-kép van. Így a jelzett krónikarészletet kedvezőtlen Szkítia-ábrázolásnak minősíteni a szöveg félreértésén alapuló tévedés, a hozzáfűzött következtetésekkel együtt.
43. „. . . cum inter turbines et adversa mundi succresceret ecclesia adeo usque pervenit, ut non solum gentes, sed etiam Romani principes, qui paene totius orbis monarchiam tenebant, ad fidem Christi concurrerent”. Epistola Melchiadis C. 9., P. Hinschius, id. kiad. 247 old.
44. SRH II. 385 old.
45. Chron. IX. 2. SRG in usum scholarum ed. *F. Kurze*, Hannoverae, 1889. 240. old.
46. Chron. VII. 32. id. kiad. 187 old.
47. *H. Helbig*, Fidelis Dei et regis. Archiv, für Kulturgeschichte 33. (1951) 275–306. old.
48. Chron. IX. 5. id. kiad. 242 old.
49. Chron. VI. 11. id. kiad. 140 old.
50. *Gombos*, Catalogus fontium . . . 1030–1031 old.
51. *Gombos*, i. m. 1763 old.

TÖRÖK JÓZSEF

SZENT LÁSZLÓ
LITURGIKUS TISZTELETE

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Egy király – szent nemzeti jelentőségét, politikai tetteit a történészek nem egyszer számbaveszik, s újraértékelik. Az egyháztörténészek igyekeznek föltárni személyiségének összetevőit, hitének motívumait, cselekedeteinek indítékait, hogy a történelmi valósághoz hűen tudják megrajzolni alakját, elfogulatlanul értékelhessék életművét, s életszentségét. Ez a vizsgálódás gyakran a kanonizációval fejeződik be. A kutatók figyelme kevésbé terjed ki arra, hogy a liturgikus gyakorlat a *cyclus sanctoralis* évről évre visszatérő napjain, valamint egyes szentélyekben, főként a kultusz központjában hogyan tartja ébren a szent király emlékét, hogyan lesznek annak életéből, cselekedeteiből a liturgikus szövegekben eszmetörténeti tények, amelyek hosszú évszázadokon keresztül fejtik ki hatásukat.

Szent László liturgikus tiszteletét a meglevő források segítségével igyekszünk a következőkben megrajzolni, térben és időben meghatározva a kutatás terjedelmét. Magyarországon, a kanonizáció évétől, 1192-től a szent király liturgikus kultuszának milyen emlékei maradtak fenn 1628-ig, vagyis az önálló római-magyar liturgia föladásának évéig.

A SZENTTÉAVATÁS

I. László király kanonizációjával a magyar történészek csak érintőlegesen foglalkoztak. Elsőnek Pray György ír Lászlóról terjedelmesebben¹, a szenttéavatásnál azonban csak a bollandisták munkájára utal². Sajnos az *Acta Sanctorum* terjedelmes földolgozásában éppen erre vonatkozóan vajmi kevés érdemleges adatot találunk³.

Bunyitay Vince tudós váradi kanonok írja, hogy „Szent László király szentté avatásának körülményei ismeretlenek”⁴. Majd később feltételezi, hogy Árpád-házi Margit vagy Erzsébet szentté avatásának körülményeit alkalmazhatták rá is.

Hermann Egyed összefoglaló jellegű munkájában⁵ csak megemlíti László kanonizációját. Újabban Horváth János írt erről, jöllehet tanulmányának más a témája⁶. Ő Renate Klauser munkájára támaszkodva ismerteti a szentté avatások addigi fejlődését, illetve menetét, valamint Spalatói Tamás beszámolóját. Mivel ez utóbbi beszámoló meglehetősen szűkszavú, érdemes fölidézni röviden a kanonizáció történetét úgy, hogy az idézett tanulmányt más szakirodalommal⁷ is kiegészítjük, mert ebben az esetben a szűkszavú leírás mögött a tények jobban érzékelhetők, valamint a történészek nem egységes állásfoglalása is szembetűnőbb.

A mártírok tiszteletéből fejlődött ki a szentek kultusza, amely a karoling korra jogi keretbe rendeződött, jöllehet ez még hosszú évszázadokon keresztül tovább fejlődik.

A Mainz-i zsinat 813-ban a következő határozatot hozza: „*Deinceps vero corpora sanctorum de loco ad locum nullus praesumat transferre, sine consilio principis vel episcoporum et sanctae synodi licentia*”⁸. Klauser példának erre Otmár szentgalleni apát esetét említi, amikor is az „*elevatio*”-t élettrajzának megvizsgálása után a konstanzi zsinat engedélyezte 864-ben.⁹

Szent Celsus 978-as szenttéavatásakor Klauser az „*auctoritas apostolica*” kifejezést általánosságban a pápától kapott püspöki hatalomnak fogja föl¹⁰, míg Hertling itt egy pápai beavatkozást is feltételez¹¹.

Augsburgi Udalrik püspök kanonizációja 993-ban XV. János pápa által történt a lateráni zsinaton. Klauser szerint itt a zsinat szerepe a fontos¹², és három aktust lehet elkülöníteni: 1. „petitio” és a „vita” bemutatása, 2. „Informatio”, 3. „Promulgatio”. Ezzel szemben Hertling szerint ez az eset nem egy jogi újítás¹³, hiszen a pápa közbejötték nélküli utolsó „elevatio” még jóval később történik¹⁴.

Általánosan ismert, hogy 1100-ban a montecassinói Petrus Diaconus a pápa általi kanonizációt tartja egyedül lehetségesnek. Ez a vélemény forrásozhat abból a tényből is, hogy II. Urbán pápa (1088–1099) az „informatio,-t hangsúlyozva megtagadott egy szenttéavatást¹⁵.

1146-ban III. Eugenius pápa a pápai auktoritásnak tulajdonít nagy súlyt.¹⁶ Ennek velejárója, hogy II. Henriknek ugyanazon évben történt kanonizációja előtt a pápa két legátusának kellett elvégezni az „informatio”-t. Ilyen eljárásra ez az eset szolgáltatja az első példát, a század vége felé azonban már általános módszerként alkalmazzák (pl. bambergi Ottó, vagy 1192-ben hildesheimi Bernward püspök és szent László).

A „canonica censura” fogalom e tárgyban 1132-ben található meg először.¹⁷ Lényegében ezt erősíti meg III. Sándor pápa 1170-ben az „Audivimus” decretumban.¹⁸ A teljesség kedvéért kell megemlíteni azt a véleményt, hogy ez a dekrétum meglehetősen homályos, és egy sajátos esetre utal¹⁹, valamint azt, hogy egyes kutatók III. Sándor pápa tilalmában inkább látják az újonnan kanonizáltakról szóló liturgikus szövegek megalkotásának a tilalmát²⁰, mint a püspökök kanonizálási szokásjogának a megcsorbítását. Más kutatók pedig kételkedés nélkül állítják, hogy a püspökök a kanonizálás mellett jogot formáltak a szent miséjének és officiumának összeállítására is, azzal a megszorítással, hogy ennek használata megmarad saját egyházmegyéjükön belül.

Az eddig leírtak nem csupán alábbiakban következő szöveget világítják meg, hanem szent László életrajza és liturgikus szövegei keletkezéséhez is szolgáltatják a jogi hátteret. Ez utóbbi kérdés Mezey László jelen kötetben levő tanulmányában nyer bővebb kifejtést.

Spalatói Tamásnak a szenttéavatásra vonatkozó írását Horváth János fordításában²¹ közöljük:

„Ebben az időben a felséges férfiú, Béla (III.), Magyarország királya elküldötte bizalmas nótáriusait az Apostoli Székhez, és azt kérte Innocentius pápa úrtól, hogy rendelje el a megboldogult László király maradványainak felemeltetését (elevatio), hogy azokat illőbb helyen lehessen elhelyezni, s rendelje el, hogy őt (Lászlót) a szentek sorába iktassák. Kérésébe a pápa beleegyezett és elküldött egy főtisztelendő férfiút, Gregorius de Chrescencio kardinálist, hogy a király kívánságának illő módon tegyen eleget. Ekkor a kardinális – ellátva az apostoli követséget – áthajózott, és Dalmácia vidékére jött, és Trauban kötött ki. . . Volt a kíséretében egy klerikus, a káplánja, név szerint Bernát, Toscana tartományból, Perugia volt a hazája, egy tudós és ékesszóló férfiú, magas termettel. . . Amikor aztán mint (papai) követ, Gregorius Magyarországra utazott, és ott küldetési feladatának eleget tett (= azaz a szentté avatást mint apostoli követ lefolytatta, végrehajtotta), visszatért hazájába”.²²

Nem érdektelen a szentté avatást vezető Gregorius de Chrescencio traui kardi-

nális és pápai legátus, valamint kísérője, Perugiai Bernát személye sem.²³ Jelenlétük mutatja az eljárás hivatalos módon történtét, valamint jelzi, hogy ez az esemény nem pusztán egy részegyház magánügye volt, hanem az egyetemes egyház érdeklődésével kísért vallási-, nemzeti-, politikai tény.

A szenttéavatás, illetve az ünnepélyes „elevatio” – amely a pápai legátusok és III. Béla jelenlétében szenttéavatás volt – dátumát illetően Pray György a róla elnevezett kódex tanulmányozása alapján arra a megállapításra jutott, hogy ez 1192. február 2-án (IV. non. febr.) történt.²⁴ Bunyitay szerint a krónika, mely ezt az adatot tartalmazza, a szakramentáriumnál későbbi keletű, ezért a februári időpont nem helyes, mert ellentmond a régi kalendáriumnak, amely június 27-et hoz.²⁵ E véleményében Bunyitay Koller művére²⁶ támaszkodik. Mezey László újabb kutatásai is ezt az álláspontot támasztják alá.²⁷ Hozzátehetjük még a június 27-i dátum helyességének megerősítéséhez azt, hogy a középkorban, amikor a liturgia ünnepei adták az év keretét szerte egész Európában egységesen, a nemzeti eltéréseket leszámítva, akkor nehezen elképzelhető egy ilyen nagy jelentőségű vallásos és nemzeti esemény dátumának feledésbe merülése, illetve az évenként visszatérő ünnep időpontjának ekkora eltolódása.

A kanonizációkor szent Lászlónak a váradi székesegyházban levő egyszerű sírját felnyitották, a szent tetemét kivették, „király színű kamuka kendőbe takarták, s gazdagon aranyozott ezüst koporsóba helyezték, fejére drágaköves arany koronát, kezébe pedig királyi pálcát adtak. Végül pedig elhelyezték az új sírban”.²⁸ Balics e rekonstrukciója nem problémamentes, hiszen a kiemelés végzőjét Tekus művészek mondja. Más források szerint ezt a műveletet Dénes mester irányította, s ő készítette a díszes ravatalon túlmenően az új oltárt és sírt is.²⁹

A díszes új sír elkészültekor nem helyezték vissza a szent egész testét. Fejereklyéjét valószínűleg ekkor választották külön testétől. A koponya-ereklye megkoronázása a kanonizációs mise alatt ünnepélyesen történt. Mezey László ír bővebben erről a kérdésről e kötetben levő tanulmányában. Érdemes megemlíteni azt a nem sokkal későbből, szent Erzsébet 1235-ben történt kanonizációjából ismert adatot, mely szerint a szentté avatás miséjén jelen levő II. Frigyes császár följánlaskor levette fejről a koronát, s ünnepélyesen a szent tetemének fejére helyezte.³⁰ Szent László két karját a továbbiakban díszes ereklyetartókba foglalva őrizték.³¹ A váradi Chartularium említi, „hogy szent László feje s két karja mellett szemfedelét is ki szokták tenni közszemlére”.³² Ennek további sorsa nem ismeretes.

Egy kisebb ereklyéről maradt még feljegyzés³³, amely több hasonló ereklye létreenged következtetni.

A KULTUSZ CENTRUMA

Az előzőekben csupán a liturgikus tisztelet „tárgyi kereteit” igyekeztünk fölvezetni. Megemlítendő még, hogy amint szent István tiszteletének középpontja Székesfehérvár, úgy szent László király kultuszának centruma Nagyvárad, a temetkezőhely.

A középkor folyamán a „magyar Compostellába” uralkodóink egész sora za-

rándokol, s óhajt ide temetkezni. Elsők között II. István magyar király, aki „a szent király sírja felett emelkedő hegy egyik ormán monostort rakatott, s oda temetkezett”³⁴

1319-ben I. Károly király 2. nejét, Luxemburgi Beatrixot temetteti el a váradi székesegyházban azon oltár alá, amelyet az ellene fellázadt Kopasz nádor szent Vince tiszteletére emeltetett³⁵.

Nagy Lajos megkoronázása után szent László sírjához zarándokolt³⁶. 1395-ben Anjou Mária temetkezik ide³⁷, 1437-ben Zsigmond király követi elődei példáját³⁸.

E néhány kiragadott adat is mutatja, hogy a köz-, s a vele összefonódott vallási életben milyen kiemelkedő helye volt a váradi székesegyháznak, mint szent László király nyugvóhelyének. Ebből egyenesen következik, hogy László emlékének megőrzésében a liturgia szempontjából e hely, a kultusz centruma volt mérvadó ország-szerte.

A Legenda László temetéséről szóló része jelentősen hozzájárult a váradi székesegyház kiemelkedő voltának tudatosításához, és a sír körül kialakult spontán kultusz kibontakozását kezdettől segítette³⁹.

SZENT LÁSZLÓ LITURGIKUS TISZTELETE A ZSOLOZSMÁBAN

Míg szent Istvánnak, szent Imrének több officiuma is fönmaradt, addig szent Lászlónak csak egy officiumát őrizték meg szerkönyveink. Szent István zsolozsmájának a vizsgálatokor világosan el lehetett választani egymástól a kialakulás különböző fázisait⁴⁰, László esetében ezt nem lehet megtenni, mert a rimes officium már az első forrásban egységes egészként jelenik meg.

A zsolozsma latin nyelvű szövege eddig több kiadásban látott napvilágot⁴¹. Az *Analecta Hymnica*-ban található források Dreves megállapítása szerint a XV. századra mennek vissza. Ezt ki kell egészíteni azzal, hogy az itt fölhasznált, de későbbre datált C.l.m.ae. 33. jelzetű kódex a XIV. század elején keletkezett⁴². Legrégibb forrás a Kniewald Károly kutatásai alapján közismertté vált MR. 67. jelzetű, Zágrábban föllelhető esztergomi breviárium, amely 1290-ből származik⁴³. Lényegében ennek szövege is megegyezik a Drevesnél közölttel, néhány kisebb variánstól eltekintve.

Szent László zsolozsmáinak eddig legteljesebb forrásjegyzékét Radó Polikárp állította össze. Őt megillető feladat lett volna a rimes officium új kritikai kiadásának elkészítése is, azonban ezt már nem tudta elvégezni. Nem érdektelen, ha itt áttekintjük az ő nyomán⁴⁴ az eddig ismert kéziratos forrásokat:

1. Zagreb, MR. 67-es jelzetű, 1290 körül írt esztergomi breviárium.

Irodalom (továbbiakban I.): Kniewald Károly: A magyar szentek legrégebbi zsolozsmái, *Theológia*, 1943. 229–231 pp.

2. C.l.m.ae. 33-as jelzetű, a XIV. sz. elejéről való breviárium, jelenleg az OSzK-ban. A kalocsai metropolia területén használták.

- I.: Bartoniek: Cod. 33.,
 Radó: Index cod. nr. 46.,
 Radó: Libri liturgici... nr. 75.,
 Mezey: Problémák és megoldások... i. m.
3. Wien, National Bibl. 1812. XIV. századi esztergomi breviárium, variánsait közli Dankó: VH. nr. 7.
 I.: Radó: Ind. nr. 254.
4. Göttweig, nr. 229–c. l. 439. XIV. századi pálos diurnale. Variánsai VH-ban nr. 12.
 I.: Radó: Ind. nr. 237.
5. Wien, National Bibl., nr. 1829. XV. század eleji esztergomi breviárium. Variánsai VH-ban nr. 13.
 I.: Radó: Ind. nr. 255.
6. Zagreb, Káptalani Könyvtár, IV. o. a. n. 161, zágrábi breviárium 1430-ból. Variánsai VH-ban nr. 8.
7. Róma, Vaticana nr. 8247. 1460-ból való nagyváradi breviárium. Dreves AH-ban C kódex.
8. C.l.m.ae. 446. OSzK-ban ún. Kálmáncsehi breviárium, 1474 után keletkezett. Dreves AH-ban A kódex, variánsait közli VH is.
 I.: Bartoniek: Cod. 401.
 Radó: Ind. nr. 51.
 Radó: Libri liturgici... 114.
9. C.l.m.ae. 132. OSzK-ban 1477 után írt felsőmagyarországi breviárium. AH-ban G kódex, mint Breviárium Strigoniense a XV. századból.
 I.: Bartoniek: Cod. 116.
 Radó: Ind. 55.
 Radó: Libri liturgici... 115.
10. Wien, Lichtenstein könyvtár. I. 4. 12. E. Kálmáncsehi breviárium, 1481-ből keltezve. Dreves AH-ban B kódex. Variánsait közli Dankó VH. nr. 10.
 I.: Radó: Ind. nr. 263.
11. Bratislava, Pozsonyi káptalan könyvtára, nr. 5. 1484-ből keltezett antifonárium kottajelzéssel. Variánsai Dankó VH-ban nr. 2.
 I.: Radó: Ind. nr. 197.
12. C.l.m.ae. 343. OSzK-ban az 1489-ből való ún. Nagylaki breviárium.
 I.: Bartoniek: Cod. 306.
 Radó: Ind. nr. 56.
 Radó: Libri liturgici... 122.
13. Budapest, Egyetemi könyvtár, c.l.67. Téli (csuti) breviárium a XV. század második feléből, 1457 előtt.
 I.: Radó: Ind. nr. 81.
 Mezey: Codices latini... nr. 67.
 Radó: Libri liturgici... 91.
14. Budapest, Egyetemi könyvtár, c. l. 104. Esztergomi breviárium a XV. század második feléből.
 I.: Radó: Ind. nr. 85.

- Mezey: Codices latini . . . nr. 104.
 Radó: Libri liturgici . . . 93.
15. Olim Bibl. O. F. M. Gyöngyösiensis cod. 2.
 XV. századi nagyváradi breviárium.
 I.: Radó: Ind. . . . nr. 116.
 Radó: Libri liturgici . . . nr. 104.
16. Wien, National Bibl. 1481. Esztergomi breviárium a XV. századból. Variánsait közli Dankó VH nr. 14, Derves AH-ban E kódex.
 I.: Radó: Ind. 257.
17. Párizs, Bibl. Nat. 8879. Esztergomi breviárium a XV. századból. Dreves AH-ban B kódex.
 I.: Radó: Ind. nr. 242.
18. Róma, Cod. Valerianus s. n. Breviárium Sedunense (Sedunum = Sion, Sitten; Svájc) a XV. századból. Dreves AH-ban H kódex.
19. Antiphonarium per anni circulum O. Eremitarum S. Pauli, Hungariae s. XVI/1. (olim Bibl. Canoniae O. Praem. Jasoviensis „Kéziratok 93”). A két vecsernye zenei hangjelzéssel ellátva.
 I.: Radó: Ind. nr. 116/b.
 Radó: Libri liturgici . . . 184.
 Török: A magyar pálosrend liturgiája . . . pp. 24-31.
20. Róma, Bibl. Vaticana, Ottobon. c. l. 667. Breviárium 1478–81-ből. (Radó forrásjegyzéke nem hozza, de az „Index codicum manu script. lit. Regni Hung.” szerint ebben a kódexben is megtalálható szent László verses zsolozsmája.
 I.: Radó: Ind. 248/a.

A verses officium tartalmi elemzése Mezey Lászlónak e kötetben szereplő tanulmányában található meg, úgyszintén keletkezésének idejéről s körülményeiről is itt olvashatunk.

Itt csupán az ünnep 2. vecsernyéjének Magnificat – antifonáját említjük meg, amely az MR. 67-es jelzetű zágrábi kódexben a „Jesus Christus hunc redemit . . .” kezdetű, s a későbbiekben eltűnik. Ugyanis a korban közvetlenül utána jövő C.l.m.ae. 33-as jelzetű kódexben már az „O sancte rex Ladislai”-t találjuk. Ez utóbbi átütő erővel fejezi ki a lovagkirály-eszmét:

„O columpna militae christianae,
 o firmissima spes tuae gentis.”

Ismeretes még egy másik antifona is (Salve rex Ladislai, laude digne salve . . .) a Magnificathoz, bár lényegesen későbbi forrásokból⁴⁵. A Missale Ultramontanorumban való előfordulása, valamint szövegezése alapján az előzőekkel közel egykorúnak tarthatjuk. Szoros kapcsolata van a Legenda 3. fejezetében található jellemzéssel⁴⁶, de még az ún. Ős-Krónikának a 131. fejezetében írotakkal is⁴⁷.

SZENT LÁSZLÓ LITURGIKUS TISZTELETE A MISÉBEN

Mindenek előtt érdemes szólni, ha röviden is, szent László ünnepeinek dátumáról. Az „elevatio” napjáról, június 27-ről, illetve annak helytálló voltáról már tárgyaltunk az előzőekben. A liturgikus könyvek túlnyomó részében ezt az ünnepet találjuk meg⁴⁸. Lényegesen kevesebb helyen fordul elő „depositio”-jának napja, július 29⁴⁹. Bár szent László halálának napját nem jegyezték föl krónikáink, s így a „depositio” napja is bizonytalan, mégis elegendő ok kétségbe vonni a liturgikus könyvekben megőrzött időpont helyes voltát ez utóbbira vonatkozóan⁵⁰.

Amint a zsolozsma, úgy a mise saját szövegeinek vizsgálatánál is lényegesen kevesebb szövegemlék áll a kutató rendelkezésére, mint például szent István esetében. Elsőnek a könyörgésekről szólva, a zsolozsma végzéséhez szükséges könyvekben föllelhető orációkat is számba vesszük.

A Pray kódex az első forrás, ahol két szent László – miséhez találjuk meg a szükséges könyörgéseket, összesen hatot.⁵¹

Az MR. 67. jelzetű breviáriumban a 207. folion a Pray kódex első, jellegzetes kollektáját találjuk meg, egy változással csupán. A Pray kódexben szereplő „protectorem” helyett az MR. 67-ben „defensorem” áll. Azonban pótlólag, szép gót betűkkel még egy újabb könyörgést írtak hozzá.

A következő tanú a XIV. század első feléből származó, MR. 133. jelzetű zágrábi misekönyv, amelyben kollektaként már csak az MR. 67-es breviárium utólag beírt könyörgését olvashatjuk, amely lényegében nem, csupán nyelvi csiszoltságában változik. Már Kniewald Károly és Kühár Flóris fölvetették közös tanulmányukban⁵² a kérdést, mi lehet a legősibb könyörgés időközbeni elhagyásának az oka? Véleményünk szerint a nagy lovag-király vétkének és bűnbánatának feledésbe merülése volt az ok, mert a kollekta éppen ezekre céloz félreérthetetlenül. Nem lehet általánosítani azonban a kérdéses könyörgés eltűnését, mert az föllelhető az MR. 133-nál később írt könyvekben is⁵³, sőt a premontreiek imádkozzák a XV. század közepén⁵⁴, felső-Magyarországon a XV. század második felében.⁵⁵

Feltehetően a szent László alapította zágrábi egyházmegyéből indult ki ez a korrekció, s a C.I.m.ae. 33-as jelzetű kalocsai breviárium is ezt látszik alátámasztani. (Kalocsa és Zágráb szoros liturgikus kapcsolatban volt a középkor folyamán⁵⁶.) A fentebb hozott példák alapján viszont világos az is, hogy az első és legősibb könyörgés elhagyása nem vált általánossá országszerte.

A később szerkesztett kollektának újabb variánsát⁵⁷ találjuk a C.I.m.ae. 395-ös jelzetű XIV. századi missaléban, amely a nyomtatott könyvekben általánossá válik⁵⁸. A mise 2. és 3. könyörgése változatlanul öröklődik a Pray kódex első könyörgés-sorozatából az említett könyvekben, míg egy domonkos rendi missale függelékben a C.I.m.ae. 395-ös kollektája mellett új secretát és complendát találunk⁵⁹.

Július 29-re vagyis a „depositio” napjára – amennyiben utalás van – az első könyörgés rendszerint a Pray kódex „alia missa”-jának a kollektája, míg a 2. és 3. könyörgés azonos a június 27-re adott mise megfelelő részeivel⁶⁰.

A mise egyéb részei általában megegyeznek. Introitusként legelterjedtebb a commune-részből ismert „Os iusti”. A lecke mindenütt Sirák fia könyvének

a 47. fejezetéből van: „Dedit Dominus confessionem. . .”, egy forrás kivételével⁶¹. A graduale általában „Domine prevenisti eum”⁶², ez esetben sem hiányzik a variáns⁶³.

Az alleluja-versben nagyobb a változatosság, ez lehet akár a commune-részből kölcsönzött, mint az „Iste sanctus”⁶⁴ vagy „Nihil proficiet”⁶⁵, és az „Amavit hunc”⁶⁶; akár szent István király miséjéből, s csupán a név megváltoztatva. Ez utóbbira két példát ismerünk:

I. „Sancte rex Ladislave succurre nobis tuis devotis
famulis quae de tua semper sollempnitate
gaudeamus.”⁶⁷

II. „Beatus vir sanctus rex Ladislaus,
qui fulget ut sol in caelo
amplectens immortalitatem,
gaudet in aeternum in paradiso.”⁶⁸

A zsolozsma vizsgálatánál szóltunk már a „Salve rex benigne. . .” kezdetű versről, ami a Patai breviáriumban antifona a Magnificathoz, a Missale Ultramontanorum-ban viszont alleluja-vers.

Az általánosan ismert szekvenciáról e kötetben másutt szó van. Az evangéliumi szakasznál két változat ismeretes:

1. Vigilate quia nescitis⁶⁹
2. Nemo accendit lucernam⁷⁰.

Offertorium ének s a communio egyöntetűen a commune-részből van. Az előbbi a „Veritas mea”, ez utóbbi a „Beatus servum”, kivéve a domonkos missalet, ahol áldozásra a „Semel juravi” található.

A szepesi⁷¹ és az esztergomi ordinárius⁷² szerint ezen az ünnepen Credo nincs, s Esztergomban a liturgikus szín zöld szent László ünnepe. Ezzel ellentétben Egerben van Credo, mert a haza pátrónusa László király, s az ünnepi szín arany-sárga⁷³.

Szent László király liturgikus tisztelete így bontakozik ki előttünk az adatok sokaságából a maga változatosságában kisebb részleteket tekintve, ugyanakkor egyöntetűségében a szent király saját szövegeire vonatkozóan a középkori Magyarország liturgikus gyakorlata alapján.

JEGYZETEK

1. Dissertatio – historico – critica de Sancto Ladislao Hungariae Rege a Gregorio Pray hungaro presbytero seculari conscripta, Posonii, 1774. 5–15. p.
2. Pray: Dissertatio . . . 5. p.
3. Acta Sanctorum Junii T. V. Venetis, 1744. 315–327. p.
4. Bunyitay Vince: Szent László király emlékezete, Bp., 1892. 38. p.
5. Hermann Egyed: A katolikus Egyház története Magyarországon 1914-ig, München, Aurora könyvek, 1973. 92. p.
6. Horváth János: A Gellért legendák keletkezése és kora; Memoria Saeculorum Hungariae, I., Középkori kútfőink kritikus kérdései, Bp., 1974. 156–158. p.
7. Dictionnaire de théologie catholique; Canonisation címszónál.
Dictionnaire de droit canonique, T. II., col. 12., a cikkely írója R. Naz.
Dictionnaire de Spiritualité, T. II., col. 77–85., a cikkely írója Ludwig Hertling.
8. Mansi XIV. Cap. 51., c. 75 = de Consecr. dist. I. Corpora sactorum.
9. Vö. Horváth, i. m. 159. p.
10. Horváth, i. m. uo.
11. Dict. de Spiritualité T. II. 777. c.
12. Horváth, i. m. uo.
13. Dict. de Spiritualité, T. II. 78. c.
14. S. Gauthier de Pontoise, a. D. 1153, Acta Sanctorum, 8. avril, p.763.
15. Mabillon, ASB, IX. 109. p.
16. Horváth, i. m. 160. p.
17. Hildesheimi Szt. Godardnál, Acta Sanctorum, mai, 4, 586. p.
18. Corpus iuris canonici, Decretal, I, III, tit. XLV. c. I.
19. Vö. Dict. de droit can. T. IV., col. 880.
20. Vö. Dict. de droit can. T. II. col. 12.
21. Horváth i. m. p. 158.
22. A latin eredeti: Thomas Spalatensis: Historia Salonitanorum, c. 23. Megjelent Gombos: Catalogus . . . T. III. p. 2227. nr. 4781.
Szükséges itt korigálni Horváth J. idézett művét. III. Béla nem III. Incétől, hanem III. Celesztintől (1191–1196) kérte a szentté avatást. Gombos a kérdéses szövegben Ince neve után egy zárójelbe tett fölkiáltójellel jelezte Spalatói Tamás tévedését.
Vö.: Watterich: Romanorum Pontificium . . . T. II.
23. Gregorius de Chresentiora vonatkozóan lásd Eubel: Hierarchia catholica Medii Aevi, T. I. p. 483. „Bernát Bolognában tanult, így mint az új egyházi kánoni jog ismerője . . .” (Wehli Tünde: Perugiai Bernát kódexe . . . Ars Hungarica 1975/2, p. 205.) a kanonizáció folyamán érvényesíthette jogi tudá-

- sát. Jelentőségét mutatja, hogy hamarosan, 1198-ban spalotai érseknek jelöli Imre király, egykori neveltje. Ld. Gams: Series episcoporum, p. 420.
24. Pray: Dissertatio . . . p. 8.
 25. Bunyitay Vince: Szent László emlékezete, p. 38.
 26. Koller József: Historia Episcopatus Quinqueecclesiensis, T. I. 394 és 407., 410. kk.
 27. Mezey László: A Pray kódex keletkezésének problémái, Magyar Könyvszemle, 1971, 1–24. pp.
 28. Balics Lajos: A római Katolikus Egyház története Magyarországon, II. kötet, I. rész, p. 168.
 29. Ez utóbbi a helytálló, mert a Váradí regestrumban (341. oklevél) találkozunk Tekus névvel: „Tekus, azon Dénes kézműves fia, ki szent László király testének felemelésekor kinyitotta a sírt, és e tette miatt a legdicsebb Béla királytól örök szabadságot nyert. . .” (Gy. Ruitz Izabella fordítása, László király emlékezete, Magyar Helikon, 1977, p. 63.) – Az eredeti szöveg: Karácsonyi János – Borovszky Samu: Az időrendbe szedett váradí tüzesvaspróba – lajstrom, Bp. 1903, p. 288.
 30. Vö. Danielik János: Szent Erzsébet élete, p. 135.
 31. Bunyitay Vince: A váradí egyházmegye története, 2. kötet, 60–61. p.
 32. Bunyitay, i. m. 62. p.
 33. Vö. Documenta artis paulinorum 1. kötet, p. 216.
Nagy Iván: Anjou-kori okmánytár, I. 531-, és 550. p.
Documenta artis paulinorum 2. kötet, p. 309.
 34. Bunyitay: Emlékkönyv, p. 48. A monostor a Szent István első vértanú tiszteletére épített első magyar premontréi egyház volt, a Körös jobb partján.
 35. Bunyitay: A váradí káptalan legrégebbi statutumai, p. 71.
 36. Fejér György: Codex dipl. IX., 1. p. 58.
 37. Fejér: Codex dipl. X. 2. p. 286.
 38. Fejér: Codex dipl. X. 4. p. 54. és p. 519.
 39. Vö. a Legenda 8. fejezetével.
 40. Mezey László: Szent István XIII. századi verses históriája, – Magyar Századok Bp. 1948. 41–55. pp.
 41. Dreves: Analecta Hymnica T. XXVI. 227–230., Dankó: Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae, pp. 175–184.
Legutóbb Dreves alapján Falvy Zoltán: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik, pp. 43–48.
 42. Vö.: Mezey László: Problémák és megoldások a kódexkutatásban, Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1960. p. 159–165.
 43. Vö.: Kniewald Károly: A magyar szentek legrégebbi zsolozsmái, Theológia, 1943. pp. 229–231.
 44. Csanád Béla: Szent István és Szent László középkori zsolozsmái – Kézirat a Bp-i Róm. Kat. Hittudományi Akadémia könyvtárában.
 45. Dankó: VH. p. 184. „E Graduali Ecclesiae Patayensis, 1663.”
 46. Szentpétery: SRH. II. p. 517.
 47. Szentpétery, i. m. uott
 48. Összesen 31 kéziratos szerkönyvből ismert. A későbbiekben ez a szám még növekedhet.
 49. Radó Libri liturgici . . . alapján 14 liturgikus kódexből ismert.

50. Vö. Kniewald-Kühár: Magyar szentek ünnepei és miséi a Pray kódexben, Pannonhalmi Szemle 1939, p. 16.
51. Az első kollektá-könyörgés tartalmával kapcsolatban ismét Mezey László tanulmányára utalunk.
52. Vö. Kniewald-Kühár: i. m. p. 17.
53. C. l. m. ae. 91, C. l. m. ae. 95.
54. Bibl. Univ. Bp.: C. l. 36, C. l. 74.
55. C. l. m. ae. 400.
56. Erről bővebben lásd Mezey László bevezetését a Codex Albensishez.
57. A „gloria immortalitatis sublimasti” helyett „diversis decorasti miraculis” van.
58. Missale Ultramontanorum 1480.
Missale Strigoniense 1484, 1512, 1514.
Missale fratrum heremitarum Ord. divi Pauli 1514.
Missale Zagradiense 1511.
59. C. l. m. ae. 318.
60. Pl. Missale Zagradiense 1511.
Missale fratrum heremitarum, Ord. divi Pauli 1514.
61. Missale Ultramontanorum 1480.
62. Pl. C. l. m. ae. 95, C. l. m. ae. 395, Missale Ultramontanorum.
63. C. l. m. ae. 318.
64. C. l. m. ae. 95.
65. C. l. m. ae. 318.
66. C. l. m. ae. 395.
67. Missale fratrum heremitarum Ord. divi Pauli 1491, 1514.
68. C. l. m. ae. 95.
69. C. l. m. ae. 318, C. l. m. ae. 395, Missale Ultramontanorum, Missale Strigoniense 1484.
70. C. l. m. ae. 95. Missale Strigoniense 1512, Missale fratrum heremitarum Ord. divi Pauli 1514.
71. Kiadta Dankó VH-ban, Ordinarius Scepusiensis sive Strigoniensis. p. 554.
72. Ordinarius Strig. ex a. 1509.
73. Kandra Kabos: Ordinarius, Eger 1905, p. 157–158.

FÜGGELÉK:

HISTORIA RITHMICA DE SANCTO LADISLAO:

IN I. VESPERIS SUPER PSALMOS ANTIPHONA:

Fons aeternae pietatis
Lux supernae veritatis,
Tibi, Christe, complacente
Ladislao nos tuente
Fac consortes aeternorum
Te laudantes gaudiorum.

Responsorium:

Salve rex benigne,
Ladislae, laude digne,
Honor noster et patrone,
Pie, potens, tutor bone,
V. Afflictorum portans onus
Et ad omne pium pronus.

Hymnus:

Regis regum civis ave,
regum gemma Ladislae,
regni consors gloriae:
regem regum es agressus,
sis defensor indefessus
et athleta patriae.

Salve salus hungarorum,
rex coheres angelorum,
vas caelestis gratiae.
Ab aeterno vas electum,
vas insigne, vas effectum,
vendicans iustitiae.

Hungarorum gens congaude:
nova novi regis laude,
pulsans tintinnabula.
Felix ave Varadinum,
cuius augens fama signum
resonet per saecula.

Tibi Christe consors hymnum
canit orbis, qui per lignum
ad te trahis omnia.
Scala factus ascensorum,
et corona confessorum
tibi laus et gloria. Amen.

Antiphona ad Magnificat:

Confessor Domini, Ladislae,
Astantem plebem corrobora
Sancta tua intercessione,
Ut, qui peccatorum
 pondere premimur,
Beatitudinis tuae
 gratia sublevemur
Et te duce aeterna
 gaudia consequamur.

Ad Matutinum, invitatorium:

Confessorum
 regem adoremus,
Qui caelestis regni
 meritum et gloriam
Concessit sancto
 suo Ladislao.

IN I. NOCTURNO

Antiphona:

Hinc iniquis non consentit,
Quorum viam dum contempsit,
Christi iugo se subiecit
Et, quod Deo placet, fecit
Operando, cogitando
Et doctrinam vitae dando.

Antiphona: Rex a Christo constitutus
et ab ipso consecutus,
Quod virtute fit indutus
Et in monte sancto tutus.

Antiphona: Tua Christo est gloria,
Salus et victoria,
Ipse tuus est susceptor,
Idem noster sit protector.

Responsorium: Edoctus Spiritus Sancti gratia
Beatus rex Ladislaus
Ruentis mundi gloriam
Sprevit ut transitoriam,
Secutus est iustitiam,
Qui pro Christi gratia
Perenni gaudet gloria.

V. Mundum sibi blandimentem,
Suos semper seducentem
Contemnendo superavit
Et se Christo mancipavit.

Responsorium: Diuturnis excubiis
Instanter in ecclesiis
Deum obsecrabat,
Ieiuniis, vigiliis
Carnem macerabat,
Mentem roborabat.

V. Ut Isaac exiens in agrum
meditabatur,
Dum divinae celsitudinis
speciem contemplabatur.

Responsorium: In iudicandis
Et examindanis
Causis non potentia
Sed prudentia
Decernebat,
Rigori iustitiae
Lenitatem misericordiae
Praeferebat.

V. Discretus in eloquio,
Utilis in silentio,
Cautus in consilio.

IN II. NOCTURNO

Antiphona : Invocantem exaudivit,
 In dilectum quem ascivit
 Sibi Christus, cui donavit
 Summum bonum, quod optavit.

Antiphona : Scuto bonae voluntatis,
 Dono tuae pietatis
 Ipsum, Christe, coronasti,
 Quem ad caelum sublevasti.

Antiphona : Admirabile
 Et ineffabile
 Est nomen tuum, Domine,
 Nam in tuo nomine
 Sanctus iste prospere
 Sublimis in aethere
 Tecum gaudet vivere.

Responsorium : In naturalibus bonis
 Gratuitisque donis
 Ipsum natura
 Praerogativa
 Praetulerat,
 Quem dederat
 Sibi valorem,
 Cunctis meliorem.
V. Ladislai species
 Digna fuit imperio,
 Veneranda facies
 Angelorum consortio.

Responsorium : Hunc circumdat veritas
 Et misericordia,
 Osculatur caritas
 Simul cum iustitia,
 Per hunc ad terrestria
 Prospexit benignitas
 Et dona caelestia
 Nobis dedit deitas.
V. Caecis visum restauravit,
 Mutis linguas reseravit,
 Rupta membra roboravit,
 Dissoluta solidavit.

Responsorium: Salve, rex benigne,
Ladislae, laude ligne,
Honor noster et patrone,
pie, potens, tutor bone . . .
V. Affictorum portans onus
Et ad omne pium pronus.

IN III. NOCTURNO:

Antiphona: Domine, qui operatus
Es iustitiam
Et confirmatus
Est in gratiam,
Nunc in supremo solio
In sanctorum tripudio
Felici gaudet gaudio.

Antiphona: Ladislaus honoratur,
Cuius caput coronatur
Regum ritu generoso
De lapide pretioso,
Datur illi dignitas,
Aeterna felicitas.

Antiphona: Hic accepit
Benedictionem,
Quem suscepit
In adoptionem
Deus et devotionem
Eius clare commendavit,
Quem heredem adoptavit
Et in caelis coronavit.

Responsorium: De radice regiae
Stirpis propagatus,
Illustris prosapiae
Stemmate prelatus,
De sancta progenie
Regum generatus,
Qui virtutum acie
Viguit stipatus;
V. Moribus nobilior,
Virtutibus clarior
Quam genere,
Cui vivere
Christus est in aethere.

Responsorium: Jesu, bone,
Per Ladislai merita,
Nostra nobis
Dimitte debita
Donum, portam,
Sepulcrum visita
Et a trina
Nos morte suscita;
V. Actu, mente
Vel usu perdita
Pietate
Restaura solita.

Responsium: Surge, gaude, Pannonia,
Felix intende prospere,
Ut collaudes felicia
Ladislai praeconia,
Noctis expelle taedia
I a m l u c i s o r t o s i d e r e ;
V. Surge, collauda Dominum,
Quia de viris sanguinum
Per hunc salvare voluit
Et liberare statuit
T e l u c i s a n t e t e r m i n u m .

IN LAUDIBUS

Antiphona: Sanctus iste indutus
Est decorem,
Qui secutus
(Est) salvatorem
Consecutus
Est honorem
Mundi pompis meliorem,
Nam est eius fortitudo
Sempiterna sanctitudo.

Antiphona: Iubilare et invocare
Ladislai praesidium,
Quod per ipsum rex omnium,
Christus, nostrum sit gaudium.

Antiphona : Qui passus est propter nos,
Illuminet super nos
Vultum suum cum gratia
In beata gloria.

Antiphona : Mundialis fabricae
Gaudet universitas,
Te, beata trinitas,
Benedicit et concidit
Tibi laudes debitas.

Antiphona : Laudet te, rex gloriae,
Sancta vox ecclesiae
Sollemnizans hodie
Dulci voce melodiae.

Antiphona ad
Benedictus : Benedictus est salvator,
Sanitatis reparator,
Jesus Christus, qui beatum
Ladislauum sanitatum
Decoravit gratia,
Qui mira potentia
Multis aegrotantibus
Pluribusque debilibus
De salute desperatis
Mole mortis molestatis
Divinam medicinam
Adhibuit
Et sanitatem tribuit.

IN II. VESPERIS AD MAGNIFICAT

Antiphona : O sancte rex Ladislae,
O columna militiae
Christianae,
O firmissima
spes tuae gentis,
Intuere devotionem
populi te quaerentis
Et sub tuum praesidium
confugientis
O misericors,
misericordiam consecutis,
Intercede pro nostra
omnium que salute.

Alia antiphona :
Salve rex Ladislæ
laude digne salve
tu firmissima spes tuæ gentis
at consolator
salve gratiarum donis plenus
ante thronum Trinitatis
miserorum sublevator
pie patrone consolator,
sis pro nobis intercessor,
causa nostræ paupertatis,
gratiam Dei obtine.

Alia antiphona :
Jesus Christus hunc redemit
quem sathanas morte laesit
Paraclitus quem ornavit,
et hanc sanctis collocavit.
Ergo sancte Ladislæ
preces nostras Deo funde,
ut nos tecum collaudare
Jesum Christum et videre
possimus in patria. Amen. Alleluja.

SEQUENTIA DE SANCTO LADISLAO REGE

1. Nove laudis extollamus
regem, cuius exultamus
speciali gloria.
2. Dulce melos novum favum
dulci regem Ladislaum
canimus melodia.
3. Regis laudi nil discordet
cuius laudem non remordet,
celestis symphonia.
4. Confessorem regem laudent,
per quem reges sibi gaudent
vitæ dari munera.

SEQUENTIA DE SANCTA CRUCE

1. Laudes crucis attollamus
Nos, qui crucis exultamus
Speciali gloria.
2. Nam in cruce triumphamus
Hostem ferum superamus
Vitali victoria.
3. Dulce melos tangat caelos
Dulce lignum dulci dignum
Credimus melodia.
4. Voce vita non discordet
cum vox vitam non remordet
Dulcis est symphonia.
5. Servi crucis crucem laudent
Qui per crucem sibi gaudent
Vitæ dari munera.

5. Quem precamur laudantes
singuli
gemma regum totius saeculi
et spes salutifera.
6. O quam felix quam praeclara
Varadini fulget ara
tuo claro nomine.
7. Cuius regens saecula
manus sine macula
lavit omni crimine.
8. Scala gentis ungarorum
per quam scandit ad celorum
kathedram Pannonia.
9. Forma cuius celos tendit
et terrarum comprehendit
quatuor confinia.
10. Per hunc vigent sacramenta
et firmatur iam inventa
fidei religio.
11. Aegros curans sanos fecit
et salutis opem iecit
Moysi officio.
12. Exauditur in hac domo
quicquid orans petit homo
per regis suffragia.
13. Per quem neque gaudium
nec incursus hostium
trepidat Ungaria.
14. Hostis arte plebs arrepta
prece regis est adepta
salutis piacula.
15. Per quem auctor fidei
cornu stillat olei
posteris per saecula.
7. Dicant omnes et dicant
singuli
Ave, salus totius populi
Arbor salutifera.
6. O quam felix, quam praeclara
Haec salutis fuit ara
Rubens agni sanguine.
8. Agni sine macula
Qui mandavit saecula
Ab antiquo crimine.
9. Haec est scala peccatorum
Per quam Christus rex celorum
Ad se traxit omnia.
10. Forma cuius hoc ostendit
Quod terrarum comprehendit
Quatuor confinia.
11. Non sunt nova sacramenta
nec recenter est inventa
Crucis haec religio.
12. Ista dulces aquas fecit
Per hanc silex aquas iecit.
Moyses officio.
13. Nulla salus est in domo
Nisi cruce munit homo
Superliminaria.
14. Neque sensit gaudium
Nec amisit filium
Quisquis egit talia.
15. Ligna legans in Sarepta
Spem salutis est adepta
Pauper muliercula.
16. Sine lignis fidei
Nec lecythus olei
Valet nec farinula.

16. Per hunc gentes universas
Ungarorum iam conversas
novimus imperio.
17. Procul ense parent per se
fere gentes et adverse
nutu voluntario.
18. Ex obscuris sui iuris
iubar latens sed iam patens
reserat prodigia.
19. Hostem cedit victor redit
barbarorum Ungarorum
unus fugat milia.
20. Ipse suos contemptores
pene facit contentores
morbos illis et languores
infert et daemonia.
21. Sed qui suam sanctitatem
colunt hys fert novitatem
et ad vitae sospitatem
rex reducit omnia.
22. Regum genus triumphale
Ungarorum salus vale
nunc refulsit iubar tale
regum florens germine.
23. Regum radix Christiana
lauda laudes fide sana
laus exultans vox humana
fert in tuo nomine.
24. Assistentes regis laudi
coronator regis laudi,
atque servos sancti regis
post hanc vitam tui gregis
transfer ad palatia.
17. In scripturis sub figuris
Ista latent, sed iam patent
Crucis beneficia.
18. Reges credunt, hostes cedunt
Sola cruce Christo duce
Unus fugat milia.
19. Ista suos fortiores
Semper facit et victores
Morbos sanat et languores
Reprimit daemonia.
20. Dat captivis libertatem
Vitae confert novitatem
Ab antiquam dignitatem
Cruce reduxit omnia.
21. O crux, lignum triumphale
Mundi vera salus, vale,
Inter ligna nullum tale
Fronde, flore, germine.
22. Medicina christiana
Salva sanos, aegros sana,
Quod non valet vis humana
Fit in tuo nomine.
23. Insistentes crucis laudi,
Consecrator crucis, audi,
Atque servos tuae crucis
Post hanc vitam verae lucis
Transfer ad palatia.

25. Cuius laudi vis servire
nos ac letos convenire
fac ad ipsum pervenire
ubi confer et largire
sempiterna gaudia.
Amen.

24. Quos tormento vis servire
Fas c tormenta non sentire
Sed, cum dies erit irae
Nobis confer et largire
Sempiterna gaudia.
Amen.

Könyörgések a Pray kódexből:

Collecta: Deus qui beatum Ladislaum regem et confessorem tuum miro miserationes modo delinquentem ad veniam et iustum transtulisti ad gloriam, presta quesumus, ut quem rectorem habuimus in terris, eum modo protectorem sentiamus in caelis.

Secreta: Hostia pie placationis clemencie tue offerimus omnipotens Deus, ut beati Ladizlai regis nostri et confessoris tui meritis et precibus placatus accipias, et clementer dispenses.

Complenda: Sacramenta Domine salutaria sumentes, clemenciam tuam humiliter exoramus, ut intercessione beati Ladizlai regis nostri et confessoris tui, et presentibus non destituamur subsidiis, et gaudiis perfruamur eternis.

Alia missa: Deus qui beato Ladizlao regi et confessori tuo post terrene dignitatis fastigium, eternitatis lauream contulisti, concede propicius, ut qui eius merita veneramur in terris, ipsi quoque in gloria consociemur in celis.

Secreta: Munera Domine oblata sancitifica, et intercedente beato Ladislao rege et confessore tuo nos per hec a peccatorum nostrorum maculis emunda.

Complenda: Sacrificium quod tue optulimus maiestati, presta quesumus, ut intercedente beato et glorioso rege et confessore tuo Ladizlao, ad nostrarum remedium transeat animarum.

MR. 67.:

Deus qui beatum Ladislaum regem nostrum pium confessorem tuum gloria, sublimasti presta quesumus, ut eius suffragantibus meritis ab omnibus muniamur adversi et gaudiis perfrui mereamur eternis.

MR. 133.:

Deus qui beatum Ladislaum regem nostrum pium confessorem tuum gloria immortalitatis sublimasti¹, presta quesumus ut eius suffragantibus meritis ab omnibus muniamur adversis et gaudiis perfruamur eternis.

C.I.m.ae. 395:

Deus qui beatum Ladislaum regem nostrum et confessorem tuum diversis decorasti miraculis, tribue quesumus ut eius suffragantibus meritis gaudiis perfruamur eternis.

C.I.m.ae. 318:

Deus qui beatum Ladislaum regem nostrum piumque confessorem tuum diversis decorasti miraculis, quesumus ut eius suffragantibus meritis a temporalibus non destituamur auxiliis et gaudiis perfruamur eternis.

Secreta: Hec munera quesumus Domine nos a malis omnibus tueantur et

intercedente beato Ladislao rege nostro pioque confessore tuo civibus associant angelicis.

Complenda: Sumpta quesumus domine sacramenta nos protegent, et intercedente beato Ladislao rege nostro pioque confessore tuo presentem vitam muniant et conferant sempiternam.

Missale ultramontanorum, 1480:

Secreta: Sacrificium quod tue maiestati Domine offerimus benigno vultu respice et intercessione beati regis Ladislai confessoris tui nos ab omnibus inimicorum insidiis defende et premia vite eterne concede.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

LUKÁCS ZSUZSA

A SZENT LÁSZLÓ LEGENDA
A KÖZÉPKORI MAGYAR
FALKÉPFESTÉSZETBEN

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A középkori magyar falképfestészet fennmaradt emlékei között a Szent László legenda az egyetlen olyan falképciklus, melynek ikonográfiája nem kapcsolódik az Európában elterjedt legendaábrázolásokhoz. A magyar falképfestészet egyetlen önálló ikonográfiai alkotása.

A legenda, amely egy talán soha le nem játszódtott történetet örökít meg, középkori művelődéstörténetünk egyik fontos, hitelesen dokumentálható emléke; történeteinket, régészeinket, irodalomtörténeteinket és művészettörténeteinket egyaránt régóta foglalkoztatja.

A falképek a krónikákból ismert kerlési csatához kapcsolódó leánymentés történetét jelenítik meg, azt az eseménysort, amelyet írott történeti forrásaink magyarázva – elhallgatva többféleképpen tárnak elénk. Írott forrásaink ellentmondó elbeszéléseivel szemben a XIII. század végétől a XV. század végéig készült falképciklusok autentikus formában hagyományozzák ránk ezt a középkorban általánosan ismert, országszerte elterjedt legendát, amit elsősorban a fennmaradt rokonemlékek nagy száma hitelesít (Adattár).

A falképen megőrzött Szent László legenda a Lászlóról való középkori „történeti” emlékezés dokumentuma, s éppen ezért szükséges egyrészt a benne egymásra rétegződött hagyományok különválasztása, másrészt azok együttes vizsgálata is.

*

A művészettörténeti szakirodalom a Szent László legenda elnevezéssel a falképciklusokon ábrázolt történetet jelöli, annak ellenére, hogy ez az egyházi Vitából kimaradt. Minthogy a továbbiakban a falképciklusok vizsgálatáról esik szó, a legenda megnevezést én is a falképek eseménysorára vonatkoztatva használom.

A falképek legendája – mely krónikáinkban a kerlési csata elbeszélésének folytatása – a variánsoktól (Ócsa, Bántornya) eltekintve és teljes falképciklust véve alapul (a fennmaradt ábrázolások jórésze sérült, töredékes) az alábbi jelenetekből áll: 1. *Várjelenet* (Szent László búcsúja, Kivonulás)².

Ez az első kép rendszerint egy várat ábrázol. A toronyban harsonát fújnak. László kivonul seregével és a várnép búcsút vesz tőle. (VI., 1., 2., 4., 5., 12., 20. és 27. kép).

2. *Csatajelenet*

A kunok és magyarok csatája. A harcban László, a magyar sereg vezére szembe kerül a kun vezérrel, aki egy elrabolt magyar lányt ragad magával lován. A kunt nem tudja lándzsájával elérni László, viszont őt is elkerülik az ellenség nyilai. (VI., XI., XII., 1., 8., 13., 15., 17., 21., 27. és 29. kép).

Ha a csatajelenet elmarad – de sokszor azzal együtt is – önálló kép az *Üldözés*: a menekülő lányrabló pogány lován hátrafordulva lövi ki nyílvesszeit a sebezhetetlen Lászlóra, akinek lova nem elég gyors ahhoz, hogy utolérje ellenfelét s őt lándzsájával leszúrja (Kakaslomnic) (I., II., VII., X., 16., 22., 33. kép).

Az Üldözés után történetek a krónikákból (Mügeln, Képes Krónika) ismerjük. Ábrázolásukra csak két esetben került sor, Bántornyán és Zsegrán (1., 3., és 28. kép). A jelenetet a leírások alapján lehet azonosítani. Krónikásaink elbeszélése szerint László herceg, aki lovával együtt megsebesült a kerlési csatában, nem tudja

utolérni a leányrablót. Ezért arra biztatja a leányt, hogy övénel fogva rántsa le magával a pogányt. A leány ezt meg is teszi.

3. *Birkózás* (párviadal)

A falképeken László nem győzi le ellenfelét a Birkózás jelenetében sem. Állnak egymással szemben, kezüket egymás vállára, derekára téve, fegyvertelenül. Az elrabolt lány siet László segítségére: László szekercéjével elvágja a kun lábát, azaz horgasinát. Bögözön a küzdelemben a lovak is résztvesznek (7. kép). Szintén birkóznak, s egyik a másik lábába harap (III., IV., VIII., X., 8., 11., 16., 21., 24., 25., 28. és 33. kép).

4. *Nyakazás* (Lefejezés)

A Birkózást a kun megölésének jelene követi: László a megsebesített, erejét vesztett, földön fekvő pogányt a hajánál fogva tartja és az immár megmentett leány sújt le László kardjával a kun nyakára; vagy már éppen lesújtott s a győző fegyverét didadalmasan emeli magasan. A pogány lelke sötét füstként száll el (V., IX., 1., 3., 8., 10., 14., 16., 18., 23., 24., 25. és 28. kép).

5. *Pihenés* (Fejbenezés, Ölbenfekvés)

A képsor utolsó jelene, melyről egyetlen írott forrásunk sem tesz említést. A harcban megsebesült, fáradt László fegyvereit letéve a megmentett leány ölébe hajtja fejét, s elalszik (8., 14., 16., 23., 26. és 28. kép).

A fennmaradt ábrázolásokon mindig megtalálható a kun üldözése, a birkózás és a kun lenyakazása. Több esetben elmarad a várjelenet, a csata és a fejbenezés. (Kakasloimoncon például keret zárja le a falképsorozatot, ami egyértelműen bizonyítja, hogy csupán a három alapjelenetet festették meg.)

*

Mielőtt a fentebb ismertetett képregény további elemzésére rátérnék, szükségesnek érzem az írott források megszólaltatását, mivel ellentmondásaik – bár ritkán – a falképciklusokon is megjelennek, s középkori kódexeink László legenda ábrázolásai szintén e szövegek ellentmondásaival vannak kapcsolatban.

A történet a Képes Krónika elbeszélésében:

„Vidit denique beatissimus Ladizlaus dux unum paganorum, qui super dorsum equi sui ducebat unam puellam Hungaram speciosam. Sanctus ergo dux Ladizlaus putans illum esse filiam episcopi Waradiensis, et quamvis esset graviter vulneratus, tamen illum celerrime persecutus est super equum illum, quem Zug nominabat. Cum autem attingeret, ut eum lancearet, minime poterat, quia nec eius celerius currebat, nec equus illius aliquantulum remanebat, sed quasi brachium hominis erat inter lanceam et dorsum Cuni. Clamavit itaque sanctus dux Ladizlaus ad puellam et dixit: „Soror speciosa, accipe Cunum in cingulo et iacta te in terram.” Quod et fecit. Cumque beatus Ladizlaus dux procul illum lanceasset in terra iacentem, voluit eum interficere. Quem puella valde rogavit, ne eum interficeret, sed ut dimitteret. Unde in hoc notatur, quod fides in mulieribus non sit, quia forte amore stupri illum liberare voluit. Sanctus autem dux diu cum eo luctando et absciso nervo illum interfecit. Sed illa filia episcopi non fuit.”³

„Szent László herceg meglátott egy pogányt, aki lova hátán egy szép magyar

leányt hurcolt magával. Azt gondolta tehát Szent László herceg, hogy ez a váradi püspök leánya, és ámbár nehéz sebben volt, mégis nagy hamar üldözőbe vette lova hátán, melyet Szögnek nevezett. Midőn azután lándzsvágre megközelítette, semmire sem ment vele, mert az ő lova már nem iramodott gyorsabban, amannak lova sem maradt vissza semennyit sem; így mintegy kartávolság volt a lándzsa hegye és a kun háta között. Rákiáltott tehát Szent László herceg a lányra és mondá „Szép hugám! Fogd meg a kunt övénel, és vesd magad a földre!” Az meg is tette. Mikor a földön hevert, Szent László herceg közlelől át akarta szúrni a lándzsával; a leány ekkor nagyon kérte, ne ölje meg, hanem bocsássa el. Ebből is kitetszik, nincsen hívség az asszonyokban, bizonyára fajtalan szerelemből akarta megszabadítani. A szent herceg azután sokáig mérközött a férfúval, majd elvágta inát és megölte. De az a leány nem a püspök leánya volt.”⁴

Mályusz Elemér⁵ – az ábrázolások ismeretében – a fenti szövegrész korábbi fordításait helytelennek tartja, s a Birkózás jelenetére vonatkozó mondatot (az ablativus absolutus szenvedő értelmű feloldásával: az in elvágatván) ekkép fordítja: „A szent herceg azután sokáig birkózva vele, megölte, miután a leány elvágta inát.” Ez az ábrázolások ismeretében született nyelvészeti feloldás akkor elfogadható, ha a fent idézett szövegrészbe beilleszthető. Elképzelhetetlen azonban, hogy a „fajtalan szerelemből” elrablójáért könyörgő nő, akiről utóbb még az is kiderül, hogy nem a püspök lánya, résztvesz a küzdelemben. Az elbeszéléshez tartozó miniatura – amelyről később esik szó – szintén a korábbi fordítások hitelességét támasztja alá. A lány a szövegnek megfelelően csupán szemlélője a két harcos birkózásának (32. kép).

Több részletében megegyezik Mügeln Henrik német nyelvű krónikájának elbeszélése a Képes Krónikáéval. Ahol eltér tőle, ott a falképek képsorának jeleneteit idézi a mesélő kedvű krónikás:

An dem selbenn tag sah der herczog Ladisla, daz ein hayd ein junckfrawen furte hinter ym auf einem ros, die was gar schone. Dem eylt er noch auf seim ros, daz was Zaug genant. Do kunt der herczog des heyden nit erreyten. Do ruft sand Lasla die junckfrawen an und sprach: „Nym den heyden pey der gurtel und val mit ym auf daz ertreich!” Das tet die selb mayt. Do wünte der heilig herczog Lasla den heyden, do er lag auf der erden, und wolt in haben getot. Do fur der haiden auf und ringt lang mit sant Lasla; alz lang, das die junckfrawe dem heyden ein paynn abslug mit einer streitaxten, das er viel. Da hielt sant Lasla yn pey dem hore; do slug ym die mayt den hals ab. Also erlost der kunig und der herczog die junckfrawen von dem gevengnusz und czugen heim mit frewden.”⁶

„Ugyanezen a napon László herceg meglátta, hogy egy nagyon szép leánnyal maga mögött az egyik pogány lován elszökik. Sietve felült Szög nevű lovára, de nem tudta elérni. Akkor odakiáltott Szent László a leánynak, és mondá: „Ragadd meg a hitelent az övénel fogva és buk le véle a földre.” A leány megtette. Ekkor László a szent herceg megsebesítette a földön fekvő pogányt és meg akarta ölni. Akkor felpattant a pogány és sokáig birkózott Szent Lászlóval; olyan sokáig, hogy a leány szekercével lesújtott a pogány egyik lábára, hogy az elesett. Akkor László a hitelent a hajánál fogva tartotta; a leány lesújtott a nyakára. Tehát így mentette meg a király és a herceg a leányt a fogságtól és örömmel hazamentek.”

Mügeln szövegének a falképekkel való összefüggésére először Péter Andor⁷ figyelt fel, de észrevételeit a későbbi kutatás nem vette figyelembe. Gericcs József⁸ véleménye, mely szerint nem Mügeln krónikájának „viszonylag önálló előadása tartotta fenn az eredeti szöveget” a falképanyag tanúsága szerint nem helytálló. A falképciklusok három fő jelenetének (Üldözés, Birkózás, Nyakazás) pontos leírását egyedül e nem magyar földön született krónikaszcveg tartalmazza.

Még egy történeti forrásunk ismeri a Szent László legendának egy, az előbbiektől erősen eltérő variánsát. Az Orosz Évkönyvekben az alábbiakat olvashatjuk: „1247. . . . Ez évben a gonosz Batyj megöletése magyarok között. S mivel ez a gonosz és rosszhírű zsarnok nem elégedett meg vele, hogy oly sok gonoszt, bajt és terhes dolgot szerzett a keresztényeknek, s oly sok embert ölt meg, hanem tetszelegni kezdett vele, nem volna-e lehetséges ugyanazt megcselekedni az egész világon, hogy a keresztény név ne is említessék többé, ismét felkerekedett a napnyugati részek felé, a nyugati ugrok ellen, a kiket addig el nem ért, sok helyet és várost pusztává tett, s a Jeruzsálemet, az Isten városát ostromló 2-ik Novchodanosornak látszott. . . de senki sem volt, a ki vigasztalni tudott volna, mert nem embertől eredtek, hanem Isten bocsátotta reánk bűneinkért. Ezek így lévén, elére ő, az Isten haragja, egészen a magyar Varađin nagy városáig, a mely t.i. a magyar föld közepén fekszik, közönséges fája kevés, ellenben sok a kitűnő gyümölcse és a bora, s a város egészen körül van vezetve vizekkel, úgy, hogy ezen erőssége miatt senkitől sem féltek, a város közepén pedig olyan magas oszlop áll vala, hogy a reánézőnek báméskodnia kellett. Vala pedig akkor azon föld uralkodója Vlaslov kralj, a magyaroké, a cseheké, a németeké és az egész Tengermelléké mind a Nagytengerig. Valának pedig a magyarok előbb igazhitűek, a kik a keresztséget a görögöktől vették fel, de ezek nem értek reá saját nyelvökre áttenni az írást, a rómaiak ellenben közel lévén, megnyerték őket saját tévtanuk követőiül s azóta mindmáig úgy vagon. Az említett Vlaslov király, szintén a római egyház követője vala, mígnem eljövö hozzá sz. Szabbás szerb érsek s visszatértette a tiszta keresztény görög hitre, nem nyilvánosan, hanem titokban, mert félt a magyarok felkelésétől. Sz. Szabbás 5 hónapig időzött nála, s azután visszatért övéihez, egy papot hagyva nála, a ki, mint a szolgák egyike éledegelt ottan. Az a gonoszok leggonoszabbja, Batyj császár eljövén a földre, városokat dúlt, embereket ölt, Vlaslov uralkodó pedig, a kit sz. Szabbás Vladislavnak nevezett el, a nagy távolságok miatt nem tudta seregét összeszedni. Batyjnak akkor alkalmas ideje volt, hogy azt tegye, a mit csak akar. Az uralkodó pedig látva, hogy az Isten haragja érte a földjét, siránkozott nem tudva, mit csináljon, és napokon keresztül sem ételt sem evett, sem vized nem ivott, hanem az oszlopon állva, nézte, hogy miket csinálnak az istentelenek. A nővére menekülöben volt hozzá a városba, de a barbárok utolérték és foglyulejtve, Batyjhoz vezették el, a mit látva Vladislav király, zokogását hangos sírássá változtatva, elkezde Istenhez könyörögni . . . miközben könnyei, mint a patak árja, hullottak, melyek a márványra esvén, áthullottak rajta, mint ez ma is látható, a miről megtudták, hogy Isten segítsége velök van. Megállván pedig valaki a király előtt, mondá neki: im, könnyeidért Isten győzedelmet ad neked a gonosz császárán, s a midőn a beszélő arcát látni óhajta, senkit sem látott, s lejövén az oszlopról, megpillanta lovát, melyet senki sem tartott, rajta a szekercét, s ebből

világosabban megérté, hogy Isten segítsége vele van. És így lóra ülven, kiméne övéivel, a kik éppen körülötte voltak, a városból, a mit látva az ellenfél, félelem fogá el őket s futásnak eredtenek. Ő pedig üldözőbe vevé őket, annyi barbárt ölt meg s olyan gazdag zsákmányt aratott, a minőnek száma sem volt, másokat meg elevenen elfogott. Látván pedig a várban maradtak az isteni segélyt, és az ellenség feletti győzelmet, kijövének a városból csekély kísérettel, asszonyok és gyermekek, férfissággal eltelve, szintén öldökölték az ellenséget, senki sem állott ellen nekik, s a mikor, mint előbb mondtuk, amaz istentelen Batyj a magyar havasok felé menekülne, ott érte halála magának az uralkodónak, ama Vladislavnak kezétől. Beszéli pedig némely ottlakók, hogy e Vladislav nővére, akit elfogtak volt, vele futott akkor Batyjval s amikor Vladislav összecsapott Batyjval, a nővére Batyjnak segített, az uralkodó tehát mindkettőjüket megölte . . . A királyt pedig lóháton, kezében a szekercével mellyel Batyjt megölte, kiöntötték rézből s ott áll ma is az oszlopon a nemzedékek bámulatára és emlékére . . .”⁹

Első olvasásra szembetűnő, hogy az a három történeti forrás, mely ismeri a leánymentés történetét, mennyire ellentmondóan meséli el azt, amit falképeink kétszáz-kétszázötven éven keresztül olyan rendkívüli pontossággal ábrázolnak, hogy sok esetben mintakönyvek, vázlatok használatát, továbbadását kell feltételeznünk.

A festmények öt jelenetét egyik leírás sem tartalmazza. Az első jelenet, a Vár (megerősített város, Nagyvárad) ahonnan László elindul, csupán az Orosz Évkönyvek szövege szerint az események kiindulópontja. A Képes Krónika és Mügeln Henrik elbeszélése szerint ugyanis az eseménysor a csatajelenethez kapcsolódik, László a kerlési csatában veszi észre, hogy az egyik kun magával ragadja a nagyváradai püspök leányát, illetve Mügeln elbeszélésében csupán egy szép leányt. Az Üldözés elbeszélésénél a Képes Krónika és Mügeln szintén megfelel egymásnak: László nem tudja utolérni ellenfelét, s ezért az elrabolt leány rántja magával a kunt övénel fogva a földre (az Orosz Évkönyvekből ez a mozzanat hiányzik). Ezután a képsor három következő jelenetét csak Mügeln szövege követi. De még ő is óvatosan fogalmaz: a harcias leány azért siet Szent László segítségére, mert túl sokáig tart a párviadal, s nem azért, mert László egyedül nem tudja legyőzni ellenfelét. A Képes Krónika minderről hallgat. Elbeszélése az Orosz Évkönyvekhez áll közel. Előbbi szerint a lány elrablójáért könyörög, míg az utóbbi a leírásból már annak védelmére kel, bátyja ellenében. A történet befejezése mindhárom esetben más: Mügeln szerint örömmel hazatérnek, a Képes Krónikában László az egyedüli győztes, az érdemtelen leány egyedüli megmentője, végül az Orosz Évkönyvekben László nővére elrablójával együtt halállal bűnhődik. A falképek utolsó jelenete, a Pihenés Mügeln Henrik elbeszélésének lehetne folytatása, de írás nem emlékezik meg róla; a hős herceg és a megmentett leány szerelmi jelenetét csupán képi ábrázolásból ismerjük.

*

A források és falképsorozatok ellentmondásai még feltűnőbbek, ha a hagiografikus irodalom jellemző vonásait figyelembe véve tesszük vizsgálat tárgyává az ábrázolások azonos típust képviselő, legnagyobb számban előforduló csoportját.

Ennek az összehasonlításnak a szükségességét az a tény indokolja, hogy amíg a legendát csupán a három idézett történeti forrás ismeri, addig a legenda ábrázolásaival kizárólag egyházi épületekben, templomokban találkozunk.

Már a szűkebb, három jelenetből álló ikonográfiai típus képein is olyan motívumokkal találkozunk, melyek egy szent esetében – kinek tetteiben az isteni akarat nyilvánul meg – szükségtelenek. Az Űldözés során László nem tudja utolérni ellenségét, sem megsebesíteni, de az sem őt. Ahhoz, hogy a Párviadalra sor kerülhessen közöttük, szükséges a lány közbelépése. (Képes Krónika, Mügel). A Birkózás során kiderül, hogy a két ellenfél – a szent és a pogány – ereje egyenlő, a szent herceg nem tud egyedül győzni, ismét szüksége van az elrabolt lány segítségére (László szekercéjével erejét veszi, lábát vágja a kun vezérnek). A pogány ellenfél megsemmisítése (Lefejezés) megint nem csupán László érdeme, sőt, mintha ő csak közreműködő lenne, amikor a már földön fekvő ellenséget hajánál fogva tartja, miközben a krónikások által erkölcsileg elítélt nő lesújt. A freskósorozatok bővebb változatának utolsó jelenete a Fejbenezés. Néprajzi analógiák sora támasztja alá¹⁰, hogy itt egyértelműen szerelmi jelenetről van szó (vö. Molnár Anna ballada). A falképeken megjelenik a fára akasztott fegyverek motívuma (8., 14. és 28. kép) is, ami ugyancsak az előbbi értelmezést hangsúlyozza. Középkori templomaink falképeinek tanúsága szerint tehát a legenda hőse, a szent herceg a középkori legenda-irodalomban elég szokatlan módon világi jutalmat kap hősi tettéért, amit nem is egyedül hajtott végre. (Ennél a jelenetnél analógiaként elég csupán Szent György legendájára gondolni.)

Az elmondottak alapján a falképsorozatok László legendája inkább kelti egy népmese vagy hősmonda, mint egy keresztény legenda benyomását, annak ellenére, hogy hőst mindig szentként ábrázolják, glóriával. László tetteit a falképeken soha nem isteni beavatkozás segíti (ellentétben az Orosz Évkönyvek elbeszélésével), hanem az elrabolt lány, akinek földi létét, jelentéktelenségét a falképek szereplőinek méretkülönbségeivel is kifejezésre juttatják a sorozatok festői: a lány csaknem mindig kisebb a két hősnél, a legtöbb esetben fele akkora, mint ők.

*

A Szent László legenda alaptípusát követő falképciklusok és az írott források ellentmondásai feltűnnek képi megfogalmazásban miniatúrafestészetünk két kiemelkedő, az Anjou udvarhoz kapcsolódó emlékénel is: a Képes Krónika már említett és a Vatikáni Legendárium Szent László legendáját ábrázoló miniatúráin.¹¹ Ugyanebbe a körbe sorolhatók az ócsai és bántornyai falképciklusok is.

A Vatikáni Legendárium (1338–1343) – e Károly Róbert gyermekeinek nevelését szolgáló képekönnyv¹² – miniatúrasorozata lényegében követi a falképek ikonográfiáját; az eltérések egyrészt a mester helyi ismereteinek hiányából, másrészt a legenda szándékos átfogalmazásának igényéből fakadnak. A következő hat jelenet ábrázolja a legendát¹³ (30. és 31. kép):

„X. quomodo pugnabat cum tartaris”. „Hogyan harcolt a tatárokkal”. A Csata-jelenetet ábrázolja; a jelenetsor a Képes Krónika és Mügel elbeszélésének megfelelően indul.

„XI. quomodo fuit percussus cum conto”. „Hogyan ütötték meg buzogánnyal”. Szintén az előbbi leírásoknak felel meg, László megsebesül a kerlési ütközetben.

„XII. quomodo tenebat per crines et puella incidebat pedes eius”. „Hogyan fogta a hajánál fogva, és a leány elvágta a lábait”. Ez a jelenet ötletszerűen ragad ki a falképek motívumsorából egyet, a sorozat logikai sorrendjét nem ismerve, vagy nem értve. A Birkózás jelenete elmarad, a pogány – itt tatár – már a földön fekszik, lábait magasra emelve. László hajánál fogja ellenfelét – a Nyakazás jelenetének megfelelően – és a leány, aki csak itt jelenik meg (hiányzik az Üldözés) László szekercéjével a tatárt mindkét lábán megsebesíti, értelmetlenül, mert segítségére ebben a megfogalmazásban már nincs szükség.

„XIII. quomodo comanum depilabat per crines et puella decollabat collum suum”. „Hogyan húzta a kunt hajánál fogva és a leány lenyakazta”. A kompozíció a falképek ábrázolásához áll közel. László hasonfekvő ellenfelét – itt a kunt! – hajánál fogva tartja, nyakát a leány vágja el.

„XIV. quomodo iacebat in gremio puelle”. „Hogyan feküdt a leány ölébe” a sebesült László a leány ölében fekszik, s a leány László hajával játszik, mint a falképeken.

„XV. quomodo beata virgo medicat ipsum”. „Hogyan gyógyította meg a szent szűz”. A térdelő, sebesült László sebeit Mária gyógyítja.

A Vatikáni Legendárium átköltése lényeges pontokon módosítja a legendát: Hiányzik az Üldözés és Birkózás jelenete. A miniátor összekeveri a horgasinelvágás és nyakazás motívumát. A kun mindkét képen a földön fekszik és a leány közbelépése nem látszik döntőnek az események szempontjából. A már legyőzött ellenfél elpusztításában csak közreműködik. Hogy a harc a leány megmentéséért folyik, nem is derül ki. Így a falképekről ismert utolsó jelenet, László pihenése meglepő fordulatot ad az eseményeknek és a miniátor ezért mintegy az előzőek magyarázatául szükségesnek érzi a történetet még egy jelenettel megtoldani: a Fejbenézést követő miniatúrán Mária jelenik meg a leány arcvonásaival, László sebeit gyógyítva. Ezzel a kiegészítéssel a legendárium összeállítói a legenda krisztianizált változatát próbálták megfogalmazni: a falképek és krónikások szerint az elrabolt leányért folytatott küzdelem itt egyértelműen Máriáért, a kereszténységért vívott harccá válik, s László e téren kifejtett kiváló eredményei jutalmául gyógyul meg a szent szűz kezétől.

A falképciklusokról ismert ikonográfiával szemben a Képes Krónika nem tud a leány Lászlót harcában segítő, aktív szerepéről. A krónikás szerint a leány ugyan lerántja lováról a kunt, de hiányzik az elbeszélésből a láb elvágás és nyakazás motívuma, és ezekkel a miniátor sem törődik. A legendából kiragadott egyetlen képen mely a Birkózást ábrázolja (32. kép), László maga rúg a kun lábába, hogy ellenfelének erejét vegye. A miniátor tehát e mozzanatnak – a láb megsebesítésének – jelentőségével tisztában volt. A leány a miniatúrán kezét leengedve a háttérben áll, csak szemlélő, figyeli az eseményeket, de nem vesz részt bennük.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy az Anjou királyi udvarban biztosan ismerték a falképciklusoknak legalább öt jelenetét: a Csatajelenetet (Képes Krónika, Mügeln, Vatikáni Legendárium), az Üldözést a lováról lerántott kun históriájával (Képes Krónika, Mügeln), a Birkózást (Mügeln, Képes Krónika

miniatúrája), a Nyakazást (Mügel, Vatikáni Legendárium) s az Ölbenfekvést Vatikáni Legendárium). A Várjelenetről mit sem tudunk, de a Képes Krónika említése a nagyváradai püspök leányáról talán ezzel hozható összefüggésbe az Orosz Évkönyvek szövege alapján.

A két Anjou udvarban készült reprezentatív kézirat ennek ellenére nem követi az elbeszélés megszokott rendjének fonalát, s a szokásos ikonográfiai programot sem. Ezt feltétlenül szándékosnak kell tekintenünk, még abban az esetben is, ha már korábban kialakult variánsok ismételt megörökítéséről van szó, s a variánsok közötti jellemző választásról, vagy tudatos legendaformálásról, ami szintén nem zárható ki (elsősorban a Vatikáni Legendárium képsoránál gondolhatunk az utóbbira).

A Képes Krónika miniatúrájának esetében bizonyíthatóan egy már korábban kialakult variáns jelenik meg, s ezt az ócsai templom töredékesen fennmaradt László-legendája támasztja alá. Az ócsai falkép legkorábbi fennmaradt legenda-ábrázolásunk¹⁴, (18. és 19. kép) a XIII. század második felében készült. A festésréteg szinte teljesen elpusztult, jóformán csak a színópia alapján alkothatunk képet az egykori freskósorozatról. A fennmaradt részlet két jelenetet ábrázol: a Birkózás és Lefejezés képét. A Birkózás jelenetében a leány a Képes Krónika ábrázolásához hasonlóan nem segít Lászlónak, és csak később, a Lefejezésnél, a büntetésnél kap szerepet, amikor a szent győzelme már biztos. Valószínűleg nem véletlen az ócsai jelenet és a Képes Krónika miniatúrájának kompozicionális rokonsága sem, annak ellenére, hogy csaknem egy évszázad telt el a két Birkózás jelenet megfestése közben. A leány mindkettőnél térben a birkózók mögött áll, és hátulról figyeli a küzdelmet; a párviadal eldöntése nem tőle függ. Ezzel a kompozicionális megoldással szemben a többi ábrázoláson – ahol a leány lesújt a kun lábára – a két főhősnél kisebb nőalak mindig a küzdőkkel egy síkban van, vagy kissé előttük (Kakaslomnic, Vitfalva, Rimabánya, Gelence, Székelyderzs, stb. falképein, a Thuróczy Krónika augsburgi kiadásának fametszetén, a bécsi egyetem magyar diákjai anyakönyvének (1414) címlapját díszítő miniatúráján (VIII., X., 25. és 33. kép).

Ócsa falképének kompozicionális és tartalmi összefüggése a Képes Krónikával egy másik fontos tényre is utal. A két kompozíció rokonsága valószínűleg közös ikonográfiai előzményre vezethető vissza, s ez a több kutató által már korábban feltételezett nagyváradai ciklus lehetett. Ócsa esetében ezt elsősorban az támasztja alá, hogy Ócsa premontrei prépostsága Váradelőhegynek, a premontreiek magyarországi anyaegyházának volt filiája, s ez közvetítő láncszem lehetett Nagyvárad és Ócsa között¹⁵. Tartalmi vonatkozásban is valószínű a két ábrázolás összefüggése, természetesen csak akkor, ha a váradai kiindulópontot feltételezzük. Valószínűnek látszik ugyanis, hogy a királyi központ és a László kultusz hivatalos központja, Nagyvárad között szoros kapcsolat állt fenn. A királyi kéziratok pedig a legendának az egyház által elfogadott verzióját tartalmazzák.

A további vizsgálatok szempontjából döntő az a tény is, hogy egyedül az ócsai falkép nem követi a többi, elsősorban határvidékeken megmaradt László-legendák ikonográfiáját. Arra utal, hogy az az ikonográfiai típus, melyből legtöbb emlékünknél fennmaradt, ott, a határvidékeken alakult ki.

Mielőtt a falképsorozatok általános típusát képviselő csoport további elemzésére rátérnénk, még egy falképciklussal kell röviden foglalkoznunk, a bántornyai László-legendával, melynek elemei az eddig ismertetett variánsokban megtalálhatók ugyan, de a legendaszerkesztés egyedülálló (1., 2., és 3. kép).

A képsor az Orosz Évkönyvekből ismert jelenettel indul: László és hadinépe a belső vár kapuján lovagol ki éppen, de még a külső várfalon belül van. A külső várfalon kívül látjuk a kunt, amint a leányt magával ragadja lován¹⁶. A következő kép, meglepő fordulattal, a Pihenést ábrázolja, de ebben az esetben nem László, hanem a kun fekszik a leány ölében, emlékeztetve a Képes Krónika megjegyzésére: „Nincsen hívség az asszonyokban”. E jelenet közbeiktatása ad magyarázatot az Orosz Évkönyvek által elbeszélt eseménysorra is, amikor László nővére a tatárt veszi védelmébe, s ezért életével fizet. De a falképek festője – Aquila János 1383-ban – az eseményeket most már Mügeln Henriket, a Képes Krónikát és a közismert falképsorozatok ikonográfiáját követve adja elő. A harmadik jelenet Bántornyán, a Csata és Üldözés egyetlen kompozícióba foglalása (Mügeln, Képes Krónika) amit egy töredékes jelenet követ: a leány övénél fogva lerántja lováról a pogányt. E jelenet képi megfogalmazásával csupán itt és Zsegrán találkozunk: a földön álló leány bal karját felemeli a kun öve irányába, a kun pedig lováról leesik; a sérült bántornyai falképen alakja csak deréktől fölfelé látszik. Végül a szokásos két jelenet zárja a képsort, a megszokott ikonográfiával: a Birkózás és a Lefejezés. Ez esetben László pihenése elmarad.

*

A Szent László legenda freskóciklusai, melyek a legenda alaptípusát képviselik, problematikus vonásaik miatt már korábban felkeltették a kutatók figyelmét. Különböző analógiák alapján más-más irányban keresték a megoldást s kísérelték meg az össze nem egyeztethető részletek feloldását. Az eltérő vélemények létrejöttének oka elsősorban az volt, hogy abszolutizálták a legenda néhány vonását, nem véve figyelembe a benne rejlő elentmondásokat, nem kísérve figyelemmel a legenda kialakulását, majd változásait későbbi korokban.

Az eddigi kutatás főbb irányai az alábbiakban összegezhetők:

Történezeink, művészettörténezeink többsége a lovagi eszmény megtestesülését látta az ábrázolásokban. E hipotézisek egyik lényeges kiindulópontja kétség-telenül az lehetett, hogy Szent Lászlót és vitézeit a képsorokon mindig a kornak megfelelő lovagi viseletben látjuk (bár ez a Szent György, stb. ábrázolásokra ugyan úgy jellemző, mint a László legendára). „A cserhalmi viadal óta ő a hősök hőse, megmentette saját királyát, megszabadított egy elrabolt leányt és harcolt a pogányok ellen; így éppen azokat az erényeket gyakorolta, amiket a fejlődő lovagkor követelt nemes vitézeitől” – írja Márki Sándor.¹⁷ Péter Andor, aki először foglalkozott részletesebben a László-legendá ikonográfiájával, a Perseus-Androméda, Szent György -Cleodolinda mondatkörhöz kapcsolja, megállapítva, hogy a magyar változatot az előbbiektől a leány aktív szerepe különbözteti meg.¹⁸ Horváth Henrik¹⁹ a cserhalmi ütközet előképének a lovagi tornajátékokat tartja, annak ellenére, hogy a XIV. század előtti példák nyugaton is igen ritkák²⁰, magyarországi viszo-

nyok között pedig ennek még kisebb a valószínűsége.²¹ E „lovagi” értelmezésből kiindulva vetette fel Radocsay Dénes azt a hipotézist, mely szerint a legendát – meglehetősen világi jellege miatt – először lovagvárakban ábrázolták volna.²² A források és emlékek hiányában ezt az elképzelést sem cáfolni, sem bizonyítani nem lehet: az a tény viszont, hogy a Buzád-Hahót nemzetségből származó Bánffy-család, mely már a XIII. század elején nyugatias műveltséggel rendelkezett²³, Bántornyán mégis nemzetségi templomában festeti meg a történetet, a fenti hipotézis ellenkezőjére utal.

A Rómer Flóris által feltételezett országos mintaképet Divald és Karácsonyi a nagyváradi székesegyház elpusztult falképeiben vélte megtalálni²⁴, s ezt a későbbi kutatás is több esetben elfogadta.²⁵ A fenti hipotézis azt a többnyire igaz szemléletet tükrözi, mely szerint nagyobb területek művészi áramlatai valamilyen országos centrumból terjednek el. A László legenda esetében Nagyvárad önkéntelenül adódott, mint a László kultusz hivatalos központja. A variánsok ismeretében azonban meggondolandó, vajon a határvidékeken fellelhető ábrázolások előképe volt-e a feltételezett váradi sorozat, avagy a királyi udvarban ismert variánsok egyikéé.

A régészet és a folklór felől közelíti meg a legenda kritikus mozzanatait László Gyula.²⁶ Elutasítja a nagyváradi hipotézist, valamint azt, hogy a miniatúrafestészet hatott volna a falképekre.²⁷ Nagy Géza²⁸ megállapításából kiindulva, bizonyítja, hogy „a legenda képsorának első jelenetétől eltekintve, valamennyi további jelenet honfoglalás kori örökségünk”. A legenda „avarkorra visszamenő művészi hagyományt” őrzött meg, a világosság és sötétség mítoszát, és egy régi hősenékből szakadt ki, akárcsak a Molnár Anna ballada. Az ábrázolások alapján a következő motívumokat emeli ki és elemzi: az exogám nőrablást, a fegyvertelen küzdelmet (övharc), a két sebezhetetlen hős szerepét (csak egyikük Achilles-ina sebezhető), a táltos lovak küzdelmét²⁹, a Fejbenézést és ennél a szerelmi jelenetnél a fára akasztott fegyverek szerepét. Csak egyetlen motívum analógiáját nem találja meg a keleti népvándorlaskori körben: a leány aktív szerepét a Birkózásnál és a kun lefejezésénél. Itt Péter Andorhoz hasonló következtetésre jut: „talán még honfoglalás-kor előtti, de jellegzetesen magyar hozzáfűzésnek látszik”.³⁰

A legenda e kétféle megközelítése első pillantásra összeegyeztethetetlennek látszik, bár mind a historikus, mind az etnográfus szemlélet rejt magában helyes mozzanatokot. Feltételeznünk kell, hogy a legenda különböző korokban, változó környezetben más-más jelentést hordozott, s az idők során alakult, módosult. Ikonográfiai szempontból elsősorban azt kell vizsgálat tárgyává tennünk, hogy a különböző elemek mikor, hol, és hogyan keveredhettek össze úgy, hogy végül a középkori Magyarország templomaiban kerülhetett sor megfestésükre. Hiszen, ahogy ez a Szent Lászlóhoz kapcsolódó történet nem a középkori lovageszmény művészi megfogalmazása (a lovag csak hölgye segítségével képes a győzelemre), ugyanúgy nem utalhat az elrabolt lány története a XIII. század végétől a XV. század végéig egyházi épületekben az exogám nőrablásra sem; a világosság és sötétség, jó és rossz harca pedig a keresztény ikonográfiában is közhelynek számít.³¹

*

A variánsok vizsgálatánál tisztázódott az, hogy a fennmaradt emlékanyag lényegében két csoportra osztható: a királyi udvarral kapcsolatban álló kéziratok s az ezekkel rokon néhány falkép képezi az egyiket, míg a másikat a jórészt középkori határvidékeinken található freskóciklusok. Ez utóbbi csoport lényegében egységesnek mondható, eltérések csupán annyiban jelentkeznek, hogy a korábbi sorozatok a szűkebb (Várjelenet és Fejbenezés nélküli) típust képviselik, míg a későbbiekben ez a két jelenet is megtalálható.

Az ikonográfiai program vizsgálatánál igen fontos lenne a donátor személyének, szerepének tisztázása. Ezen a ponton azonban a fennmaradt emlékanyaggal kapcsolatban nem rendelkezünk elegendő támponttal. A cserhalmi ütközet utáni eseményeket ábrázoló falképek kivétel nélkül egyhajós falusi templomokban kerültek elő.³² Forrásaink a templomokra vonatkozóan is alig őriztek meg néhány adatot, a falképekkel kapcsolatban pedig semmit. Ahhoz tehát, hogy tisztázhassuk, kik voltak azok, akik ismerték a legendában megőrzött hagyományokat és igényelték annak ábrázolását is, más kiindulópontunk nem marad, mint a falképek döntő többségének előfordulási területe. Eredményt csak az itt élő lakosság összetételének vizsgálatától, valamint az általuk megőrzött egyéb hagyományok analógiaként való felhasználásától várhatunk.

Mint a mellékelt térképről és adattárból kitűnik, a korai falképek az Árpád-kori Magyarország északi és keleti határvonalát rajzolják meg. A legtöbb falkép Erdélyben a székelylakta területen, a Felvidéken pedig főleg a Szepesség templomaiban maradt fenn.³³ A korábbi művészettörténeti irodalom általában azt a nézetet fogadta el, hogy a László-legenda a középkori Magyarországon mindenütt ugyanilyen mértékben el volt terjedve, s hogy az ország központi területein mégsem került elő, az a török pusztítás következménye. Az eddigi kutatás azonban nem számolt azokkal a variánsokkal, melyek éppen a központokkal állnak kapcsolatban. Ha ismert is volt országszerte az alaptípust képviselő legendavariáns, kérdéses, hogy az ország belsejében a határvidékekhez hasonló mértékben igényelték-e ábrázolását, továbbá az is, vajon az alaptípust, vagy valamelyik variánsát festették-e meg. Ebből a szempontból figyelemre méltó az a tény, hogy az erdélyi százok templomaiban – ahol az emlékanyag a Székelyföldre hasonló mértékben maradt meg – egyetlen legendaábrázolást sem találunk, annak ellenére, hogy a magyar szentek – köztük Szent László – kultusza náluk is kimutatható (magyar szentek ábrázolásával találkozunk például Almakeréken (Mălimcrav)).

Történezeinket hosszú idő óta foglalkoztatja az Árpád-kori Magyarország határvédelme, az ott élő lakosság katonai szervezete, jogi állása.³⁴ A történeti kutatások tisztázták, hogy a ducatus intézményének honfoglaláskori előzményeihez hasonlóan a ducatus alá tartozó határvédő népeknél az ősi katonai szervezet továbbélése is kimutatható, s ez legtovább a székelyeknél marad fenn. Bizonyított továbbá az országos jogtól való különállásuk is.³⁵ Az „ősi” szervezeti hagyományok továbbélése képezhette alapját a kulturális hagyományok fennmaradásának is. A jogi és területi különálláson kívül még két érv támaszthatja alá azt, hogy a határvidékek lakossága az ország más területeinél tovább őrizte meg azt a honfoglaláskori kultúrkincset, mely a Szent László Legendában bukkan fel végül:
– e területeken jóideig katonáskodtak még az itt lakók

– lakóterületük távolsága a központoktól valószínűvé teszi, hogy a pogány szokások és hagyományok elleni törvényeket itt jóval kisebb mértékben lehetett érvényesíteni.³⁶

Amennyiben a fent elmondottak helytállóak – amit elsősorban az emlékek nagy száma tesz valószínűvé – további problémát jelent az, hogy az első ábrázolások szinte egyidőben jelennek meg Erdély székelylakta és a Szepesség túlnyomórészt német és szláv³⁷ lakosságú falvaiban (a legkorábbiak a XIV. század elején készültek Gelence és Bögöz Erdélyben, Kakaslomnic a Szepességben).

A Szepesség Árpád-kori társadalmi változásait vizsgálva kimutatható, hogy ott szintén széles körben elterjedhettek azok a motívumok, melyek a székely területen a lakosság ősi kultúrájához tartoztak. Ennek a területnek – mely a XI. század elején lakatlan erdőség (Silva Scepus) – első lakói a gömői gyeplövonal kitolása után a gömör-őrök voltak, akik szintén a határvédő kabar törzsek leszármazottai.³⁸ Betelepedésük a XI. század közepére tehető.³⁹ 1243-ból fennmaradt privilégiumuk, mely közösségüket tizlándsások székének (Sedes X. Lancetorum) nevezi, a székelyekéhez hasonló jogokat rögzít.⁴⁰.

A falképek fő előfordulási területén tehát a XIII. század közepéig megtalálható egy olyan társadalmi réteg, mely ismerhette és közvetíthette a László Gyula által kimutatott honfoglalás előtti motívumokat a László-legenda későbbi megfogalmazói felé. Elképzelhető, hogy ebben a körben fennmaradt egy keleti hősmonda, melyben a később átformált motívumok még eredeti jelentésüket hordozták. Ebben a feltételezett hősmondában a leányrablás valóban az exogán nőrablásra utalhatott még (törvényeink ezidőtájt több esetben tiltják.⁴¹), a fegyvertelen birkózás a mitikus táltosküzdelem emlékeként élhetett tovább, ugyanígy a táltoslovak harca, stb.

A keleti legenda további alkotó formálására a XII. század végén, XIII. század elején kerülhetett sor, amikor az kapcsolatba került egy rokon hagyományokat őrző nyugati mondakörrel. Vargyas Lajos a Molnár Anna balladával kapcsolatos kutatásai során⁴² arra a következtetésre jutott, hogy a keleti típusú változat (melyben a Fejbenezés motívuma szerepel, a László-legendához hasonlóan) ekkor összefonódik a nyugati típusúval (ahol a leány önmegmentő, szemben a keleti, segélykérő variációval). A magyar Molnár Anna ballada e jellegzetességét Vargyas a vallon telepések XII. századi magyarországi (Szepes, Hegyalja, Bihar) megjelenésével, valamint a vallon kereskedők sűrű megfordulásával magyarázza.⁴³ Minthogy a Molnár Anna ballada a freskóciklusok Szent László legendájával igen sok rokon vonást mutat, és feltételezhető, hogy mindkettő azonos mondakörből szakadt ki, a problematikus vonások tisztázásához analógiaként felhasználható. Ez azért is szükséges, mert a leány aktív szerepére, mely a keleti hagyományokból hiányzik, és amit Péter Andor a nyugati legendairódalom vizsgálata, László Gyula pedig a keleti elemek összegyűjtése után tipikusan magyar vonásnak tart, mind-egyik nem nyertünk magyarázatot. Valószínűnek látszik az, hogy a Szent László legenda magvát alkotó monda azonos a Molnár Anna balladával.

*

A Szent László legenda esetében megállapítható, hogy a keleti és nyugati elemek összekapcsolódása akkor mehetett végbe, amikor a legenda előképét alkotó hősmonda még nem kapcsolódott Szent László alakjához. Ellenkező esetben ugyanis feltétlenül elmaradt volna a keleti eredetű horgasin-elvágás, mely a táltosküzdelemre utal, továbbá a lány aktív szerepének nyugatról való átvétele; ezek a motívumok ugyanis egy szent legendájában szükségtelenek.

Megoldásra vár tehát az előbb feltételezett mondanakör László alakjához kapcsolódásának datálása. A terminus post quem-et megadja a keleti és nyugati elemeket egyesítő hősmonda létrejöttének időpontja, ami csak a német, vallon telepések magyarországi megjelenése után, a XII. század második felében mehetett végbe. A terminus ante quem nagy valószínűséggel a tatárjárás idejére tehető, és ezt elsősorban a Szepesség XIII. századi társadalmi változásai igazolhatják. Ott ugyanis a lándzsásnemesség a tatárjárásig túlsúlyban volt a betelepített szlávokkal és németekkel szemben, a tatárjárás alatt azonban nagyrésztük elpusztult.⁴⁴ Ekkor az ország lakossága átlagosan 50%-kal csökkent⁴⁵, ezért valószínű, hogy náluk ez az arány lényegesen nagyobb volt. A tatárjárás következtében tehát erejét vesztette az a társadalmi réteg, mely az ősi hagyományokat őrizte, képes volt a legenda alkotó formálására és közvetítésére a Szepességet elárasztó új, német és szláv telepések felé⁴⁶. Azt, hogy a lándzsások körében már a tatárjárás előtt kialakult László-kultuszról beszélhetünk, Csütörtökhely középkori elnevezése és a lándzsásnemeseknek e helyhez fűződő hagyományai egyértelműen bizonyítják. Csütörtökhely neve a középkorban Villa Sancti Ladislai⁴⁷, amit csak a XV. században szorít ki a hetivására után kapott elnevezés. A helység első említésével 1263-ban találkozunk, és 1278-ban lakossága már szász. Mégis, „A lándzsásszék az egész középkoron át, a XV. századra eső néhány kivétellel Csütörtökhelyen tartotta üléseit. . . Feltűnő az a körülmény, hogy a lándzsásszék nem a lándzsásközségek valamelyikében, hanem a . . . németek által lakott Csütörtökhelyen ülésezett, mely a XIV. században fennálló lándzsásfalvakhoz viszonyítva nem mondható központi fekvésűnek . . . Fel kell tennünk, hogy a helység valamikor a lándzsások kezén volt, akik e székhelyhez akkor is ragaszkodtak, amikor azt, mint elnéptelenedett területet, a tatárjárás után a királyi kegy a németekhez juttatta”.⁴⁸ Az a tény, hogy a szász plébánosok fraternitasukat éppen Csütörtökhelyen alapítják meg, arra utal, hogy a lándzsások által kialakított hagyományokhoz a szászok erősen kötődtek⁴⁹, szoros kapcsolat jött létre közöttük. Ez a történelmi szituáció ad feleletet arra a kérdésre is, hogy miért jelenik meg a László legenda a szász plébánosok fraternitásához tartozó helységek templomaiban (Svábóc, Kakaslomnic).

Érdekes adalékot tartalmaz a Lászlóhoz kapcsolódó hagyományok átvétele szempontjából a szepesi szász plébánosok fraternitásának 1289. évi újjászervezési jegyzőkönyve. Ez ugyanis megtiltja, hogy a gyűlések utáni papi ebédeken táncosok, jószok, bővészek mulattassák a vendégeket,⁵⁰ amiből sejtethető, hogy mindez korábban szokásban volt. Ez az adat azt is bizonyíthatja, hogy a népi képzeletvilág elemei bekerülhettek olyan egyházi körökbe, ahol a László-legenda végleges programját megfogalmazták, mielőtt még azt a templomokban megfestették volna.

*

A tatárjárást és az ezt követő fél évszázad viharos eseményeit – melyben a IV. Béla által betelepített kunok jelentős szerepet játszottak – nem szükséges e helyen részletesen ismertetni.⁵¹ A történetek sokszorosan indokolták egy szent király kunok elleni harcáról szóló legendájának elterjedését. A pusztítások, melyek nem csupán a kunok fellépésének következményei voltak, egyházi körökben mégis azt a véleményt alakíthatták ki, hogy ők és „pogány” királyuk, IV. László felelős mindenért. Valószínűleg ez lehetett az oka annak is, hogy IV. Honorius pápa 1286-ban meg akarja bízni Ladomér esztergomi érseket, s a környező országok keresztény uralkodóit, hogy hirdessenek keresztshadjáratot a pogány király ellen.⁵²

Ilyen légkörben természetes, hogy a képíleg ekkor – a XIII. század második felében – megfogalmazott László-legendában a pogány ellenfél a kun lesz, annak ellenére, hogy Szent László a kerlési csatában 1068-ban ellenük nem harcolhatott⁵³. Bár a középkori művészet esetében történeti festészetről beszélni nem lehet, a László-legendá specális vonásai mégis arra mutatnak, hogy bizonyos történeti vonatkozásokkal feltétlenül számolnunk kell. Nem lehet véletlen, hogy falképeink festői mind a lovagi, mind a kun viseletet, fegyverzetet, stb. oly pontossággal ábrázolták a László-legendákon, hogy ezek vizsgálatára ma is a legmegbízhatóbb forrásnak bizonyulnak.

A történeti események aktualitásán kívül érdekesen világítja meg a besenyők elleni harc kunokra való átvitelének lehetőségét magának a kun szónak az etimológiája is. A XII–XIII. század fordulójáig latin nyelvű irodalmunkban „Cunus” alakkal jelölték a keleti nomád népeket (úz, besenyő, kun). A XIII. század elején – a kun térítés ügyében a pápasággal folytatott levelezés idején – váltja fel ezt a kifejezést a nyugati eredetű „Cumanus” név alak, mely már kifejezetten a kunokra vonatkozik. A népnyelvben azonban továbbra is a meghatározatlan tartalmú kun alak élt tovább.⁵⁴

A kunok félévszázados magyarországi tartózkodásának hatása a XIII. század végére már kulturális téren is jelentkezett olyan formában, hogy egyrészt a nyugati hatások bizonyos mértékig háttérbe szorultak, másrészt államalapítás előtti „pogány eredetű” hagyományok kerültek előtérbe. Horváth János⁵⁵ bizonyította, hogy éppen Kun László uralkodásának idejére esik az ősi hagyományok betörése a szóbeliség területéről az írásbeliség síkjára (kimutatva, hogy Kézai hun történetébe a nőrablás motívuma a régi mondakincsből ekkor került át). A László-legendá hasonló eredetű motívumainak feltörését a szóbeli-mondai síkról az írás, illetve az ábrázolás területére ugyancsak erre az időre kell helyeznünk, hiszen rövid idő múlva az első falképek is elkészülnek.

*

A „kun-ellenes” legenda propagálását azonban IV. László keleti jellegű, kunbarát udvarában nem kereshetjük. Valószínűbbnek tűnik az, hogy olyan területeken jelenik meg először a László-legendá, ahol határozott kun-ellenes magatartás figyelhető meg; ez pedig mind a székelyek⁵⁶, mind a Szepesség lakossága esetében indokolt (Itt Kun László többször is viselt hadat, először 1275-ben, mikor Márkfia

Loránd szépesi ispán és erdélyi vajda lázadt fel ellene⁵⁷; a Szepesszombati Krónikából értesülünk az 1278-as csütörtökhelyi vérengzésről, mikoris a zipszerek a király emberét és kíséretét megölték⁵⁸; stb.). Ilyen körülmények között válhattak aktuálissá a László-legendának azok a jelenetei, melyek a barbár betörésekkel szembeálló szent király harcát mesélik el.

Adatok hiányában az első falképek létrejöttének konkrét körülményeit ma már pontosan rekonstruálni nem lehet. Ennek ellenére valószínűnek tűnik, hogy a Szent László legenda programját képzetesebb egyházi emberek fogalmazták meg, olyanok, akik világi és egyházi ismeretek mellett a szájhagyományok világában is járatosak voltak.

A templomok falán megjelenő Szent László legenda, megőrizve az egykori szemlélő számára valószínűleg még közérthető hősmondai elemeket, mégis más jelentést hordozott. Tudjuk, hogy a középkori háborúskodások következtében nem a katonaság, hanem a lakosság pusztulása volt mindig nagyobb.⁵⁹ Éppen ezért az elrabolt leány megmentése volt az igazi hősi tett, a szent király dicsősége, és nem a katonai győzelem. A falképeken megjelenő legenda is ezt hangsúlyozza, úgy csoportosítva a különböző mondai elemeket, hogy azok László védő, védszent mivoltát hangsúlyozzák ki, szemben az egyházi szerkesztésű Vitával.⁶⁰ És így már nem érthetetlen számunkra, s talán nem is kell a festő tévedésének tartanunk a bögözi csatajeleneten megjelenő két elrabolt leányt (6. kép); ez a mozzanat beillik a László-legendában kifejezésre jutó gondolatsorba. Az pedig, hogy a legenda elsősorban azokon a területeken terjedt el, ahol maga a lakosság is sokszor hasonló szerepre kényszerült, mint a legenda hőse (pogány betörések visszaverése, hátrvédelem), nem szorul különösebb indoklásra.

*

A XIII. század végén kialakult ikonográfiai típus – a fennmaradt falképek tanúsága szerint – a XIV. században kiegészül a szájhagyományban feltehetően már korábban a történethez kapcsolódó két jelenettel: Kivonulás a várból és Pihenés.⁶¹ A festők ettől kezdve ezt az ikonográfiai sémát ismétlik, valószínűleg mintarajzok alapján, alig módosuló kompozíciókon. Csupán a stílus változik, s időnként a viselet, mely többé-kevésbé követi a „divatot”.⁶²

Nem kell magyarázatot keresnünk arra, hogy a László-legendát vajon miért örökíti meg mindvégig – több, mint két évszázadon keresztül, valamennyi fennmaradt ábrázoláson – László kunok elleni harcát, hiszen a kunok Magyarországon a XV. század végéig – végleges megtérésükig – állandó problémát jelentettek. Analóg jelenségre utal az Orosz Évkönyvek idézett részlete is, ahol László és a tatárok harcáról olvashatunk, azért, mert az Orosz Évkönyvek Nagyváradról az orosz területek felé közvetítették a László-legendát, s ott a tatárok jelentettek a kunokhoz hasonlóan állandó veszélyt. Ebben az összefüggésben nem véletlen az sem, hogy a XVII. századi Magyar Simplicissimus Szent László harcát már a törökökkel hozza kapcsolatba.⁶³

A legendát az Anjou udvarban is ismerik, de ott – ahogy a variánsok vizsgálatánál már megállapítottuk – eredeti népi jelentése elsikkad, a történetet átírják,

megmagyarázzák. A falképek hőse nem a királyi udvar lovageszményének megtestesítője. Ennek oka valószínűleg az, hogy a László-legenda előzményét alkotó hősmonda ugyan ismert körökben, de az olyan hagyományokat őriz, melyek a lovagi udvarban elfogadhatatlanok. A lovageszményt náluk is a nyugati lovagszentek „személyesítik” meg, Károly Róbert 1326-ban Szent György lovagrendet alapít.⁶⁴ Az Anjou udvarban egyébként kimutatható László-kultusz nem annyira László lovagszent mivoltával függ össze, mint inkább a személyében megtestesülő idoneitas-elvvel. A zűrzavaros trónharcokból uralkodásra alkalmassága folytán győztesen kikerül I. László eleven példaként állhatott a hasonló módon trónra került, s az Árpád-házzal rokonságát hangsúlyozni kívánó két Anjou uralkodó előtt.⁶⁵

Az a tény, hogy a falképek legendáját az Anjou udvarban nem kifejezetten a lovageszmény megfogalmazásaként értelmezik, nem zárja ki azt, hogy lovagi körben ne lehetett volna lovagi kultúrával összefüggő jelentések hordozója is. Ez a legenda fejlődésének következő lépcsőfoka. A Nepcálon fennmaradt legendatöredékek alapján erre gondolhatunk. A szláv őslakosságú falu birtokosa a középkorban a Nepcáli család volt. A család ősei a falut Kun Lászlótól kapták az Ottokár elleni, majd a kunok ellen viselt hőstavi csatában való hősiességükért. III. András az eladományozott várföldek felülvizsgálása során visszaveszi tőlük a falut, de későbbi hű szolgálataikért ismét megkapják. Valószínűnek látszik, – Turóc megyében ez az egyetlen ismert legenda-ábrázolás –, hogy a család az ősi birtokszerzés emlékére festette meg a kerlési diadal képeit a XIV. században, utalva a lovag-ősök pogányok elleni hősi küzdelmére, melyben keresztény királyukat védelmezve egyikük megsebesült, s egyben utalva arra is, hogy a lovagi szolgálat méltó jutalma a falu birtoklása.⁶⁶

A XIV. század végén, XV. század elején a László-hagyományok alakulása elveszti spontaneitását. Túlzott az az állítás, hogy a László-kultusz ekkor éri el tetőpontját⁶⁷; inkább politikai és dinasztikus szempontok játszanak közre abban, hogy László alakja Zsigmond udvarában nem szorul egészen háttérbe. Az a tény, hogy Zsigmond király Nagyváradon temetkezett, önmagában ennek ellenkezőjére utalhat ugyan, de ha megnézzük, hogy ennek háttérében mi állt, kiderül, hogy László, mint „eszmény”, különösebb szerepet nem játszott. Sőt: Zsigmond uralkodása kezdetén éppen ellenfelei szervezkedtek ellene Szent Lászlóra hivatkozva.⁶⁸ A felkelést Zsigmond ugyan leverte, de Nápolyi László híveit – főleg a Tiszántúlon – még évekig nem tudta visszaszorítani. Várad nagy szerepet játszott az összeesküvésben. Ezért 1407-ben Zsigmond Váradra ment, különböző adományokat tett a püspökség javára, s megígérte, hogy Szent László sírja mellé temetkezik.⁶⁹ A László sírja mellé temetkezés célja azonban minden valószínűség szerint részben az volt, hogy a Szent László nevéhez tapadt Zsigmond-ellenes tartalomnak élét vegye.⁷⁰ Ebben az összefüggésben nem feledkezhetünk meg arról, sem hogy Zsigmond 1422-ben Prágából temetkezési helyére, Nagyváradra viteti „ősének, Szent Zsigmond király vértanúnak ereklyéjét” is.⁷¹

A XV. században a Szent Lászlóról elterjedt hagyományok változatlanul, egymás mellett élnek tovább, egyre inkább elvesztve a XIII–XIV. században betöltött kultúrhistoriai jelentőségüket. A Thuróczy-Krónika fametszete a falképek ikonog-

ráfiáját követi ugyan, emellett azonban a kerlési csatára vonatkozó szövegrészt a Képes Krónikából veszi át, a kettő közötti ellentmondást nem véve figyelembe⁷² (33. kép). A hagyományok ereje következtében a Szent László legendát a XVI. század első feléig megfestik még a megszokott ikonográfiai program szerint a központoktól távol eső falusi templomokban, de Szent László alakja az ábrázolásokon lassan beolvad a barokk szentek kissé egyhangú sorába (ezután kezdik ábrázolni csodáit és a középkori falképek legendájának drámai eseményei nem jelennek meg többé).⁷³

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZETEK

1. *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed.: Emericus Szentpétery. Bp. 1938. Vol. II. 507–527. Továbbiakban: SRH
2. A szakirodalomban használt elnevezések.
3. Képes Krónika. Bp. 1964. II. kötet, 124–125., (f. 37, 37^r). Továbbiakban: Képes Krónika.
4. Képes Krónika, II. kötet, 124–125., Geréb László fordítása.
5. Mályusz Elemér: A Képes Krónika kiadásai. A „Középkori kútfőink kritikus kérdései” c. kötetben, Bp., 1974., 167 sk., 182–183.
6. SRH, Vol. II. 177. (*Chronicon Henrici de Mügeln*).
7. Péter Andor: Árpádházi Szent István, Szent Imre és Szent László a középkori művészetben. Ikonográfiai tanulmány. H. n., é. n., kézirat. 77. (OMF és Szépművészeti Múzeum Könyvtára)
8. Gerics József: Legkorábbi gesztaszerteszteink keletkezésrendjének problémái. Bp. 1961. 86.
9. Hodinka Antal: Az Orosz Évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. – A voskrosenski kézirat szövege: 471–481. – A László-legenda szempontjából nem mond újat a két másik, Hodinka által közölt kézirat (a tverji évkönyv: 463–467., és a Nikon féle kézirat: 473–481.) elbeszélése. Az Orosz Évkönyvek László-legendájával foglalkozik még Perényi József: A Szent László legenda Oroszországban. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*. Tom. I., 1957. 172 s k., és Bori Imre: A szerb Szent László-legendáról, az „Irodalmak – kölcsönhatások” c. gyűjteményes kötetében, Újvidék, 1971., 5 s k.
10. László Gyula: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943. 72 s k., László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 398 s k., Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetében. II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladánkban. *Ethnográfia*, 1960/4. 479 s k., Vargyas Lajos: Honfoglalás előtti műveltségünk maradványai a néphagyományban. *Magvető*, 1967/2. 273 s k. – Kutatásaikra a későbbiekben még visszatérek.
11. Képes Krónika, f. 36a; Levárdy Ferenc: A Biblioteca Vaticana, a Morgan Library és az Eremitage Magyar Anjou legendáriuma. *Művészettörténeti Értesítő*, XIII. évf., 1964. 161–213., Levárdy Ferenc: Magyar Anjou Legendarium. Bp. 1973. f. 82^r, 83^v.
12. Levárdy Ferenc: Magyar Anjou Legendarium. 11 s k.
13. Szent László egyéb csodáinak összefoglaló ábrázolására a középkorban egyedül itt került sor, és csupán ebben a kéziratban kapcsolták össze a falképek legen-

- dáját az egyházi vita csodáival. Utóbbiakkal Horváth Cyrill foglalkozik.: Szent László legendánk eredetéről. Bp., 1928.
14. Tóth Melinda: Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974. (Művészettörténeti Füzetek 9.) 89., 163., 470. jegyzet (a korábbi irodalommal).
 15. Tóth Melinda: id. mű, 164., 677. jegyzet.
 16. Az Évkönyvek szerint László a vár magas tornyából látja meg, hogy nővérét elrabolják. (Bori Imre: id. mű, 14. Ács Károly fordítása. Hodinka fordításával szemben (oszlop) valószínűbb, hogy Ács fordítása a pontosabb; Bántornyán a tornyot meg is festették.)
 17. Márki Sándor: Magyar középkor. Bp. 1914., 155–156.; Dercsényi Dezső: Nagy Lajos és kora. Bp., é. n., 141.; Ambrózy György: A magyar csatakép. Bp. 1940. 40.
 18. Péter Andor: id. mű, 52–53., 99.
 19. Horváth Henrik: Zsigmond király és kora. Bp. 1937. 57–58.
 20. R. van Marle: Iconographie de l'art profane au Moyen Age et à la Renaissance. La Haye, 1931. I. kötet, 143–153.
 21. Moór Elemér, aki Mályusszal folytatott vitájában minden fellelhető adatot összegyűjtött annak érdekében, hogy XIV. század előtti lovagi elemeket kimutasson, inkább csak a nyugati irodalom gyér behatolását tudja bizonyítani, lovagi szokásokat, életformát nem. Moór Elemér: Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. Ungarische Jahrbücher. 1937. 57–86. Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp. 1974. 398–399.
 22. Radocsay Dénes: A középkori Magyarország falképei. Bp. 1954. 35., 52. – Bizonyítékul külföldi és késői analógiákat hoz fel.
 23. Moór Elemér: id. mű, 63–66.
 24. Rómer Flóris: Régi falképek Magyarországon. Magyarországi régészeti emlékek. III. kötet, I. rész. Bp. 1874. 32., Divald Kornél: Magyarország középkori képzőművészete. A művészetek története, szerk.: Beöthy Zsolt. II. kötet. Bp. 1927. 115., Karácsonyi János: Az Árpád-ház szentjei. Árpád és az Árpádok, szerk.: Csánki Dezső. Bp. 1907. 311.
 25. Dercsényi Dezső: id. mű, 133., Tóth Melinda: id. mű, 164., 677. jegyzet.
 26. László Gyula: id. művek.
 27. Ernst Mihály: A dunántúli falfestés középkori emlékei. Bp. 1935. 44.
 28. Munkácsy Mihály–Nagy Géza: Orosz műemlékek és régiségek. Kiadja: 7. Tolstoj – N. Kondakov. Könyvismertetés. Archaeologiai Értesítő. Ú. f. XXXIII. 1913. 260–261.
 29. Utóbbi két motívumban László Gyula szerint a táltosok és táltoslovak küzdelmét, „a kozmikus erők, a világot formáló világosság és sötétség” harcát kell látnunk. László Gyula: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. 93. – Néprajzi analógiák történeti kutatások nélküli felhasználásának veszélyességére hívja fel a figyelmet Karel Stejskal cikke: szerinte a Szent László legenda jelenei a nyugati szláv naplovag, Svantovit-Triglav kultuszával függnek össze; László ellenfele, a kún a nap ellenfelét, a sötétség és halál démonát képviseli, míg Ladiva hercegnő a természet női erejének perszifikációja. Karel Stejskal: K obsahovej a formovej interpretacii stredovekých nástnných malieb na Slovensku., a Zo staršých výtvarných dejín Slovenska c. kötetben, szerk.: M. Városová, Bratislava, 1965. 175–223. Ismereteti: E. Marosi, Acta Historiae Artium, Tom. XII., Fasc. 3–4. 1966. 378–379.
 30. László Gyula: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. 88.

31. Mályusz Elemér a fenti ellentmondások feloldására – a Képes Krónika és a Thuróczy-Krónika ábrázolásai, valamint László Gyula és Vargyas Lajos kutatásai alapján – arra a következtetésre jut, hogy a XII. század elején, amikor a Képes Krónika I. Lászlóról szóló része keletkezett, a magyar lovagi kultúra részévé váltak a László Gyula által feltárt archaikus elemek is, melyek aztán egészen a XVI. századig továbbéltek. A Képes Krónika szerzője az epizóddal „az eszményi lovagot megtestesítő szent király jellemének fennkölt és példamutató voltát” kívánta bizonyítani. „A jelenet keresztény szereplői tehát követésre méltó példát mutatnak, korszerű etikai felfogást képviselnek, ezt azonban csak kevesen értik meg. A többség szemében a régi mesevilág kapcsolódik a király személyéhez, annak motívumai változnak történelmi mondává. A meglepő az ősi keleti elemek hosszú élete”. Mályusz Elemérnek ezt a megoldását, mivel éppen a falképciklusokkal magyarozza a Képes Krónikában megfogalmazott variánst, amit nem ismer fel, nem fogadhatjuk el. (Mályusz Elemér: A Képes Krónika kiadásai. 183–184.)
32. Dercsényi Dezső: A középkori magyar falu temploma. Szépművészet, 1943. 165–169. Az újabban feltárt festmények szintén ilyen templomokban találhatóak. Az egyedüli kivétel az ócsai premontrei templom – s itt az ikonográfiai eltérés is jelentkezik. ² A kerlési csatát először a Karthauzi Névtelen nevezi cserhalmi ütközetnek. Péter Andor: id. mű, 75., 139., 29 jegyzet.
33. Vö.: László Gyula: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. 99.
34. Pauler Gyula: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században. Hadtörténelmi Közlemények. 1888., 508–526., 508–509., Pauler Gyula: A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt. 2. kiadás, Bp. 1899. I. kötet, 166., Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. a s k. E kérdés legújabb, korszerű összefoglalása: Hansgerd Göckenjan: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden, 1972. (Quellen und Studien zur Geschichte der östlichen Europa, Bd. V.)
35. H. Göckenjan: id. mű, 114 s k.
36. I. László korabeli egyházi zsinatok határozatai (ún. I. törvénykönyv, 1092), 22. tc., és Kálmán korabeli esztergomi egyházi zsinat határozatai (1100 körül), 7. tc. a pogány szokások ellen intézkednek. Közli: Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 161., 198.
37. A szláv lakosság ekkor nem volt egységes; a szlávokat különböző területekről telepítették be s az „etnikailag és nyelvíleg nem egységes szlávok ... a XIV. századtól integrálódtak egységes nyelvű és etnikummá, a szlováksággá”. Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század végéig. Magyarország történelmi demográfiája (Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig). Szerk. Kovács József. Bp. 1963. 55.
38. Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 17–18., 253–254.
39. Fekete Nagy Antal: id. mű, 25., 47.
40. Ilyenek pl.: comes nem bíraskodhat felettük. Elismeri a leányági örökösödést, illetve az özvegy örökösödési jogát abban az esetben, ha a leány vagy özvegy férje a katonai kötelezettséget magára vállalja (míg az 1222-es aranybulla csak leánynegyedet ismer el). Ezek mutatják legpregnansabban az országos jogtól való eltérést.

41. I. István I. törvénykönyve 1001 körül, 27. tc., I. László ún. I. törvénykönyve (1092. évi egyházi zsinat határozatai), 32. tc., Kálmán I. törvénykönyve 1100 körül, 59. tc., Závodszy Levente: id. mű: 149., 163., 191.
42. Vargyas Lajos: id. művek.
43. Állandó borkereskedelem volt Krakkó és Hegyalja között (Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetében. II. 489.); a Lengyelországot Magyarországgal összekötő útvonal a Szepességen keresztül vezetett, ezért is tolták ki a gyepüket a XI. században (Fekete Nagy Antal: id. mű: 17.).
44. Fekete Nagy Antal: id. mű. 55.: „a németek a Menedékkőre futottak, a lándzsásnemesek pedig a tatárok kardjai alatt vérzettek el.”
45. Györffy György: Magyarország népessége, 54.
46. Ekkor jön a német és szláv telepések többsége a Szepességbe, a lándzsások kipusztult felvaiba is betelepülnek. Fekete Nagy Antal: id. mű. 44–45., 54–57.
47. Vö.: Hradszky József: Szepes megye helységnevei. I–II. Szepesmegyei Történeti Társulat Évkönyve. Lőcse, 1886. 79–123., 89–90.
48. Fekete Nagy Antal: id. mű, 193–194.
49. XXIV regaliū plebanorum fraternitas. Pirhalla Márton: A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség megalakulásáig. Lőcse. 1899. 32. Bruckner Győző szerint a szövetség tisztán egyházi jellegű, a szász plébánosok kiváltságait védte a prépostsággal szemben. Bruckner Győző: A szepesi városok (XXIV?) szövetségének értelmezése. Közlemények Szepes vármegye múltjából. Lőcse, 1911. 88–97., 88.
50. Bruckner Győző: id. mű, 91.
51. Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. 2. kiad., Bp. 1899. ide vonatkozó fejezetei és Szabó Károly: Kun László. Bp. 1886.
52. A leveleket nem küldték el IV. Honorius pápa halála miatt (†1287). Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt, 2. kötet, 396–398.
53. „a kunok 1055-ben tűnnek fel Oroszország szomszédságában, első betörésük Oroszországba 1061-re esik, azután csak 1066-ban támadtak. ... Magyarországra tehát bizonyosan csak jóval később kerülhetett a sor.” A Képes Krónikában szereplő pogány vezér, Osul, qui fuit serviens Gyule ducis (f. 36) besenyő volt, ugyanis a besenyők egyik Moldvában meglepedett törzsének vezérét hívták Gyulának. Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. kötet. 432–433. (236. jegyzet).
54. Alátámasztja ezt Kézai Simon krónikája, mely I. Lászlónál csak a kerlési ütközetet említi – a leányrablás története nélkül – és kifejezetten besenyőkről beszél. SRH. Vol. I. 182., Györffy György: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. Akadémiai Értesítő, 1948. 158–176., 168–174.
55. Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1944. 43 s k.
56. Hansgerd Göckenjan: id. mű, 116–117.
57. Bal Jeromos: Szepesvára története. Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve. Lőcse, 1914. 32., Pirhalla Márton: id. mű, 24., Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. II. kötet, 315–316.: a lázadás nem sikerült leverni s IV. Lászlónak egyezkednie kell.
58. 1278-ban IV. László a birtokviszonyok rendezése miatt ment a Szepességbe. Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.

- II. kötet, 349., Demkó Kálmán: A Szepes-szombati krónika. Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve. Lőcse, 1892. 13., 18., 27–28.
59. Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történelmi demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk.: Kovacsics József. Bp. 1963. 65–66.
60. SRH, id. hely. Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történelmi irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. 663–664. – Csóka szerint a legenda a „pius rex” képét rajzolta meg, és nem azt „a lovagkirályt dicsőítette, aki diadalmasan harcolt a kunokkal és besenyőkkel...”.
61. Ezt alátámasztja az a tény, hogy a korai falképeken (Kakaslomnic, Bögöz, Gelence) hiányzik a Szent László búcsúját ábrázoló jelenet s a Pihenés idilli képe.
62. A stilisztikai változások elemzése a teljes középkori magyar falképanyag stílustörténetének megírását tenné szükségessé, amire e helyen nincs mód. A viselettel ugyanez a helyzet, vö.: Nagy Géza: A magyar viselet története. Bp. 1900. Varju Elemér: A magyar viselet a középkorban és A magyar viselet a középkor végén. Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. 1939. I. kötet, 327–354., II. kötet, 485–508.
63. Magyar Simplicissimus: Szerk.: Turóczi–Trostler József. Bp. 1956. 243.
64. 1326-ban alapítja a Societas fraternitatis militie titulo Sancti Georgii insignata-t Horváth Henrik: id. mű, 53.
65. Klaniczay Tibor bizonyította, hogy a Képes Krónika Lászlóra vonatkozó szövegrésze is az idoneitás elvét hangsúlyozza. Magyar irodalomtörténet. I. kötet. Bp. 1964. 31–47.
66. Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922. 23., Nagy Iván: A neczpáli levéltár ismertetése történelmi tekintetben. Századok. 1875. 223–245., – A hódtaivi csata oka: a keresztény térítés elől kimenekült kunok meg akarják ölni IV. Lászlót, hogy a kun származású II. Terter György bolgár cár öccsének szerezzék meg a koronát. Karácsonyi János: Magyar Sibilla. Turul, 1922. 11–14.
67. Vö.: Horváth Henrik: id. mű, id. hely 10.
68. 1403 elején a rendek Nagyváradon gyűltek össze, és Szent László ereklyéinél megesküdtek, hogy Zsigmondot végleg elűzik és Nápolyi Lászlót emelik a trónra. Nápolyi László zászlaját Kanizsai János primás a „szent ereklyék” kíséretében kezdte körülhordozni az országban. Ernyey József: A Magyar Nemzeti Múzeum „Csák Máté” hermája. Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve. 1927. 196–223., 209.
69. Bunyitay Vincze: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I. kötet. A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig. Nagyvárad, 1883., 229.
70. Hasonló céllal alapította Zsigmond a Sárkányrendet is: nem a lovageszmények szolgálata volt a döntő szempont, hanem a dinasztia elismertetése a főurak részéről, Zsigmond leszármazottai javára, még leányörökös esetében is. Baranyai Béla: Zsigmond király úgynevezett Sárkányrendje. Századok, 1926., 561–591.
71. Bunyitay Vincze: id. mű: 238.
72. Péter Andor hívta fel először a figyelmet a fametszet és a szöveg ellentmondására. Péter Andor: id. mű. 92–93.

73. Kollégáimmal, barátaimmal beszélgetve még e tanulmány nyomdába kerülése előtt merült fel az a probléma, hogy a most közölt adatanyag nem teljesen egységes s ezért nem elégséges annak bizonyítására: a határvidékekről ismert s általam alaptípusnak tartott ikonográfiai ciklus az elsődleges. A fennmaradt falképanyag ellentmondásai elképzelhetővé tehetnek más megoldást is. Megválaszolatlan maradt ugyanis az, hogy miért találkozunk e legendával Kassán, Vizsolyban, Tereskén és Szalonnán, továbbá az is, hogy a variánsként felfogott bántornyai ciklust viszont szintén a határvidéken festették meg. Fentieket részben cáfolja, hogy az egyházi Vita hallgat a falképek legendájáról, hogy a királyi udvaron és Váradon kívül a legenda elterjedéséhez impulzust adó más centrumot nem tételezhetünk fel, továbbá, hogy a falképek viszonylagos egységességével szemben az írott források ellentmondásai nyilvánvalóak, s a királyi udvarral kapcsolatban álló képi ábrázolásoké úgyszintén. E kérdések megoldására ma sem a történeti, sem a művészettörténeti kutatás nem nyújt további támpontot. Többek között nem ismerjük az ország belső területén esetleg még meglévő, de feltáratlan falképciklusokat, melyek következtetéseimet alapvetően módosíthatják. Mindezt végiggondolva úgy érzem, hogy ez a tanulmány elsősorban problémafelvetés a további kutatás számára.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ADATTÁR

A. FALKÉPEK

Az Adattár összeállításához felhasználtam Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei* (Bp. 1954.) című munkáját és az ott idézett irodalmat. A további adatok jórészt helyszíni anyaggyűjtés eredményei.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

<i>Helység:</i>	BÁNTORNYA (Turnišče) Zala megye Róm. kat. templom	BIBARCFALVA (Biborțeni) Udvarhely megye Ev. ref. templom
<i>Keletkezés időpontja:</i>	1383. Aquila János	XV. század eleje
<i>A templomban hol található:</i>	Hajó, északi fal	Hajó, északi fal
<i>A fennmaradt legendaciklus állapota:</i>	Teljes sorozat	Töredékes sorozat
<i>A falképek állapota:</i>	Jelenleg restaurálják	Restaurálása (Víg István) 1974-ben megszakadt
<i>Ábrázolt jelenetek:</i>		
1. Várjelenet	van	van
2. Csatajelenet	van	van
3. Üldözés (abban az esetben, ha nem a Csatajelenetben ábrázolják)	–	van (?)
4. Birkózás	van	van
5. A kun lefejezése	van	van
6. Pihenés	van, de:	van (nem tudni, László, vagy a kun)
<i>Ikonográfiai eltérés:</i>	– Pihenés a kunnal a Várjelenet után és a Csatajelenet előtt – Csatajelenet után a leány a kunt lerántja lováról	
<i>Megjegyzés:</i>	A sorozat a László-legenda más jeleneteit is megőrizte (nagyváradai székesegyház építése, stb.); ikonográfiai szempontból további kutatások szükségesek	A jelenetek Huszka szerint: Felvonulás Ütközet Kunüzés Erdőben ülő király és lány Ma látható: Várjelenet töredéke Csata Birkózás töredéke Lefejezés töredéke

BÖGÖZ

(Mugeni)
Udvarhely megye
Ref. templom

XIV. század első fele

Hajó, nyugati és északi fal.
Nyugati falon a Kivonulás és
Szent László búcsúja

A sorozat utolsó jelenetei
sérültek, elpusztultak (?)

A nyugati falon levő jelenete-
ket az 1970-es években tárták
fel újra

van

van

van

van

van

?

- Búcsúzásnál Szent László
megemeli koronáját
- A Csatajeleneten két elrabolt
ányt látunk
- A Birkózásban a lovak is
részt vesznek

CSIKMÉNASÁG

(Armășeni)
Csík megye
Róm. kat. templom

XIV–XVI. század

Hajó

Elpusztult

CSÉCS

(Čečejevce)
Abaúj megye
Ev. ref. templom

Hajó északi fal

Néphagyomány alapján csu-
pán feltételezik, hogy László-
legenda jelenetei mésszréteg
alatt megtalálhatók

<i>Helység:</i>	CSÍKSZENTMIHÁLY	DÉS
	(Mihăileni) Csík megye Róm. kat. templom	(Dej) Szolnok-Doboka megye Ref. templom
<i>Keletkezés időpontja:</i>	XV. század eleje	
<i>A templomban hol található:</i>	Hajó északnyugati sarka	
<i>A fennmaradt legendaciklus állapota:</i>	Töredékes sorozat	
<i>A falképek állapota:</i>	Ma semmi nem látható. 1943-ban még nem tárták fel teljesen.	
<i>Ábrázolt jelenetek:</i>		
1. Várjelenet	–	
2. Csatajelenet	van	
3. Üldözés (abban az esetben, ha nem a Csatajelenetben ábrázolják)	–	
4. Birkózás	–	
5. A kun lefejezése	–	
6. Pihenés	–	
<i>Ikonográfiai eltérés:</i>		
<i>Megjegyzés:</i>	A székelyderzsi falképekkel rokon	Csupán feltételezik, hogy mézsréteg alatt a László-legendajelenetei itt is megtalálhatók

DÉSAKNA

(Ocna Dejului)
Szolnok-Doboka megye

ERDŐFÜLE

(Filea)
Udvarhely megye
Ref. templom

XIV. század második fele

Hajó, északi fal

Teljes sorozat

Elpusztult, a templomot 1897-
ben lebontották

van (Felvonulás)

van

van

van ? (a kun legyőzése)

van

van

Pihenésnél megjelennek a fára
akasztott fegyverek

Csupán feltételezik, hogy mész
réteg alatt a László-legenda
jelenetei itt is megtalálhatók

GELENCE

(Ghelința)
Háromszék megye
Róm. kat. templom

XIII–XIV. század fordulója

Hajó, északi fal

Teljes sorozat

Az 1970-es években restaurál-
ták

van

van

van

van

van

–

<i>Helység:</i>	GÖMÖRRÁKOS	HÁRSKÚT
	(Rakoš) Gömör megye Róm. kat. templom	(Lipovnik) Gömör megye Róm. kat. templom
<i>Keletkezés időpontja:</i>	XIV. század vége	XV. század (?)
<i>A templomban hol található:</i>	Hajó, északi fal	
<i>A fennmaradt legendaciklus állapota:</i>	Töredékes sorozat	
<i>A falképek állapota:</i>	Rossz	Ma a legendából semmit nem láthatunk; a templom középkori falképeit az 1960-as évek végén restaurálták
<i>Ábrázolt jelenetek:</i>		
1. Várjelenet	Szent László és a cserhalmi ütközet (?)	
2. Csatajelenet	van	
3. Üldözés (abban az esetben, ha nem a Csatajelenetben ábrázolják)		
4. Birkózás	van	
5. A kun lefejezése	van	
6. Pihenés	van (?)	
<i>Ikonográfiai eltérés:</i>	A birkózás előtt talán az a jelenet, ahol a leány a kunt lováról lerántja	
<i>Megjegyzés:</i>	Az egyes jelenetekre vonatkozó adatokat Bugár–Mészáros Károly közlésének köszönhetem	Timon szerint. Szent László és a kun látható a falképek között

*HOMORÓDSZENT-
MÁRTON*

KAKASLOMNIC

KASSA

(Mártiniş)
Udvarhely megye
Unit. templom

(Veľka Lomnica)
Szepes megye
Róm. kat. templom

(Košice)
Abauj-Torna megye
Szent Mihály kápolna

XIV. század

1317 körül

XIV század

Hajó, északi fal

Sekrestye, északi fal

Déli fal

Töredékes sorozat

Teljes sorozat, a három jelenet keret veszi körül

?

Elpusztult, a templomot lebontották

Új feltárás. Az 1960-as években restaurálták

Jelenleg nem látható

van (Kihallgatás és Felvonulás)

-

-

van

-

van

van (a kun menekülése)

van

-

Országos Széchényi Könyvtár

van

van

van

van

van

-

-

-

Az utolsó jeleneten három álló férfialak

- A kun mindhárom jeleneten fekete füstöt fúj
- Az Üldözés felett a kún neve: „Thenepa . . . s . . . n”
- A Lefejezés jelenete felett felirat: „Ladiva est ista”
A latin szöveg helyesen: „Ladislav est ista”

A felirat „Ladiva” szavának restaurálása előtti állapotáról fénykép nem ismert

<i>Helység:</i>	KILYÉN	KISSZEBEN
	(Chilieni) Háromszék megye Unit. templom	(Sabinov) Sáros megye Róm. kat. templom
<i>Keletkezés időpontja:</i>	1497?	
<i>A templomban hol található:</i>	Hajó, északi fal	Kápolna déli fala
<i>A fennmaradt legendaciklus állapota:</i>		
<i>A falképek állapota:</i>	1868-ban még látható volt, feltehetőleg vakolatréteg alatt	1866-ban nem lehetett feltárni
<i>Ábrázolt jelenetek:</i>		
	1. Várjelenet	
	2. Csatajelenet	
	3. Üldözés (abban az esetben, ha nem a Csatajelenetben ábrázolják)	
	4. Birkózás	
	5. A kun lefejezése	
	6. Pihenés	
<i>Ikonográfiai eltérés:</i>		
<i>Megjegyzés:</i>	A falképek feltárása 1978-ban megkezdődött	Feltételezik, hogy a falképek a László-legendát ábrázolják

KRASZKÓ

(Kraskovo)
Gömör megye
Ev. templom

XIV. század közepe

Hajó, északi fal

Teljes sorozat

van

van

-

van

van

van

- A Birkózás jelenetén László és a kun a leány felé fordul mintegy döntést várva tőle
- A Pihenés jelenetén László kettős kereszt pajzsa (ducatusi címer) egy fára akasztva.

LIPTÓSZENTANDRÁS

(Liptovksý Ondrej)
Liptó megye
Ev. templom

XIV. század közepe

Hajó, déli fal

A hajó déli falán csak a történet eleje fért el, a sorozat többi jelenetéről nem tudunk

Új feltárás, az 1960-as években restaurálva

van

MAGYARREMETE

(Remetea)
Bihar megye
Ev. templom

XIV. század első fele

Hajó, északi fal

1928-ban látható volt, majd bevakolták. A jelenetekről sem fényképfelvétel, sem leírás nem készült

A falképek László és a lány történetét és a László sírjánál való jelenetet ábrázolják

Országos Széchényi Könyvtár

<i>Helység:</i>	MAKSA	NAGYVÁRAD
	(Moacsa) Háromszék megye Ev. ref. templom	(Oradea) Bihar megye Székesegyház
<i>Keletkezés időpontja:</i>	XIV. század közepe	
<i>A templomban hol található:</i>	Hajó, északi fal	
<i>A fennmaradt legendaciklus állapota:</i>	Teljes sorozat	
<i>A falképek állapota:</i>	Elpusztult, a templomot lebontották	
<i>Ábrázolt jelenetek:</i>		
1. Várjelenet	–	
2. Csatajelenet	van	
3. Üldözés (abban az esetben, ha nem a Csatajelenetben ábrázolják)	van	
4. Birkózás	van	
5. A kun lefejezése	van	
6. Pihenés	van	
<i>Ikonográfiai eltérés:</i>		
<i>Megjegyzés:</i>	Feltételezik, hogy az első falképciklust itt festették meg	

NECPÁL

(Necpaly)
Turóc megye
Róm. kat. templom

XIV. század

Hajó, északi fal
(jelenleg tetőtér)

Töredékes sorozat

ÓCSA

Pest megye
Ref. templom

XIII. század utolsó harmada

Presbiterium,
északi fal

Töredékes sorozat

A falképek kopottak, jófor-
mán csak a színópia látszik

-

van

-

-

-

-

-

-

-

van

van

-

Birkózásnál a leány nem segít
Lászlónak; a birkózók mögött
áll

ÖRDÖNGŐSFÜZES

(Fizeşul Gherlei)
Szolnok-Doboka megye
Ref. templom

Csupán feltételezik, hogy mész-
réteg alatt a László-legenda
jelenetei itt is megtalálhatók

<i>Helység:</i>	PÁNCÉLCSEH (Panticeu) Szolnok-Doboka megye	RIMABÁNYA (Rimavská Baňa) Gömör megye Ev. templom
<i>Keletkezés időpontja:</i>		1375 körül
<i>A templomban hol található:</i>		Hajó északi fala és a diadalív északnyugati fala (utóbbin a Pihenés)
<i>A fennmaradt legendaciklus állapota:</i>		Teljes sorozat
<i>A falképek állapota:</i>		Restaurálása 1965-ben már be- fejeződött
<i>Ábrázolt jelenetek:</i>		
1. Várjelenet		van
2. Csatajelenet		van
3. Üldözés (abban az esetben, ha nem a Csatajelenetben ábrázolják)		-
4. Birkózás		van
5. A kun lefejezése		van
6. Pihenés		van
<i>Ikonográfiai eltérés:</i>		
<i>Megjegyzés:</i>	Csupán feltételezik, hogy mész- réteg alatt a László-legenda jelenetei itt is megtalálhatók	

SEPSIBESENYŐ

(Bešinäu)
Háromszék megye
Ev. ref. templom

Két sorozat, egyik a XV.,
másik a XVI. századból

Északi falon a XV. századi
ciklus, a déli falon a XVI. szá-
zadi

Jelenleg nem láthatók, nem
tudni, hogy a falképekkel mi
történt

XV. század: XVI. század:

van –

van –

van van

van van

– van

– –

A László-legenda jelentősé-
gére utal, hogy a templomban
kétszer is sor került ábrázolá-
sára

SÜVÉTE

(Šivetice)
Gömör megye
Róm. kat. templom

Hajó, északi fal

Fetláratlan

Bugár–Mészáros Károly szíves
szóbeli közlése. A László-
legenda egyes részleteit az el-
múlt évek során végzett festés-
réteg szondázások alkalmával
találták meg

SVÁBFALVA

(Švábovce)
Szepes megye
Róm. kat. templom)

XIV. század

Hajó, északi fal

Töredékes sorozat

Rossz állapotban, a falképek
alig láthatók

–

van

van

van

–

–

<i>Helység:</i>	SZALONNA	SZÉKELYDERZS
	Abauj-megye Ev. ref. templom	(Dirju) Udvarhely megye Unit. templom
<i>Keletkezés időpontja:</i>		1419. Festette Ungi István fia Pál mester
<i>A templomban hol található:</i>	Hajó, északi fal	Hajó, északi fal
<i>A fennmaradt legendaciklus állapota:</i>		Lehetséges, hogy az első jele- netek nincsenek feltárva
<i>A falképek állapota:</i>	Elpusztult	Jó állapotban
<i>Ábrázolt jelenetek:</i>		
1. Várjelenet		–
2. Csatajelenet		van
3. Üldözés (abban az esetben, ha nem a Csatajelenetben ábrá- zadják)		van
4. Birkózás		van
5. A kun lefejezése		van
6. Pihenés		van
<i>Ikonográfiai eltérés:</i>		Birkózásnál és Nyakazásnál a kun sötét füstöt fúj
<i>Megjegyzés:</i>		A felirat a déli falon: Hoc opus fecit de pingere seu proeparare Magister Paulus filius Stephani de Ung Anno Domini millesimo quadrin- gentesimo decimo nono; scrip- tum scribebat et pulchram puellam in mente tenebat

SZEPESMINDSZENT

(Bijacovce)
Szepes megye
Róm. kat. templom

XIV. század második fele

Hajó, északi fal
(jelenleg tetőtér)

Teljes sorozat

1965-ben feltárták és restaurál-
ták

-

van (sérült)

van

van

van

van

Az Üldözés jelenetén az elra-
bolt lánv imádkozik

SZLATVIN

(Slatvina)
Szepes megye
Róm. kat. templom

Csupán feltételezik, néphagyó-
mány alapján, hogy itt is meg-
festették a legendát

TERESKE

Nógrád megye
Róm. kat. templom

XIV. század vége és
XV. század eleje (utóbbi az
első jelenet)

Hajó, északi fal

Teljes sorozat

Rády Ferenc restaurálta az
1970-es évek elején

van

van

van

van

van

van

A Lefejezésnél a kun imádko-
zik

<i>Helység:</i>	VITFALVA (Vitkovce) Szepes megye Róm. kat. templom
<i>Keletkezés időpontja:</i>	XIV. század
<i>A templomban hol található:</i>	Hajó, északi fal és diadalív északnyugati oldala (Utóbbin a Pihenés)
<i>A fennmaradt legendaciklus állapota:</i>	Teljes sorozat
<i>A falképek állapota:</i>	A sorozat első részét olajfesté- tével lefestették, a többi jele- net megfakult, alig látható
<i>Ábrázolt jelenetek:</i>	
1. Várjelenet	–
2. Csatajelenet	van
3. Üldözés (abban az esetben, ha nem a Csatajelenetben ábrá- zadják)	–
4. Birkózás	van
5. A kun lefejezése	van
6. Pihenés	van
<i>Ikonográfiai eltérés:</i>	– A Lefejezés után külön jelenet, melyen a kun testét keselyűk és rókák eszik – Pihenésnél László feje fölé két angyal tart koronát, a kun lelkét az ördög elviszi

Megjegyzés:

VIZSOLY

Borsod megye
Ref. templom

XIV. század után

Hajó, északi fal

Töredékes sorozat

ZSEGRA

(Žehra)
Szepes megye
Róm. kat. templom

XIV. század második fele

Hajó, északi fal

Teljes sorozat

A XVII. században átfestették

van

van

van

van

–

–

–

van

–

van

–

van

Mint Bántornyán, a Birkózás
előtt a kunt a lány lováról
lerántja

Az 1944-es restaurálás (Szent-
iványi Endre, Farkas Tibor)
a László-legendát részben el-
pusztította, részben átalakít-
totta, ezért csak a most meg-
indult restaurálás (Pintér
Attila, Bécsi János) befejezése
után lehet a datálással és
ikonográfiával kapcsolatban
véleményt mondani

B. MÁS MŰFAJOK:

MINIATÚRÁK:

VATIKÁNI LEGENDÁRIUM. f. 82^r–83^v. 1338–1343 között.

Ábrázolt jelenetek:

- Csatajelenet
- Szent László a csatában megsebesül
- A leány lesújt a földön fekvő kun lábára
- A leány elvágja a kun nyakát
- A sebesült László a leány ölében pihen
- László sebeit Mária gyógyítja meg

Ikonográfiai eltérés:

- Hiányzik a leány elrablásának motívuma
- A már földön fekvő kun lábát sebesíti meg a leány
- Az utolsó jelenet a sebesült Lászlót gyógyító Szűz Máriát ábrázolja.

KÉPES KRÓNKA, f. 36a. 1360-as évek.

Ábrázolt jelenet: Birkózás.

Ikonográfiai eltérés:

- A leány a háttérben áll, nem segít.
- László maga rúg a kun lábába, hogy erejét vegye.

A BÉCSI EGYETEM MAGYAR DIÁKJAI ANYAKÖNYVÉNEK
CÍMLAPJA. 1414.

Ábrázolt jelenet: Birkózás.

Ikonográfiai eltérés nincs.

A miniatúrát közli Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség.

Bukarest, 1976. 5. kép.

E helyütt köszönöm meg dr. Entz Géának, hogy erre az ábrázolásra felhívta a figyelmemet.

FAMETSZET:

THURÓCZY-KRÓNKA AUGSBURGI KIADÁSÁNAK CÍMLAPJA. 1488.

A fametszet egyetlen kompozícióba foglalva ábrázolja az Üldözés és Birkózás jelenetét a falképek ikonográfiájának megfelelően.

OSZK

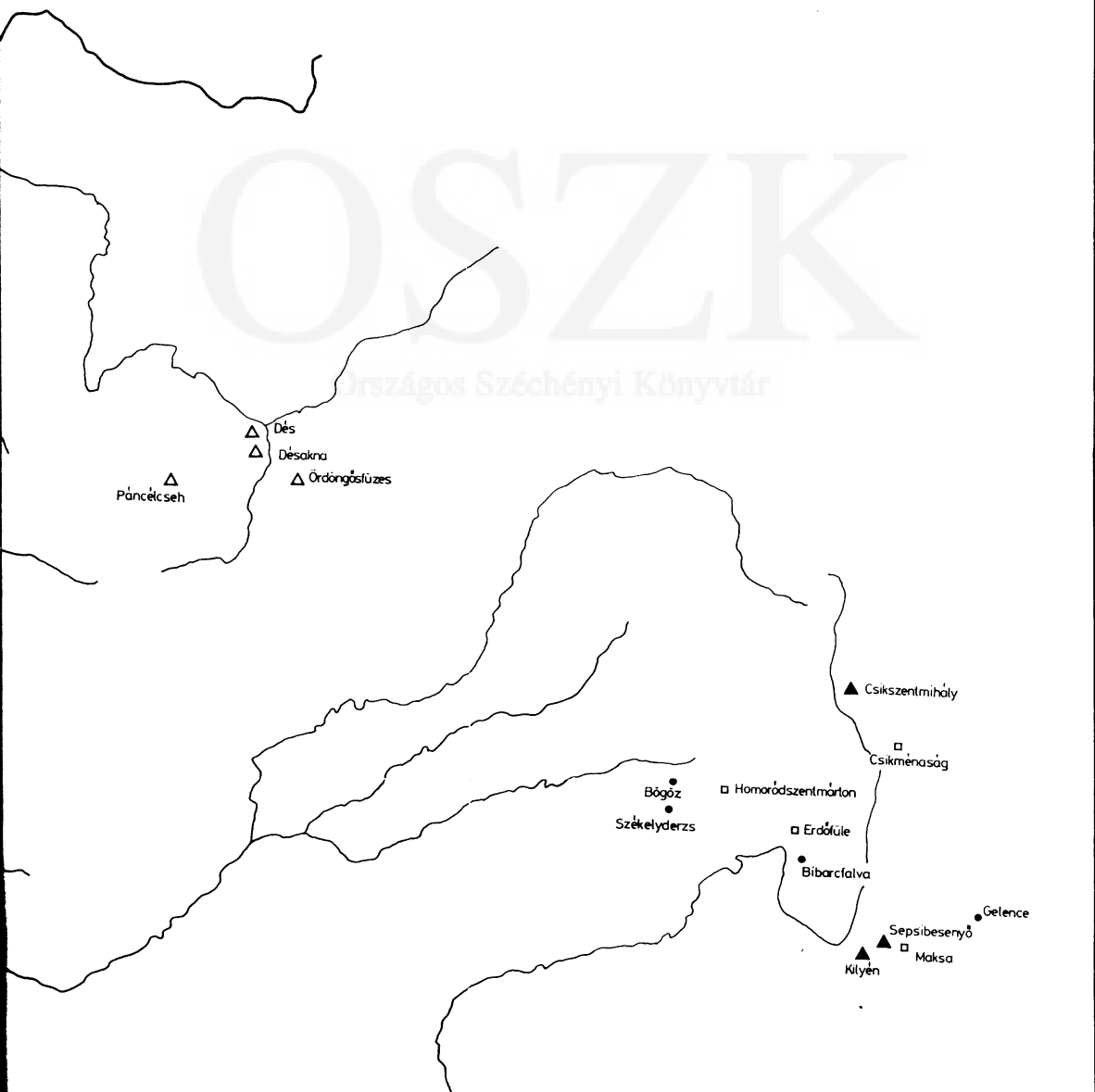
Országos Széchényi Könyvtár

A SZENT LÁSZLÓ LEGENDA ÁBRÁZOLÁSAI
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG FALKÉPEIN

A SZENT LÁSZLÓ LEGENDA ÁBRÁZOLÁSAI
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG FALKÉPEIN

MAROSI ERNŐ

MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET
SZENT LÁSZLÓ KORÁBAN

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Természetesnek találjuk, hogy történelmünk minden szakaszában, minden jelentősebb személyiség, uralkodó által jellemezhető korszakban számot adhatunk a kultúra és a művészet fejlődéséről is. I. László király uralkodásának ideje (1077–1095) és ezt megelőzően, dukátusának korszaka (bizonyosan 1075-től¹) művészettörténeti szempontból aligha elhanyagolható időszak. Mégsem találjuk említését, feldolgozását. Egyszerűen nem nevezhetnénk meg egyetlen emléket sem, amelyről azt mondhatnánk: egyértelműen és kétségkívül reprezentálja művészettörténetünknek e szakaszát. Ugyanaz a kutató, aki elsápadna, ha rábizonyítaná, hogy nem tud számot adni bármely hasonló nagyságú, generációnyi terjedelmű időszak művészeti emlékeiről, uralkodó jellegéről, legáltalánosabb tendenciáiról, könnyű szívvel tölti ki ezt a szakaszt néhány átvezető mondattal, áthidaló fejezettel. Ez a kor a magyar művészettörténet számára ma még egészen egyszerűen nem létezik, vagy legalábbis megfoghatatlan. Kérdés, belenyugodhatunk, bele kell-e nyugodnunk ebbe a megállapításba.

Az első pillantásra tapasztalható negatívumnak megvannak a maga okai. A legfőbb kétségkívül a hagyomány természetében keresendő. László hallatlan népszerűsége, későbbi középkori kultuszának széles körű elterjedtsége reális alakját nagymértékben elhomályosította; ideálképében bizonyára csak tevékenységének egyik oldala tükröződött. Mind a hagiografikus irodalom, mind a történeti köztudat nagyobb gondot fordított uralkodói idoneitásának demonstrálására, s ennek érdekében vitézi tetteire, mint a vita contemplatívát erősebben megszemélyesítő Szent István tevékenységére.² Ugyanez a hagyomány Istvánt a nagy alapítónak, Lászlót bevégzőnek és folytatónak állította be – egyes konkrét esetekben is, ahol ezt a nézetet birtokadományok, privilégiumok megerősítései vagy bővítései támasztották alá.

A Lászlótól fennmaradt alapító oklevelek, a rá vonatkozó elbeszélő források és hagyományok ezt a képet módosítják, és igen kiterjedt, valójában Szent István kora óta nem tapasztalt méretű alapító- és építő tevékenységéről tanúskodnak.³ Csak-hogy ennek az építő tevékenységnek emlékei jelentős részben nyom nélkül elpusztultak, vagy régészeti kutatásuk mindmáig annyira hiányos, hogy eredményei a művészettörténet számára értékelhetetlenek. A feltehetőleg László-kori építésű székesegyházak közül sem Várad, sem Zágráb, sem az egyesített Kalocsa-bácsi püspökség épülete nem ítéltető meg.⁴ A szentjobbi, a bátai, a hagyomány szerint ugyancsak Lászlónak tulajdonítható kolozsmonostori apátságok, a titeli prépostság épületei alig nyújtanak támpontot, róluk alkalmi kutatások eredményein kívül alig ismeretesek régészeti adatok, későbbi átépítéseik következtében periodizációjuk sem tisztázott.⁵ Egyedül Somogyvár tekinthető jobban ismert László-kori épületnek, egymagában azonban aligha elegendő a korszak művészetének reprezentálására.

Az így választható, meglehetősen elkedvetlenítő kutatási helyzettel ugyanakkor olyan tények állíthatók szembe, amelyek felhívják a figyelmet e korszak, a 11. század utolsó negyede joggal feltételezhető művészettörténeti jelentőségére.

I. László I. dekrétumának az egyházak helyreállításáról szóló rendelkezései (c.7–8). kiegészítik az alapító tevékenységére vonatkozó adatokat, és nagyobb szabású építkezésekre engednek következtetni.⁶ Az irodalom mindig is eleven tevékenység

jeleiként értelmezte ez adatokat, jóllehet emlékekkel nem támaszthatók alá. Aligha akad olyan falusi templomunk, amelyről egyértelműen ki lehetne mutatni a szabolcsi zsinat rendelkezéseivel való összefüggését.

2. Ha nem is László korára hivatkozva, művészettörténeti irodalmunk a 11. század utolsó harmadának-negyedének művészetében lényeges változásokat, korszakos eltéréseket tételez fel. Az a korszakváltás, amelyet már Henszlmann regisztrált, amikor a 11. század első felének emlékeit „ókeresztyén” jelzővel illette, szemben a század végétől kezdve használt román kor elnevezéssel, reális tény. Jóllehet a Henszlmann-féle terminológia már a maga korában is túlhaladott volt, s ezért nem talált követőkre, a megállapítás racionális magva, a különbségtétel a korai magyarországi művészettörténet preromán fázisa és román korának kezdetei között éppúgy eleven, mint az a vélemény, amely a két jelenség közötti határvonalat a 11. század második felében vonja meg.⁷ Ebben a korban szokás kimutatni olyan jelenségeket, így pl. a kereszthajó nélküli, három apszisos épülettípusok, nyugati karkatok elterjedését, amelyeknek továbbélése a 13. századig is követhető. Az így felismert sajátosságokat gyakran a bencés renddel hozzák összefüggésbe, függetlenül attól, hogy nem csak monasztikus építkezéseken fedezhetők fel.⁸ A kezdetek emlékényaga meglehetősen vitatott, többnyire sokszori átépítés után fennmaradt töredékekből, alapfal-maradványokból áll, s ezért a 11. század végére vonatkozó megállapítások alapjai többnyire a jellegükben világosabban megragadható 12. századi emlékek. Ez az eljárás mód persze felveti azt a jogos kérdést is, hogy milyen szerepet játszik benne későbbi sajátosságok esetleges visszavetítése. Ez a kérdés éppen egy ilyen erőteljesen változó, fejlődő korszakban nemcsak jogos, de elengedhetetlenül szükséges is.

3. A 11. század vége továbbá nemcsak Magyarországon jelent művészettörténeti korszakhatárt. Egész Európában ekkorra tehető a preromanika (késői karoling hagyomány, Ottó-kori művészet, „premier art roman” stb.) és a tulajdonképpen romanika jelenségének („second art roman”, Hochromanik) váltása. Lehetetlen és szükségtelen is itt felidézni az új stíluskorszakot konstituáló jelenségeket. Speyer IV. Henrik alatti építkezései és Cluny III. munkái, a normandiai építészet stílusának kiforrása és a compostelai útvonal zárándoktemplomai, a lombardiai romanika nagy teljesítményei és a dél-németországi monasztikus reform alkotásai egyaránt ennek az új stílusnak legjelentősebb alkotásai közé tartoznak. Számos, egymással versengő művészeti és művészetén kívüli tényező játszik közre a stílus formálódásában, de köztük is döntő szerepet tulajdoníthatunk mind az építészet új típusainak kialakításában és hallatlan gyorsaságú elterjesztésében, mind ezek új, az antikvitás tapasztalataira tudatosan visszanyúló dekorációs rendszerének kialakításában a világi feudalizmus és az egyházi reform versengésének. A változások közül talán legjelentősebb a kép, az ábrázolás és vele együtt az anyagi pompa szerepének ártértékelése, amelynek nyomán Európa-szerte egy csapásra jelennek meg az első monumentális, a theophania gondolkörére felépített ábrázolások.

Ez a művészettörténeti háttér is indokolja, hogy különös kíváncsisággal vizsgáljuk Szent László korát: vajon felfedezzük-e benne az egykorú európai művészet hatásait és párhuzamait, felismerjük-e a 12. századi, jobban ismert magyarországi művészet előfutárait? E vizsgálódás egyetlen lehetséges útjaként a kutatás jelenlegi

helyzetében és lehetőségei között az ismert emlékek felülvizsgálata kínálkozik.

*

A somogyvári bencés apátság emlékanyaga kétségkívül az egyik biztos támpontot jelenti a Szent László-kori művészet megítélésében.⁹ Noha a kolostoregyüttes jelentős építészeti maradványai kerültek napvilágra, művészettörténeti értékelésüknek még aligha jött el az ideje. A templom és a kolostor romjait több feltárás hozta napvilágra, s ezek közös tanulsága az a megállapítás, hogy mindaz, ami az épület-együttesből ránk maradt, több építési korszak eredménye, és az épületnek szerkezetileg igen jelentős részei a késői középkorig terjedő átépítések kialakította formában hagyományozódtak. Amíg a legutolsó régészeti feltárás eredményei napvilágot nem látnak, s különösen az építkezések periodizációja nem tisztázódik jelenlegi ismereteinknél egyértelműbben, korai lenne hipotéziseket kockáztatni ez első templom- és kolostorépület jellegéről, művészeti hovatarozásáról. Mindenesetre, az ásatás eredményei megerősíteni látszanak azt a korábban is kifejezett véleményt, hogy bár alapításában az ekkor a clunyi kongregációnak alárendelt St-Gilles apátságnak jelentős szerepe volt, a templomépület sem típusában, sem tagolásmódjában nem árul el ilyen összefüggéseket. Háromhajós, három apszisos, kereszthajó nélküli bazilikaként rekonstruálható ez az első templom, amelynek belső terét eredetileg 6 pillérpár tagolta. A pillérek eredeti formája görögkereszt – alaprajzúnak rekonstruálható; a bennük másodlagosan felhasznált faragványok (köztük 12. századi töredékek) tanúsága szerint a templom egyszerű hasáb alakú pillérei későbbi átalakítás során, az eredeti pillérforma bővítésével készültek.¹⁰ Eredetileg lizénákkal bővített négyzetes pillérformára a két diadalív-pillér erőteljesebb tagolása és más maradványok alapján is következtethetünk. A templom oldalfalait kívül-belül és az apszisok külső falát is egyszerű, szalagformájú lizénák tagolják. Ezt a tagolási rendszert, ugyanúgy mint a templom három apszisos, kereszthajó nélküli elrendezési típusát gyakranszármaztatják végső soron Észak-Itáliából. Ennek a feltevésnek azonban ellentmond a nyugati rész megoldása, ahol bizonyára már az első épület bejárata toronypár között nyílt, s a tornyok között a főhajó szélességének megfelelő előtérbe vezetett. A két nyugati szakasznak a templomtérrel való elválasztása, s így előcsarnokként való kialakítása bizonyosan nem jellemezte még az első épületet. Az első épület kéttornyos homlokzati masszívuma határozottan Itálián kívüli összefüggésekre utal, és elsősorban a templom délnyugat-németországi összefüggéseinek kérdését veti fel. A száli frank korszak szerzetesi építészetének történetében mindennek előtt a hirsai reform építészetének származtatása szempontjából vált központi kérdéssé a clunyi összefüggések megítélése. A hirsai építészet előzményeinek sorában a II. clunyi apátsági templommal való közvetlen érintkezésnél jelentősebb szerepet tulajdonított a kutatás azoknak a hagyományoknak, amelyek Cluny építészetével csak felületi rokonságot mutatnak, s amelyek a 11. század során mindennek előtt a lotharingiai reform központjaiban alakultak ki. A kéttornyos homlokzattal ellátott, hangsúlyos nyugat-keleti tengelyű oszlopos bazilika tradíciója talán Basel, Strassburg, Limburg a. d. Hardt, Einsiedeln, Konstanz 11. századi építkezéseinek

nyomán alakult ki.¹¹ Somogyvár bazilikája ezzel az emlékcsoporttal, amelyet egyúttal a keleti részek bonyolult és változatos kiképzése is jellemez, legfeljebb általános elrendezésének fő vonásaiban függ össze. Keleti részének legvalószínűbb összefüggései ugyanakkor Bajorország felé vezetnek, s olyan, három apszisos épületeken talál párhuzamaira, mint az egyidejűleg épülő regensburgi St. Jakob első épülete, amelynek éppen keleti részét a 12. századi épület is lényegében eredeti állapotában őrzi.¹² Ez a keleti rész elrendezésében nyilvánvalóan bajorországi-salzburgi tradíciókat követ.¹³

A somogyvári apátsági templom ránk maradt részletei – amelyeknek összefüggéseit részben megzavarja egy átfogó, főként a templom északi részeit érintő, nagyrészt téglafalazattal kivitelezett helyreállítás – rendkívül egységes tagolási elvekről tanúskodnak. A plasztikus faltagolásnak az a módja, amelyet a déli mellékapzsis és részben a főszentély külseje is szemléltet, a hosszház falainak lizénatagolását kívül-belül egyaránt jellemezte. A lapos, faragott kő falsávokat egyértelmű kontraszt állítja szembe a vegyes technikával, téglából és kis kváderekből faragott falfelületekkel. Hasonló tagolási elvet, az egymás elé lépcsőződő síkok rendszerét árulják el a fennmaradt diadalívpillérek, s ugyanerre az alapelvezethető vissza a hosszház pillérformája is. Ugyanennek a kompozíciós elvnek felel meg az első épület két, töredékeiben megmaradt, déli és nyugati portáljának felépítése is. Ezek maradványai oszlopbetét nélküli, lépcsőzetes portálformáról tanúskodnak, s legvalószínűbben az első 11. századi építkezéshez tartozó speyeri nyugati kapuzat tagolási típusának felelnek meg.¹⁴

*

Az így aszketikusan egyszerű, tisztán architektonikus tagolással elképzelhető, bizonyára apszisai kivételével boltozatlan somogyvári első apátsági templom művészettörténeti értékelésére két további kérdés vár. Az első a datálás problémája. Az apátság irodalma általában bizonyosnak veszi, hogy 1091-ben, az ünnepélyes alapítási aktus alkalmával az épület készen állt. Ez esetben a saint-gilles-i bencések betelepítését hosszabb technikai előkészítésnek, építkezésnek kellett megelőznie. Ezzel a következtetéssel az épület stílárius helyzete éppúgy nem áll ellentétben, mint az esetleges 1091-es építéskezdet feltevésével. A St-Gilles chartulariumában fennmaradt 1091-es alapító oklevél azonban nem tekinthető a már befejezett építkezés bizonyítékának. Megtudható belőle, hogy László az apátságot Odilo apátnak „*dedit . . . ad regendum*”, továbbá az apátság asyllum-jogával kapcsolatban szerepel az a kifejezés, hogy „*atrium . . . ecclesie . . . rex . . . consecrari fecit*”. Egyedül ez utóbbi vonatkozhatnék konkrét épület felszentelésére, ha az atrium valóban előcsarnokként, s nem átvitt értelemben, az asyllumjogot biztosító csarnokként lenne fordítható, s a consecrari ige nem a király szándékára, hanem a templomszentelés aktusára vonatkozna.¹⁵ Mivel II. Paschalis 1106-i bullája alapján feltételezhető, hogy ekkor a kolostor élén már apát állt,¹⁶ az épületnek legalábbis részleges befejezésére és használatba vételére nézve ez a dátum szolgált terminus ante quemet.

Somogyvár művészettörténeti helyét illetően lényegesebb az a kérdés, vajon ugyanekkor volt-e monumentális épületszobrászati dekorációja az apátsági temp-

om épületének. Gazdag, kapuzatot díszítő figurális reliefdekoráció feltételezése ugyanis nem kevesebbet jelentene, mint azt, hogy Somogyvárt Cluny III. és Moissac, Toulouse és Modena mellé emeljük, s a román kori monumentális szobrászat forrásvidékeivel tekintjük egyivásúnak. Ennek a feltevésnek bizonyos mértékig ellentmond a templom építészeti stílusának jellege is.

Az 1978. évi Árpád-kori kőfaragványok kiállítás kapcsán a közelmúltban módunk volt a Szent Egyed miséjét ábrázoló „timpanon” vizsgálatára (34. kép) E vizsgálat mind a relief-tábla funkciójának, mind stílustörténeti és kronológiai helyzetének megítélésében az előző véleményektől eltérő felfogáshoz vezetett¹⁷. Azzal a feltevéssel ellentétben, amely szerint a Szent Egyed-jelenetes timpanont utóbb, a 12. század folyamán megfordították, s hátoldalára az előbit felváltó, két oroszlánt ábrázoló ívmezőt faragtak, véleményünk szerint az íves keretelésű jelenettel díszített, de valójában téglalap alakú relief-tábla nem lehetett kapu-timpanon. Formátuma amellet szól, hogy indás-állatalakos frizekkel és pilaszterekkel keretezett mellvéd-tábla volt, típusában ahhoz hasonló, ahogyan az óbudai Szent Péter prépostság szentélyrekesztőjének lapjait Levárdy Ferenc rekonstruálta.¹⁸ A szentélyrekesztőnek olyan helyén állhatott a három összetarozó darabból rekonstruált tábla, ahol mindkét oldala takaratlanul maradt. A két szembeforduló oroszlánt ábrázoló hátlap faragástechnikája megegyezik a Szent Egyed-jelenetével, s egyidős velük a tábla peremének az illesztést szolgáló hornyolása is. E részletek tanúsága szerint a somogyvári szentély körül több hasonló tábla alkothatt szentélyrekesztőt, s valóban: az utóbbi ásatások idején még két további hasonló kompozíciójú relief-táblának került elő sarokdarabja (jelenleg a kaposvári Rippl-Rónai Múzeum kiállításán). Ezek alapján a Szent Egyed-relief nagyobb ciklus részlete volt; ennek tematikájáról azonban semmit sem tudunk. Somogyvárott tehát nem korai figurális díszítésű kapuzattal van dolgunk, hanem belső berendezési tárgygal, amelynek készítése független is lehetett az építkezéstől. És valóban: a szentélyrekesztő a korábban biztosnak tekintett 1091-es dátumánál több generációval későbbinek bizonyult. Datálásának ilyen lényeges módosítására stílári helyzetének felülvizsgálata vezetett.

Korábbi datálásának alapja az az analógia volt, amelyet Dercsényi Dezső ismert fel közte és a veronai S. Zenóban levő Szt. Lucillus, Lupicinus és Crescentianus-szarkofág figurális stílusa között¹⁹. A gazdag figurális díszű szarkofágot az újabb szakirodalom egyértelműen a 12. század elejére datálja, együtt a vele szoros rokonságban álló arbizzanói Keresztrefeszítés-relieffel. Arslan az ábrázolások régies jellegét hangsúlyozva, a veronai reliefek alapvetően lombard-komaszk jellegére utalt, de felhívta a figyelmet arra is, hogy különösen a hátoldal architektúrái 11–12. századi salzburgi miniatúrákon találunk párhuzamaikra. A veronai szarkofág megítélésében fontos újabb momentum Quintavalle értékelése, amelyben az uralkodó lombardiai jelleg mellett a 12. század eleje emiliani klasszicizmusának, a modenai Maestro di San Geminiano felületes követésének is szerep jutott.²⁰

A somogyvári reliefnek a veronai szarkofág ábrázolásaival való rokonsága azonban csak felületi egyezéseken alapul: a meglehetősen durva figurastílusra, a redők leegyszerűsítésére vonatkozik, és semmi esetre sem tekinthető műhelykapcsolat bizonyítékának. A veronai reliefeket organikusabb testiség és mozgás-

formulák, bonyolultabb, a részletekben erőteljesebben antikizáló architektúrák jellemzik. A somogyvári darabot feltételezhetően azért hozták kapcsolatba a veronaiakkal, mert mindkettőnek stílusában archaizáló primitívizmus nyilvánul meg. Ennek a primitívségnek forrásai azonban nyilvánvalóan eltérőek. A somogyvári relief formátuma, keretező, állatküzdelem-jelenetekkel benépesített inda-ornamentikája az óbudai szentélyrekesztő-reliefekre vezethető vissza. Primitív vonásai olyan kőfaragó kezét árulják el, aki stílusának alapelemeit az Óbudán dolgozó műhelyből merítette, de a márványszerűen kemény mészkeő megmunkálási technikájának, a formák fúróval való kiszabadításának, a plasztikus forma térbeli megmozgatásának kevésbé ura, mint az óbudai mesterek. Lépő figurái semmit sem árulnak el a mozdulatnak abból a differenciált térbeliségből, amelyet a Nemzeti Múzeum Ábrahám és a három angyal-jelenettöredékének bal oldali mellékalakja hordoz, de redőformulái az óbudaiaknak egyszerűsített és sematizált változatai. Fejtípusai teljes egyformaságukban is, szinte karikatúrisztikusan követik az ugyancsak valószínűleg Óbudával kapcsolatba hozható tabáni Krisztus-relief fejének jellegzetességeit. (35. kép) A tabáni Krisztus valószínűleg nem ugyanannak a kéznek a műve, mint a Nemzeti Múzeum reliefje. Ennek a figurának ruházatán található meg az a mustra is, amely a somogyvári figurákon uralkodó dekoratív szerepkörben ismétlődik.

A óbudai jelenetek stiláris helyzetét nem könnyű meghatározni. Keretelő frízeik alapvetően lombardiai (pl. Pavia, S. Michele, nyugati kapuk, 12. századi márvány fríz a Sta. Maria del Popolóból, Museo Civico) előképeket követnek,²¹ de technikájuk, húsos akanthuszindájuk végső soron Wiligelmo modenai nyugati portáljára vezethető vissza. Ugyanebben a körben – Wiligelmo követői közül mindenekelőtt a Maestro di San Geminianónál (Cremonában, Nonantolában) fedezhető fel a ruhaszegélyek jellegzetes aláfurása is.²² Az óbudai reliefnek Niccolò stílusához való közelsége²³ alighanem abban az érintkezésben leli magyarázatát, amely Wiligelmo követői és Niccolò között a ferrarai–veronai mester korai korszakában, Piacenzában következett be az 1220-as évek elején.²⁴ Niccolò stílusának hatása 1130 táján Paviában (S. Michele, figurális pillérfők, kapuzatok; S. Giovanni in Borgo, fejezetek²⁵) is feltehető. A tabáni Krisztus-reliefet kompozíciós és ikonográfiai kapcsolat is fűzi a paviai kereszthajó-portálok bizantinikus eredetű Maiestas-típusaihoz. Feltehető tehát az óbudai műhely emiliai színezetű lombard műhelykapcsolata. Érdekes megfigyelni, hogy Somogyvárott épp a lombard alapréteg jut erősebben szóhoz; innen a szorosabb egyezés figuratípusokban, fejformában, térbeliségben pl. a milánói S. Celso portáljának szemöldökfrízével.²⁶

*

Az óbudai szentélyrekesztő faragása arra az időre datálható, amikor 1148-ban II. Géza jelentősen bővítette Szent Lászlónak a Szent Péter prépostság számára tett korábbi adományát. Így a somogyvári szentélyrekesztőt a 12. század közepére vagy közepe utánra datálhatjuk, generációkkal elválasztva tehát az alapítás korától.²⁷ A fenti stiláris vizsgálat negatív eredménye arra hívja fel figyelmünket, hogy az épp e „timpanonrelief” alapján Szent László korára feltételezett kapcsolatok a felső-

itáliai szobrászattal és velük együtt a monumentális épületdíszítő szobrászat kezdetei Magyarországon aligha datálhatók a 11. század végére. Óbudán megtalálhatók olyan, klasszicizáló típusú építészeti tagozatok, fejezetek is, amelyek valószínűleg nem sokkal előzik meg a szentélyrekesztő felállítását. Ezek stíláris kapcsolatai a Szent Adalbert székesegyház második épületén dolgozó kőfaragóműhely felé vezetnek, s legkorábban a 12. század második negyedére utalnak. Esztergom azért is jelentős számunkra, mert itt a klasszicizáló 12. századi épületornamentika a jelek szerint közvetlenül váltott fel egy korábbi, amelyet elvont növényi dísszel kísért tömbfejezetek, a kockafejezet különböző változatai jellemeztek.²⁸

Ez a korábbi esztergomi stílus a legvalószínűbben a 12. század elejének magyarországi művészetében gyökerezik. Megállapítható, hogy szoros szálak fűzik Álmos herceg dömösi prépostságának építészeti ornamentikájához.²⁹ Ugyanebbe a körbe tartozik továbbá egy bizonyosan Vértesszentkeresztről származó és egy, a tatai múzeumban őrzött, stíláris rokonsága alapján valószínűleg ugyancsak Vértesszentkeresztre lokalizálható fejezet, amelyek Csák nembeli Ugrin comes először 1146-ban említett bencés monostorának első építkezéseivel hozhatók kapcsolatba.³⁰ A közelmúltban feltárt dömösi prépostság felszentelése az 1105 utáni időre valószínűsíthető,³¹ s ezért kriptája és faragványtöredékei az 1100 körüli időre datálhatók. (36. kép) Feltehető, hogy olyan stílust képvisel, amelyet már alapítójának, Álmos hercegnek László korában játszott jelentős politikai szerepe alapján is joggal tekinthetünk a László-kori stíláris igazodás folytatásának. Gerevich László rövidre fogott ásatási beszámolójában teljes joggal utalt arra, hogy a templom szentélyének és alatta levő kriptájának elrendezése szoros közép-európai kapcsolatokat árul el: mindenekelőtt Csehország építészetével.³² A rokonság köre tovább bővíthető 11–12. századi lengyelországi és szászországi emlékekkel.³³

Alapvetően hasonló közép-európai stíláris összefüggéseket árulnak el a stilizált növényi díszű és szalagfonatokkal díszített fejezetek. A párhuzamok, például a krakkói Wawel székesegyházának, Inowłódz apátsági templomának, az alsó-ausztriai Klosterneuburg ágostonrendi prépostságának faragványai ugyanebben a körben gyökerező műhely tevékenységét bizonyítják.³⁴

Azt a feltevést, hogy a 11. század végén építészeti változásában a közép-európai kapcsolatok legalábbis fontos árnyalatot jelentettek, megerősítik a gyulafehérvári székesegyház első (?) épületének egyes maradványai is, amelyeknek esetleges László-kori datálását Entz Géza feltételesen már kifejezte.³⁵ Bizonyos csak annyi, hogy a második épület déli falában kerültek másodlagos felhasználásra. Az erdélyi püspökség székesegyházának korai építési kronológiája annyira tisztázatlan, hogy a magas típusú kockafejezetek ismert építési dátumhoz nem köthetők, hanem inkább maguk is hozzájárulnak az építkezés datálásának megközelítéséhez. E szempontból jelentősek a regensburgi párhuzamok: korai, 1050 körüli, indászes pajzsú kockafejezetek a St. Emmeram Wolfgangskryptájában³⁶ s különösen a prüfeningi St. Georg koncentrikus félkörökkel díszített 12. század eleji fejezetei.³⁷ Az így Gyulafehérvár számára nyerhető időbeli keretek határozzák meg a székesegyház korai timpanonreliefjének kronológiai helyzetét is.³⁸ (38. kép) A 11. század végi építkezés műhelyével való összefüggést igazolja egy sematikusan tagolt, leveles

pilaszterfejezet, amelynek abakuszán olyan szalagfonat található, amely a timpanon szalagfonat-frízével pontosan megegyezik. Aligha tarthatók azok a nézetek, amelyek szerint a timpanondombormű rokona lenne a székesfehérvári Szent István szarkofág reliefszeinek, és rajtuk keresztül összefüggne azzal a dalmáciai preromán dekoratív szobrászati stílussal, amelynek legismertebb emlékei a zárai S. Domenica reliefjei.³⁹ E kör emlékei közül építészeti funkciójában csak a zárai S. Lorenzo későbbi portálszemöldöke⁴⁰ hasonlítható a gyulafehérvári domborműhöz: hozzá hasonlóan a monumentális dekoráció korai emléke, s ikonográfiájában, a Maiestas dominának angyalok közötti ábrázolásában is ugyancsak a theophania-vízió ábrázolási hagyományának kezdetén áll.

A kétsíkú, egyenletesen lapos reliefekkel szemben a gyulafehérvári domborművet határozott térbeliségre való erőteljes törekvés jellemzi: a figurák a relief különböző fokozataiban jelennek meg: a két oldalsó angyalt a hagyományos laposság, sematikus, párhuzamosan gravírozott ruharedő-jelzés jellemzi, míg a közöttük trónoló Krisztust kerekded plaszticitás különbözteti meg. Nyilvánvalóan hierarchikusan felfokozott realitásjellegét mélyebb, fülkeszerű mélyedés fokozza. Ez a térbeliség, együtt a mintázás kerekdedségével és bizonyos részleteivel (szemek, ruharedők kezelése) erőteljesen emlékeztet a Nemzeti Múzeum Aracsról származó reliefjére.⁴¹ (37. kép) Az aracsi kő oldalainak ornamentikája mindkét emléket részben bizantinikus kőfaragógyakorlathoz köti. A közelmúlt dombói és pilisszentkereszti leletei⁴² nyomán e stílus köre szélesebbre tágult, s tisztázódott az ország központi vidékeinek művészeti produkciójával való kapcsolata is. Jelentős tény, hogy ez emlékek egyúttal kapcsolatban állnak az építészeti dekorációnak a 11. század közepe tájától datált emlékek sorozatán megragadható ún. „palmettás stílusával”. A dombói figurális töredékek – fülkében álló figurák maradványai, figurális fejezetek –, a bodrogmonostori figurális díszítésű fejezet, s nem utolsósorban a gyulafehérvári timpanon, a bizáncias kőfaragás gyakorlatához fűződő motivikus és – egyre kisebb részben – technikai kapcsolatuk ellenére első ízben képviselik ebben a körben a román kori építészeti szobrászat műfajait, önálló formai-szerkezeti kategóriáit.

A gyulafehérvári timpanon átmeneti helyét ikonográfiai és plasztikai elemeinek heterogén jellege is világosan igazolja. Olyan időben kellett készülnie, amikor a Maiestas-timpanonnak még nem voltak követhető hagyományai. Még érvényesül benne az a jelenség, amelynek egyik legjellemzőbb példájaként Belting a székesfehérvári Szent István szarkofágot idézte: ennek rövid oldalán a figurális relief nyilvánvalóan egy középbizánci elefántcsont Koimesis-relief részletét követi. A különféle, köztük kisművészeti előképek felhasználása éppoly törvényszerű jelenség a monumentális ábrázolás kezdeteinél, mint ezek véletlenszerű kiválasztása.⁴³ Gyulafehérvárott a timpanon angyalainak előképei a korábbi lapos reliefek hagyományaiiban keresendők. A kitárt karokkal trónoló Krisztus azonban mind kompozíciójában, mind plasztikus formájában uralkodói pecsétábrázolások szobrászi áttételének tűnik. Azt a figuratípust követi, amelynek első épen ránk maradt emléke Könyves Kálmán pecsétje (OL DI. 11/2). (39. kép) Szent Lászlónak sérült, Dávid herceg pannonhalmi oklevelén függő viaszpecsétjéről (1095, Pannonhalmi főapátság levéltára, Tihany, Fasc. 1. N. 3.) annyi állapítható meg, hogy ugyanannak

a tróntípusú pecsétnek felelt meg.⁴⁴ (40. kép) A trónpecsét típusának kialakulása szempontjából egész Európára nézve igen jelentős az, hogy a száli frank uralkodók viaszpecséteiken visszatértek a III. Ottó 997–98-ban alkalmazott viaszpecsétjének, illetve II. Henrik királyi pecsétjének típusához. II. Konrádtól kezdve az attributumok időnkénti felcserélése kivételével megszilárdultnak tekinthető az egész alakos, szembenézetben, széttárt kezeiben a felségjelvényeket tartó trónoló uralkodó-ábrázolásos pecsét típusa, amelynek hatása hamarosan egész Európában megmutatkozik az uralkodói pecséteken.⁴⁵ A meglehetősen megkopott magyarországi pecsétekből és a gyulafehérvári timpanon Maiestas-ábrázolásából is következtethetően, olyan pecsétek szolgálhattak előképül (pl. IV. Henrik 1060–66-ban használt királyi pecsétje, Rudolf von Schwaben pecsétje), amelyek a köpeny eredetileg (így II. Konrád viaszpecsétein) anyagszerűbb redőzését sematikusabb, rovátkolásra emlékeztető ábrázolásmód váltotta fel.⁴⁶ Uralkodóábrázolások szolgálhattak alapul a gyulafehérvári Maiestas domini ez összefüggésben szokatlan motívumának, Krisztus állatfejekben végződő faldistoriumának is.⁴⁷ A timpanon kapcsán idézhető pecsétábrázolások ismét arra hívják fel figyelmünket, hogy a Szent László-kori művészet típusai, stiláris vonásai szempontjából eredményesen tanulmányozhatók Kálmán korának emlékei.

*

Ezt a tapasztalatot megfordítva, összefoglalóan állíthatjuk, hogy már legkésőbb László idején megindult az a változás, amely a korai 12. századi művészet képi kialakulásához vezetett. László kora átmeneti korszak lehetett a magyar művészet történetében: a megelőző korszakból bizonyára tovább öröklődő gyakorlati elemek keveredtek új stiláris impulzusokkal. Ezek forrásaiként fokozott mértékben jönnek számításba olyan közép-európai kapcsolatok, amelyek megalapozásához László politikájának, az életrajzai által is kiemelt külpolitikai tekintélyének nagy szerepe lehetett.

JEGYZETEK

1. Vö.: *Kristó Gy.*: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest, 1974. 62. skk., 86. skk.
2. L.: *Bartoniék, E.*: *Legenda Sancti Ladislai Regis, Praefatio. Scriptorum Rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, Vol. II. Budapestini 1938. 513; *Gerics J.*: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Memoria Saeculorum Hungariae I.* Budapest, 1974. 113. skk, különösen 119. skk.
3. *Pauler Gy.*: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.* Budapest, 1893. 219. skk; *Hómann B.*: *Hómann B. – Szekfű Gy.: Magyar történet I.* Budapest, 1935. 300. skk. – Áttekintéséhez legutóbb: *Győrffy Gy.*: *Szent László egyházpolitikája. Emlékkönyv a Turkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára.* Turkeve, 1971. 63. skk. László okleveleihez l. *Szentpétery I.*: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I.* Budapest, 1923. 9. skk., 21–32. sz.
4. Vö: *Bunyitay V.*: *A váradi püspökség története III.* Nagyvárad, 1884., 23 skk és *Henszlmann I.*: *A nagyváradi kettős székesegyház* uo. 168. skk. (az első épületre nézve a kutatások bizonyos és használható eredményt nem hoztak)
5. A titeli királyi prépostság történetéhez vö.: *Győrffy Gy.*: *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza, I.* Budapest, 1963. 240. skk. – A 19. század végi – 20. század eleji ásatások a titeli fennsíkon feltárt falmaradványok összefüggését nem tisztázták. Az előkerült faragványtöredékek között jelentős figurális díszű vállkő volt, továbbá sajátos, fonatdíszes kövek. L. Országos Műemléki Felügyelőség, Tervtár K. 7940. sz. rajzát, helyszínrajzzal és a töredékek rajzaival – a fonatdíszes faragványok egyikét egy kockafejezettel együtt a novi sad-i Vajdasági Múzeum őrzi. A vállkő rokonságát a szekszárdi faragványokban látja, figurális stílusával kapcsolatban a gyulafehérvári korábbi timpanonra utal: *Gerecse P.*: *Építőművészeti emlékeink Árpád-házi királyaink idején.* Kézirat, OMF Könyvtára, 303. l. E töredékek alapján a titeli épület behatóbb kutatása igen kívánatos lenne, benne az itt következő fejtegetések szempontjából is az egyik legjelentősebb, átmeneti jellegű emlék sejthető. Sajátos, hengeres tagokból képzett, fonatdíszes dekorációja párhuzam nélkül áll emlékanyagunkban. Ez Gereczt is félrevezette: a kéziratához készült tollrajzok (OMF Tervtár, K. 7941, 481., és 482. sz.) a hurkaszerű elemeket részben háromeres szalagként értelmezik.
6. *Závodszy L.*: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinathatározatok forrásai.* Budapest, 1904. 159.
7. *Henszlmann I.*: *Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílyú műemlékeinek rövid ismertetése.* Budapest, 1876. 15. skk. – a korai 11. század után csak III. Béla korában tételez fel fejlődést és a romanika terjedését: 42. skk;

- Gerevich T.*: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938. 24. skk. és 28. skk. lényegében az István-kori kezdetek által meghatározott későbbi fejlődéssel számol.
- A 11. század vége, mint stílustörténeti határ: *Dercsényi D.*: A pécsi műhely kora. A magyarországi művészet története I. Budapest, 1956. 31. skk. és u. az, 4. kiadás, Budapest, 1970. 37. skk.
8. *Dercsényi D.*: i. m. 1970. 44. skk.
 9. *Gerecze P.*: A somogyvári Szent Egyed (Aegidius) monostor templommaradványai. *Archaeológiai Közlemények* 20 (1897); *Dercsényi D.*: A somogyvári Szent Egyed apátság maradványai. Budapest, 1934; *Levárdy F.*: A somogyvári apátság román maradványai. *Művészettörténeti Értesítő* 21 (1972) 93 skk; *Bakay K.*: Előzetes jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1 (1973) 342. skk. és uő: Második jelentés a somogyvári apátság feltárásáról. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2 (1975) 191. skk.
 10. „Görögkereszt alakú oszloplábak”-ról szól: *Bakay* i. m. 1975. 194 – másodlagosan alkalmazott (valójában 12. század végi) faragvány említése uo. 34. jegyzet és 47. kép.
 11. *L. Schürenberg*: Der Anteil der südwestdeutschen Baukunst an der Ausbildung des salischen Stiles. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 8 (1939) 257. skk. és uő: *Cluniazenser. Reallexikon für Deutsche Kunstgeschichte* III. (1954) Sp. 822.
 12. Vö.: *R. Strobel*: Romanische Architektur in Regensburg. Kapitell, Säule, Raum. Nürnberg, 1965. 62. skk; *W. Zahn*: Die Bauten der irischen Benediktiner in Deutschland. Diss. Freiburg i. Br. 1967. 71. skk.
 13. *Zahn*: i. m. 1967. 79.
 14. *Kubach, H. E.–Haas, W.*: Der Dom zu Speyer. Berlin, 1972. Textbd. 192. skk.
 15. Vö.: *Baumgarten F.*: A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal, *Századok* XL (1906) 403. sk – a kifejezések konkrét értelmezéséhez: *Levárdy F.*: i. m. 1968. 165. skk.
 16. *Baumgarten F.*: i. m. 1906. 392. skk.
 17. *Dercsényi D.*: i. m. 1934. 30. sk; *Gerevich T.*: i. m. 1938. 170; *Járdányi–Paulovics I.*: A somogyvári ún. Szent István dombormű, *Archeológiai Értesítő* 77 (1950) 124. és *Dercsényi D.*: uo. 126. sk; *Dercsényi D.*: i. m. 1956. 26. sk; *Levárdy F.*: i. m. 1968. 166. skk; *Bakay K.*: i. m. 1975. 200. – Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus, Budapest–Székesfehérvár, 1978. 22. és 135. skk.
 18. *Levárdy, F.*: Abraham et les trois anges. L’iconographie du relief de Kalocsa. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* N° 32–33 (1969) 31. skk.
 19. *Dercsényi D.*: i. m. 1934. 24. skk. milanói összefüggéseket tételez fel. Vö. uő: *Contributi allo studio dei rapporti fra la plastica ungherese nell’età romanica e quella dell’Italia settentrionale. Studi e documenti italo–ungheresi* IV. Roma, 1942. 67. skk. L. még: *Levárdy F.*: i. m. 1968. 169. sk.
 20. *Franovich, G. de*: La corrente comasca nella scultura romanica Europea (gli inizi). *Rivista del Reale Istituto d’Archeologia e Storia dell’Arte* V (1936) 207. skk; *Arslan, E.*: La pittura e la scultura veronese dal secolo VIII al secolo XIII. Milano, 1943. 83. skk; *Quintavalle, A. C.*: La Cattedrale di Modena. *Problemi di romanico emiliano*. Modena, 1964–65. 220. sk.
 21. Vö.: *Arslan, E.*: Note sulla scultura romanica pavese. *Bollettino d’Arte* XL (1955) II. 115. skk; *Peroni, A.*: Pavia, Musei civici del Castello Visconteo Calderini. Bologna, 1975. N° 174, 38. l. L. még: *Kluckhohn, E.*: Die Bedeutung

- Italiens für die romanische Baukunst und Bauornamentik in Deutschland. Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft 16 (1955) Abb. 37: a paviai S. Michele figurális fejezete, amelynek abakuszfríze a somogyvári frízekre, figurájának fejtípusa a relief fejeire emlékeztet.
22. Vö.: *Quintavalle*: i. m. 1964/65. 204. skk. és 68, 69. kép. L. még: *Cochetti Pratesi, L.*: Il frammento romanico di San Benedetto Po e precisazioni sulla maestranza di Nonantola e di Piacenza. *Commentari XXIII* (1972) Fasc. IV. 319. skk. 1. pl. fig. 6. és 8.
 23. *Tóth M.*: Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon. Árpád-kori kőfaragványok, i. m. 1978. 39.
 24. *Verzár, Ch.*: Die romanischen Skulpturen der Abtei Sagra di San Michele. Studien zu Meister Nicolaus und zur „Scuola di Piacenza“ Diss. Basel. Longenthal, 1968. 96.
 25. *Arslan*: i. m. 1955. 110. skk.
 26. *Arslan, E.*: La scultura romanica. Storia di Milano III. Milano, 1954. 590. skk.
 27. *Marosi*: i. m. 1978. 129. skk.
 28. E változás vázlatos tárgyalása: *Marosi*: i. m. 1978. 19. sk. – Az emlékek részletes kritikájához l. kéziratot kandidátusi disszertációmkat: 1977.
 29. Vö.: *Gerevich L.* székfoglalóját. A koragótika kezdetei Magyarországon. MTA II. O. K. 23 (1974) 156. sk. és uo. 20. kép.
 30. Árpád-kori kőfaragványok i. m. 1978. 38, 39. sz. 123. sk. 1.
 31. *Kristó Gy.*: i. m. 1974. 119. skk.
 32. *Gerevich L.*: i. m. 1974. 157; l. 18. ábra és 17. melléklet.
 33. *M. Walicki* (szerk.) Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku. Warszawa, 1971. I. 94. skk. – A kriptatípus és a kereszthajó nélküli háromszagos bazilika eredetéről és 11. századi emlékeiről. még: *Grodecki, L.*: L'architecture ottonienne. Paris, 1958. 132. skk., 222. skk.
 34. Vö.: féloszlopfő stilizált levelekkel, Klosterneuburg: *Donin, R. K.*: Romanische Portale in Niederösterreich. Jahrbuch des Kunsthistorischen Instituts der k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege IX (1915) 7. és Fig. 7. – Vö.: 1000 Jahre Babenberger in Österreich, Katalógus. Lilienfeld, 1976. 484. sk. A szalagfonatdíszes kockafejezetekhez vö.: Krakkó: *Walicki*: i. m. 1971. 399. kép és Inowlódz: uo. 400. kép.
 35. *Entz G.*: A gyulafehérvári székesegyház, Budapest, 1958. 60. l. és 46, 48, 56. kép. – a töredékekről: 75. l. – a székesegyház datálásának kérdéseire l. még: *Vătăşianu, V.*: Istoria artei feudale în ţările Române I. Bucureşti, 1959. 22. sk; *Heitel, R.*: Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen II. Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, Série Beaux-Arts XII (1975) 4.
 36. *Strobel*: i. m. 1965. 30. skk, 35. sk.
 37. A mellékkórusokba nyíló árkádokban (1109–1119): *Strobel* i. m. 1965. Fig. 26. és 70. skk. l.
 38. Stílus helyzetéhez l. *Gerevich T.*: i. m. 1938. 168. sk; *Entz G.*: i. m. 1958. 75. és 53. l.; *Vătăşianu, V.*: i. m. 1959. 151. sk. Vö. újabban: *Arion, Gh.*: Date noi referitoare la prima catedrală catolică de la Alba Iulia. Studii şi cercetări de istoria artei. Seria Artă Plastica. 14 (1967) 155. skk. – a román irodalomban idézett párhuzamok stílusosan többnyire idegenek a reliefből.
 39. *Petricioli, I.*: La scultura preromanica figurativa in Dalmazia ed il problema della sua cronologia. Stucchi e mosaici altomedioevali. Atti dell'ottavo

- Congresso di studi sull'arte dell'alto medioevo I. Milano, 1962. 360. skk. Vö.: *Belting, H.*: Beobachtungen an vorromanischen Figurenreliefs aus Stein. Kolloquium über frühmittelalterliche Skulptur. Vortragstexte 1968. Mainz, 1969. 57. skk.
40. *Petricioli*: i. m. 1962. 369. skk. fig. 14.
41. *Csemegei J.*: Az aracsi kő. Archeologiai Értesítő 85 (1958) 174. skk.
42. Vö.: *Gerevich, L.*: Pilis Abbey a cultural Center. Acta Archaeologica 29 (1977) 156. és Fig. 13–17; *Nagy S.*: Dombó. Újvidék, 1974. 17. skk, főként 62–64. képek. – vö. még a Gerecze idézte titeli faragványokat: 5. jegyz.
43. *Bakay*: i. m. 1969. 49. skk, különösen 57.
44. *Kumorovitz L. B.*: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Kny. a jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői Szt. Norbert Gimnáziuma 1943–1944-i évkönyvéből. Budapest, 1944. 34.
45. *P. E. Schramm*: Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit I. Bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts (751–1152) Leipzig–Berlin, 1928. 193. skk; 202. skk; és uő: Das Herrscherbild in der Kunst des frühen Mittelalters. Vorträge der Bibliothek Warburg II (1922/23) 205. – Vö. még: *Ewald, W.*: Siegelkunde. München–Berlin, 1914. 189; *Kittel, E.*: Siegel. Braunschweig, 1970. 211.
46. *Pl. Schramm*: i. m. 1928. Abb. 108/b, c, d, 115.
47. Az I. Henrik óta (1035) bevezetett tróntípusú francia királyi pecséteken 1086 óta: I. *Roman, J.*: Manuel de sigillographie française. Paris, 1912. 75. – A faldistorium párhuzamaihoz I. pl. II. Henrik: Nagy Szt. Gergely, Ezechiél-kommentárok, 1014–1024. fol 1^r. Bamberg, Staatliche Bibliothek. *Schramm, P. E.–Mütherich, F.*: Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. München, 1962. 122. és: IV. vagy V. Henrik Evangeliáriuma, Regensburg, 1100 k. fol. 1^r. Krakkó, Káptalani könyvtár, uo. 165.

H. KOLBA JUDIT

SZENT LÁSZLÓ ALAKJA
A KÖZÉPKORI
ÖTVÖSMŰVÉSZETBEN

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Szent László királyunk a bátor, kardjával és bárdjával hadbaszálló hős lovag megtestesítője és jelképe. Szentté avatása után királyaink, a lovagkor ideáljává vált a XI. században élt uralkodó. Elsősorban az Anjouk karolták fel, a szent ember eszménye után, a szentéletű lovagkirályt állítva példaként az ország elé. Felmagasztalt ősüknek tekintették: „hisszük, hogy az ő érdeméből tartjuk a világi uralom jogaát.”¹ A III. Béla idejében szentté avatott, de korábban is szentként tisztelt, talán Istvánnál is népszerűbb király, a XIV. századra mindent felülmúló kultusza egyesült a lovagkor ideájával. Magyarország védszentjének választották és természetesen a művészet minden ága kiemelkedő tisztelettel ábrázolta mondáinak színes eseményeit.

Nem kivétel ez alól az ötvösművészet sem, bár a kis felületek erősen korlátozták a mestereket: nem lehetett eseményeket ábrázolni, mint a krónikában vagy falfestményeken, oltárképeken. Sajnos, a hermán kívül nem maradt egyetlen olyan ötvöstárgyunk sem, melyet kizárólag az ő tiszteletére készítettek volna, tehát sorozatban a legendák ismert képeit mutatná. Így maradt a gótikus ötvöstárgyak szokásos díszítési megoldása: a liturgikus emlékek, elsősorban kelyhek talpát, kuppáját díszítették a kor kedvelt védszentjeinek vésett képével, ezért a többi között, néha csak magyar szentekkel, dicső lovagkirályunk képét is mindig megtaláljuk.

Tulajdonképpen két területet kell megvizsgálnunk: az egyik a szinte évenként új sorozatban készülő, nagy mennyiségben vert érmek csoportja, mely a középkorban erősen összefonódott az ötvösséggel mind technikailag, mind tematikájában; valamint az elsősorban egyházi célra dolgozó ötvösség, a szent király ereklyéje számára készített díszes tartók, ill. egyházi rendeltetésű remekművek.

A lovagkirályság eszménye I. (Nagy) Lajos királyunknál érte el a fénykorát, így szinte természetes, hogy 2 első aranyforintja után – melyekre még firenzei mintára Ker. Szt. János alakját nyomták² – harmadik érmére új verőtövet készíttetett és hátoldalára szentéletű elődjét, László alakját verette.³ Ettől kezdve egészen a Habsburg uralkodó Rudolfig, mindegyik magyar király szinte kötelezőnek tartotta követni a példát, az új érme egyik oldalát mindig Szt. Lászlónak szentelve. Alig van különbség az évtizedeken keresztül kialakult, megszokott ábrázolási formák között: állva, koronásan, vértben, palástban, országalmával és bárdal a kezében találjuk alakját minden érmen. Természetesen a korona, a vért rajza, a palást szabása még az országalma is a korszaknak megfelelően változik, hiszen a divat hatása alól egyetlen ötvös sem vonhatta ki magát. László alakja robbanásszerűen tűnik fel az érmeken és az ezt követő 250 év alatt a díszes aranyforintok, tallérok egyik oldalát mindig ő díszíti. Az előoldalon változik a királyok címere, feliratok, uralkodók címei, évszámok, királyok neve, de szent László alakja, amíg igazán harcban állottak a magyarok, – elsősorban a hosszú török küzdelmek idején – mindig ott áll, hogy erőt adjon a védelme alá helyezett országnak.

A szent László alakjával díszített érme valamennyi típusát nehéz lenne felsorolni, mert a 250 év során mindegyik kis változtatással került ki a pénzverdéből.⁴ A nagyobb eltérést mutató pénzeket szeretném kiemelni, amelyeken valami feltűnő módosulás látszik; így összesen 14 érmen keresztül követhetjük ennek a hosszú időnek érdekes titkait.

A legelső Szent László alakjával díszített érem I. Lajos király nevével jelzett az 1340-es évekből (41. kép.): álló alakban mutatja a szent királyt. A viszonylag kicsi, 2.1 cm átmérőjű felületen szép, éles körvonalú és részletesen megrajzolt lovagot látunk,⁵ aki a „SAN/C/TUS LADISLAUS R/EX/” feliratú érem közepén áll. Fején korona, három ágán viszonylag magas, széles liliomok láthatók. Feje körül, a feliratot keretelő gyöngysordíszítéssel, glória csillog. Arca középkorú embert mutat, vállára omló csigás hajjal, két ágra bontott szakállal, mely a leggyakoribb ábrázolási forma ötvöseinknél. Redőzött palástja nyaka előtt gallérral zárul, elől szétnyitva, a lábszár közepéig ér. A vért nem látszik jól a ruha alatt. Rövid szoknyája, az u. n. csatakötény,⁶ bő, ráncos, a köpenyvel azonos hosszúságú, alul díszes himzés, vagy hermelinszerű szegély zárja. Jobbjában hosszú nyelű bárdot tart, mely magasabban látszik, mint a király koronája. Az országalma kerek gömbje felett ívelt végű nagy kereszt, melyet bal kezével maga előtt mutat. Lábán rövid, majdnem a ruha aljáig érő csizma, puha, a láb alakját követő anyagból.

I. Lajos későbbi aranyérmén⁷ már egyértelmű a lovagkirály ikonográfiája (42. kép). Az előbbin alig felismerhető vértzet itt teljes pompájában látható. De a néhány év alatt megváltozott a bárd mérete: vállára helyezett rövid harci csákányként ábrázolta az ismeretlen ötvös. Gótikus jellegű a király koronája: karcsúbb, magasabb liliomok díszítik. Arca sovány, aszketikus, kétoldalt hosszabb szakáll, vékony varkocsos haj kereteli fejét. A köpeny jobb vállán van összefogva, elől ráncokban húzódik a nyaka körül. Alatta csak mellvért látszik, sima, egyenes, díszítetlen lemezből kalapálva, alatta egyszerű, rövid csatakötény, mely rövidebb a köpenynél. Lábán harisnyaszerű lábbeli van, vékony, hegyes, a láb formáját mutatja. Karjain nem látszik páncél nyoma, bal kezében magától eltartott, az előbbihez hasonló nagy kereszt országalma. Jobbjában a bárd nyele jóval rövidebb, mint az előző érmen, vállára támasztott nagy fejű szerszámmal.

A harmadik érem már Lajos leánya, Mária királysága idejében veretett.⁸ Hátoldalán zömök majuszkulákkal S: LADISLAUS REX felirattal találkozunk. A király alakja kissé légiés. Koronája, vékony, csak a liliomok körvonalát mutatja. Arcán alig látunk jellegzetes vonásokat: keskeny, két ágba osztott szakáll, félrövid haj, nagy, kiugró szemek. A vállát borító köpeny jobb oldalon záródik, elől alig redőzve hull mellkasára, s majdnem derékig elfedi azt. Lépcsőzetesen hosszabbodik. Dereknál a sima mellvért éppen csak kilátszik a köpeny alól, csataköténye sűrűn rakott, térd alá ér. Lábán talán harisnya van, de aránytalanul hosszú lábfejekkel vésték. Jobbjában arányos, félhosszú nyeles bárd, egyenesen álló országalma bal vállához hajlik.

Mária férje és utódja, Zsigmond is lovagkirály volt, így szent Lászlóban szintén példaadó elődjét tisztelte. Pénzén⁹ idősebb, meglelt férfiként ábrázoltatta. (43. kép). Összeérő liliomos korona díszíti a fejét, hosszú, sűrű szakáll, tömör bajusza, rövid fürtös haja van. Köpenye a nyakban redőzött, jobb vállon összefogva, prémet utánzó gallérral. Alatta sima köpeny, karjaival tárja szét. Mellkasán csípőig érő mellvért, redőzött csataköténye mintha rakva lenne. Köpenye picit hosszabb a köténynél. Lábán sima harisnya, talán vékony csizma, mintha rakott sarka lenne. A bárdot ismét jobbjában tartja, a nyél alsó harmadánál, a fegyver

meglehetősen nagy feje a válla fölött lebeg. Baljában nagy országalma, aránytalanul kicsi keresztel.

Szent László tisztelete alól nem tehetett és nem is tett kivételt első Habsburg királyunk, aki rövid uralkodása alatt is készítettett a szent előd képével díszített arany forintot¹⁰ (44. kép). Az ötvös követte az eddigi hagyományokat, inkább a korszak divatját nem tudta kirekeszteni a ruházat ábrázolásánál. Fejét alacsony, sok kis liliummal ékes korona díszíti, mely emlékanyagunkban teljesen azonos a Zsigmond nagyváradi sírjában talált halotti koronával.¹¹ Haja két oldalra varkocsosan kihajlik, bajusza, hegyes szakálla középkorú arcot keretel. Jobb vállán összefogott köpenye fent prémszerű szegéllyel, két oldalt erősen redős a karok felett. Karján még mindig nem látszik vértzet, mellén ellenben egyre domborúbb ívelésű páncél van, derékban erősen karcsúsítva. A csatakötény két oldalt kihajlik, elől nyitott ruhadarab volt. Lábán, úgy tűnik, már valóban csizmát ábrázolt a vésnök. Jobbjában feltűnően rövid nyelű, de arányos fejű bárd, bal kezében, vasos ujjak szorításában aránytalanul nagy, de kis keresztel díszített országalma.

I. Ulászló aranyforintja¹² megmaradt az idős harcos ábrázolása mellett. Fején még lilimos, de magasabb szirmokkal kialakított koronát látunk, arca az előbbi éreméhez hasonló. A köpenyen ismét prémgallér tűnik fel, alatta részletesen megrajzolt, de még karok nélküli mellvért látható: elől és alján két sorban díszes veretek sorával ékesítették. Jól látszik az oldalán felfüggesztett díszes markolatú kard. Csataköténye dúsán redőzött, térdig ér. Lábán jól kivehető a rövid sarkos csizma. Attributumként tartott bárdja először csavart nyelű, rajta két lyukkal átfúrt bárd látszik. Az országalma egyszerű gömb, sima kis keresztel, melyet maga felé dönt a király.

Hunyadi János, kormányzósága alatt kiadott aranyforintja¹³ talán szintén saját elődjét, patrónusát eleveníti meg (45. kép). Ilyennek képzelhetjük a török harcok legendás hadvezérét, éppen korona nélkül: idős, edzett arccal, dús szakállal és bajusszal, koronája megint a Zsigmond féle kisebb, sűrűbb liliumokkal készült változat. Ruhája az eddigi köpeny- és veretekkel díszített félvértből áll, először tűnik úgy, mintha a kezére karvért körvonalait vészték volna. Elöl nyitott csataköténye, térdig érő hegyes orrú csizma egészíti ki a ruházatát. A derekánál elálló kardmarkolata jól látszik. Kezében a bárd rövid nyelű, nagy, széles fejű, bizonyára a török harcokban kézi fegyverként használt eszköz korhű ábrázolása. Baljában furcsa, esetlen, nagy országalmát tart, maga felé hajlítva.

V. László egészen öreg, ráncos arcú lovagkirályt ábrázoltat. Fejét magas, szinte nem is lilimos, hanem levelekből szerkesztett korona díszíti, bajusza, szakállá hosszú, melléig ér. Bő, redős köpenye, mintha az eddigiéknél könnyebb anyagból készült volna. A mellvért veretsorokkal díszes és ismét látjuk, legalábbis könyök táján, a jelzett karvértet. Csataköténye, csizmája, mint az előbbieken. A legdíszebb bárdot ezen az érmen találtuk: végig csavart rövid nyele a kis érmen is gondos kidolgozást mutat, a bárd feje igen szép munkának látszik, három nyilással. Derekan díszes, hosszú kard függ, jól látható remek markolattal. Az országalmát egyszerű lemezkereszt díszítheti.

Mátyás király uralkodása alatt számtalan aranyforint látott napvilágot. Az általa is igen tisztelt szent lovag ős ikonográfiai ábrázolása azonban szinte semmit sem

változott apja érméhez képest.¹⁴ A király arca észrevehetően fiatalabb, ez Mátyás éveivel is biztosan összefüggésbe hozható (46. kép). Középkorú arccal jelent meg Szt. László, rövidebb ápoltabb hajjal, szakállal, de ugyanolyan viseletben, mint Hunyadinál és Ulászlónál. A bárd egyszerűbb, de még mindig rövid nyelű.

Ugrásszerű változás történik szent László ábrázolásában a XVI. század elején. Eddig másfél évszázadon keresztül – különböző korú emberként, – de mindig vértben, csatakötényben, köpenyvel, tehát az öltözet királyi jellege dominált. Ettől kezdve a teljes vértet az ábrázolását kezdik, tehát a csatába induló harcos szent jelenik meg, akit csak koronája jelez királynak. II. Ulászló első aranyforintja¹⁵ már ezt a talpig vértetben ábrázolt szent Lászlót mutatja (47. kép). Fején csak jelkép az alacsony, lilomos korona, széles homlokába nyomva. Sűrű haja kétoldalra kifésülve, szakálla dúsan, bozontosan mellére borulva kereteli az arcot. Rövid bajusza az új divatot jelzi. Vállán láthatóan ott van a bő palást, de a páncél dominál. A nyakvért ugyan nem látszik, csak a hónaljvért. Derekáig félvért borítja, mely kétoldalt a csípőjén ún. rákozott lemezkéből áll.¹⁶ Csatakötényt nem visel, helyette combvért, szeméremvért, térdvért, lábvért pillangókkal,¹⁷ valamint a teljes lábfejet beborító lemezke, felettük sarkantyú ábrázolásával. Oldalán kissé torzulva, szablya ábrázolása. Jobbjában hosszú, földre támasztott, kislejű bárd, baljában még mindig országalma, mint a királyi hatalom egyik szimbóluma.

Ugyancsak II. Ulászló verette a magyar éremművészet első évszámos, egyik legpompásabb aranytallérját¹⁸ 1506-ban, mely számunkra különösen érdekes (48. kép). Az egyetlen olyan érem, melyen szent Lászlót lovon ülve ábrázolták. Szinte vágta az látjuk a szent királyt, teljes vértetben, valamint a ló is díszes felszereléssel jelenik meg. A legjelentősebb változás a király koronájának rajzában történt: ez az első olyan ábrázolás – az egész magyar művészet emlékeit figyelembe véve, ahol a szent korona hiteles, felismerhető képe jelenik meg.¹⁹ Előtte minden királyt a saját koronájával személyesítettek meg. Jól felismerhető a korona tetején a még egyenesen álló kereszt, a felső pántokat szegélyező ékkő és gyöngyszemekből az oldalnézetben is jól mutató gyöngysor, valamint az alsó abroncskorona függőleges osztásai, a foglalt ékkövek és a zománcos lemezek ábrázolása. A meglehetősen széles átmérőjű korona a szent király fején mélyen a homlokába csúszik. Igen érdekes a király viselete: a teljes vért egyes elemei pontosan felismerhetők: a mellvért, hát-, váll-, könyökvért egyes részei igen jól látszanak, de csatakötény is következik, rövid ráncos szoknya formájában, majd a comb, térd és a teljes lábfejet befedő vért részletes rajzát érdemes végignézni. A király lábán tarajos, hosszúnagyakú sarkantyú, oldalán díszes, hátracsapódó szablya. A ló szerszámai igen gazdagok: zablaja is veretes, szügyelője szintén, a nyeregtakaró pedig hímezett, s csüngőkkel díszített. Szent László jobb kezét feje fölé emelve tartja a bárdot, élével felfelé, s baljával természetesen a díszes gyepelőt tartja. Válláról egész rövid kis köpeny lendül a háta mögé. Még bajusza, szakálla is más, mint az eddigi érmeken: a közben Európa-szerte terjedő spanyolos divat korai ábrázolásával találkozunk. Meghosszabbodott az érem felirata is, már nem díszes majuszkulákkal, hanem antiqua betűkkel: / SANCTUS + LADISLAUS + REX + UNGARI/A/E + 1506.

Az 1527-es évből két király érmét is ismerjük, még mind a kettőn szent László alakjával. Az 1526 novemberében királlyá választott Szapolyai János következő év

elejére kész az új éremmel²⁰ (49. kép). A szent király újabb képmásával találkozunk: a szinte duzzadt arcú, idős férfi fején lapos, egymásba érő indákkal jelzett korona látható, haja, szakálla oldalra fésülve, megcsavarva kereteli az arcot – inkább marcona zsoldoskatonára, mint szent királyra emlékeztet. Vállán alig redőzött, egyszerű posztóköpeny, mely a térdéig ér, alatta a teljes vértézet része: stilizált mellvért, oldalt rákozott lemezekkel, szeméremvért, comb és pillangós térdvért. Lábán azonban nem vértborítás látszik, hanem az eddig is gyakran ábrázolt sima csizma. Kezében alul gombos végű, vastag nyelvű bárd, nagy szétnyíló fejjel. Jobbjában sima kereszt, nagy országalma.

1527 októberében Perényi nádor – Szapolyai után – a közben győztes Ferdinándot is megkoronázta az ország törvényes uralkodójává. Ugyanebben az évben ő is adott ki érmet (50. kép): talpig vértben, de egészen más vésésű verőtő alapján. A király fején lapos, kis lilomos korona még felismerhető, de már palástja nincs. Nyakától kezdve egész testét vértézet borítja: a rákozott mellvérttől le egészen a lábáig, az összes részletek megtalálhatók pontos ábrázolásban. Arca vad, marcona harcosé, haja, szakálla rendezetlen, bozontos. Bárdja a földön támaszkodik, az országalmát pedig szinte a hóna alatt tartja, mintha rejtteni akarná: elsősorban a harcost akarták megeleveníteni.

A legutolsó Szent Lászlós érme egyike Rudolf király nevéhez fűződik: 1591-ben verték.²¹ Ha nem lenne a korona és a két kezében az attributumok, egyszerű zsoldos katona fényképszerű képével állnánk szemben. Magas liliomokkal díszített koronája a gótikus korszakot idézi, a vértézet alapos kidolgozása azonban a XVI. század végének fegyverzetét sejteti. Jobbjában szinte kicsavart kézzel tartja a földre állított bárdot, mely felül megvastagodva kicsi bárdfejet hordoz. A bal kezében, behajtva, rejtett országalma, alig ismerhető fel. Arca széles, orra nem magyar típusú vitézre utal. A viselet több, a korszakban használt vérttípust kever egy alakra: Maximilian-kori vért borítja pl. a király lábát. Mellkasán pedig ún. golyóvért, enyhén érzékeltetett lúdmellel. (51. kép).

*

A Szent László alakjával díszített érme közül csupán néhány jellegzetes változást mutató érmet említettünk, melyek a nagy király ikonográfiai pontosságához ragaszkodva, nem tudtak saját koruk szokásai alól szabadulni, s így számtalan viselettörténeti, művészeti érdekességet árultak el a szent álló alakjának egyszerű ábrázolásával.

Nem ilyen nagy és feltűnő a gazdagság az egyéb ötvöztárgyak témakörének vizsgálatakor. Itt ugyanúgy nem találkozunk Szent László legendájának egyéb képeivel, mindenütt a lovagkirály attributumokkal díszített koronás, palástos alakja tűnik fel, rendszerint a magyar szentek társaságában.

Egyetlen olyan kiemelkedő emlékünknél maradt, amely nem felületen vésve, domborítva, hanem a térben ábrázolta és kívánta megeleveníteni a szent királyt: az a herma, ereklyetartónak készült pompás remekmű, mely mind technikailag, mind monumentalitásánál fogva a gótikus ötvösség kisszámú emlékei között a legkiemelkedőbb: a győri fejereklyetartóra gondolok.²² (52–53. kép.)

Szent László szenttéavatását III. Béla királyunk sürgette a pápánál. A váradi sír felnyitása után a szent csontok számára díszes új koporsó, valamint a fejedelmek részére pompás ereklyetartó ötvösmű készült. A kor szokása szerint a meghalt ember arcvonásait a megrendelő király fejről másolták, így minden valószínűség szerint III. Béla arcának hű másolata borította a külön tokban elhelyezett koponyát. Először csak fejalakú lehetett, később, valószínűleg a 13. században bővítették a mellrésszel. Erre bizonyosság a nagyváradi káptalan elveszett 1290-es pecsétje, melyen a szent király mellképe látszott.²³ De adataink vannak korábbi évekből a váradi regestrum²⁴ összegyűjtött bizonyítási eljárásaiból, hogy már a 13. század elején is a szent koporsóra, valamint az ereklyékre, természetesen a fejedelmékre, ill. annak díszes tartójára tettek esküt az igazukért harcbaszállók.

A 14. századra elkészült az új váradi székesegyház, díszes kápolnákkal, oltárokkal. 1370 körül a székesegyház előtti térre kerül a Kolozsvári testvérek három szent királyunkat ábrázoló bronzszobra, valamint szent László pompás lovasszobra is.²⁵ Erősödött a nagyváradi püspökségi központtal a szent kultusza, művészeti megelevenítése már nemcsak festmények és oltárok sík felületén fordul elő.

Igen nevezetes év a herma történetében az 1406-os esztendő. Fennmaradt okleveleiben Zsigmond király a váradi káptalant erősíti meg javaiban,²⁶ mert a „káptalannak tett adományokról, szabadságokról, javadalmakról, . . . egy váratlan eset . . . hatalmas tűz keletkezett és valamennyi tárolt, felsorolt kincssel, egyházi készletekkel és értékekkel együtt a mondott kiváltságlevelek és írásos emlékek . . . elégték és hamuvá lettek” – így ezeket a jogokat mind újra írásban, oklevélben erősítette meg a király. Ebben a leírásban találunk a herma szempontjából döntő sorokat, a kincsek elpusztulásával kapcsolatban: egyedülálló csoda . . . a sekrestyében a tűz alattomos növekedéssel elharapózott, . . . a legszentebb király fejének és ereklyéinek *tartóját is felolvasztotta*, . . . tulajdon erejét meghazudtolva nemcsak az elégségtől kímélte, meg sértetlenül hagyta” . . .²⁷ Ebből a szövegből világosan olvasható, hogy az ereklyének tehát magának a koponyacsontnak nem esett baja, a tartó ellenben megsemmisült. Így biztosnak lehet tekinteni, hogy az egyéb stílusjegyek alapján is az 1400 körüli évekre keltezhető herma valóban az előző, szétolvasztott ereklyetartó pótlására készült. Itt természetesen élesen emlékeztükben élhetett az előző herma formája, arcvonása, biztosan ismerte a névtelen ötvös és hatott rá, de erős befolyással lehetett a váradi székesegyház előtt álló bronzszobrok látványa is. A mostani ereklyetartó vonásaiban határozottan van a nagy bronzszobrokéra emlékeztető jelleg. Arányai, a kissé felfelé emelt tekintet, valószínűleg a nagyobb szobroknak az emlékéit idézi. Mivel a lovas és álló szobrok 1370 körül készen voltak, az 1400 körül készült herma természetesen követhette azok arányait és jellegzetes vonásait.

Szt. László hermája szerkezetileg két részből áll: teljesen más a fej és nyak elkészítése, mint az ovális büszt, azaz mellrész. A fej három külön lemezből, kalapálva készült: az egyik nagy lemezből az arcot, bajuszt és szakállt készítették, a haj külön lemezből volt kidolgozva és külön a nyakat formáló rész.²⁸ (nem említve a fejtető sima borítását, amelyet jóval később, 1884-ben készítettek.²⁹ Az arcot igen markánsná teszi az erősen ráncolt homlok, melyet kalapálással hangsúlyozott a

mester, a mélyen ülő szemek románkori előzményekre emlékeztetnek, de az iriszen egykori zománc nyomai láthatók még ma is. (a hátoldalon László prof. ellenzománc nyomait is megtalálta.)³⁰ Orra szabályos sasorr, erős, éles hajlással, de egyenes orrnyereggel, amely leginkább emlékeztet a bronzszobrokon található határozott királyábrázolásokra (a lovagkirály idealizált arcvonását adja). A két pofacsont szintén erőteljesen hangsúlyos élet kapott. Az orr alól kétoldalra fésült, szabályos, hosszú, szálanként vésett és végein göndör hullámokba csavarodó bajusza a felső ajkat is takarja. A szája kissé nyitva, a fogak kevésbé látszanak. A széles alsó ajak alól közvetlenül ered a nagyon szabályos, kétoldalra fésült, szálanként megrajzolt szakáll, mely a halántéktól indulva, a bajusz alatt ér az áll alá. Ugyanilyen szabályos a homlokból kettéválasztott, szintén szálanként ábrázolt haj, mely kifelé fésülve, koronaszerűen kereteli az arcot. Hátul enyhe, de szabályos hullámokban borítja az egész fejet, és a nyakat is. Fején valamikor más korona lehetett, az érmeken látható négy nagy liliummal díszített koronák egyik típusa volt, mely vagy megrongálódott, vagy elveszett. Ezért válhatott szükségessé a korona megújítása, ill. teljesen újjal való pótlása 1600-ban, melyet Napraghy Demeter, a herma menekítője készíttetett.³¹ Az ereklyetartóban másik ezüst, XV. századi tokban őrzik a tulajdonképpeni koponyát. Alsó, sima lemeztartóján keresztpántokból álló egykor talán üveggel bélelt fedő van. Rajta a négy evangelista vésett szimbóluma (54. kép), melléjük vésvé minuszcula betűkkel a négy név, a felső találkozásánál pedig Pantokrator ábrázolás: Krisztus mint a világ ura, trónszéken ül, jobbját áldóan felemeli, balját egy könyvre helyezi. Ezt is a nagy égés után készítették, lehet, hogy valamivel később, mint a hermát.

A tűzvész után készült herma mellrése a korai sodronyzománc emlékek között is a legkorábbi. Ezek a sodronyok ugyan érett technika szerint voltak megcsavarva, de a minta, melyet az aranyozott ezüst szálakkal készítették, még egyáltalán nem mutatja a későbbi, jellegzetes virágmotívumokat. A négyzetekbe, ill. alul háromszögekbe, oldalt hatszögekbe készített díszítés legszebben a négyzetekben látható: félkörívekben felforrasztott sodronyok keretelik a lemezt, benne az alapba kis csillagokat forrasztottak, majd négy nagy ovális szírom, szintén kerek karéjokkal keretelt szírmű rozetták, belsejükben sárga zománccal, középen kerek sárga, pontokkal díszített bibével, a szírmok közt négy hegyes, zöld zománccal levélkével. A virág alapja lila zománc. Ezek a zománccok természetesen pótolva voltak, így csak kis részük mondható igazán eredetinek. Középen vésettaljú zománccal Magyarország pólyás címere, felette keresztben két bárd és egy háromágú korona.

A szent László hermát 1602-ig őrizték Nagyváradon, majd innen Napraghy Demeter menekítette először Gyulafehérvárra,³² majd pozsonyi tartózkodás után – megrestauráltatta Prágában, és magával vitte az újonnan elfogadott győri püspöki székbe.³³ A hosszas vándorlás után végleg Győrben maradt a legpompásabb fennmaradt Szent László emlék, mely eredetileg Nagyváradon őrizte a szent király emlékét, de a történelem viharai ezt is elsodorták, mint annyi középkori emlékünket.

Hermánk értékelése még számos kérdésben nincs véglegesen eldöntve, feltevések sorozatával fogjuk talán megközelíteni hiteles történetét ennek az európai anyagban is egyedülálló ereklyetartónak. Biztosan magyar készítésű és hazai vonatko-

zású, magyar szent, László, ereklyéje számára készült tartó ötvösemlékeink egyik legcsodálatraméltóbb darabja.

Szent László hermája mellett az ötvösök kisebb felületeken is rendszeresen visszatértek a Magyarország védőszentjének nevezett király alakjához. Rendszerint Istvánnal, Imrével, később Szent Erzsébettel és Margittal együtt ábrázolták őt. Jónéhány kisebb felületet adó kehely maradt fenn a középkori ötvösök keze alól, melyeken, rendszerint vésve, a szent király alakja jelenik meg. Legragyogóbb emléke az 1400 körüli években, tehát a hermához közel készült, a Forgách család címerével díszített gótikus kelyhünk.³⁴ A kehely talpán, a hat karéj egyikén látjuk viszont a legendás lovagkirály alakját (55. kép). A kis lemez felületén a gondosan, vésővel megrajzolt király magas, széles abroncsú, lilimos koronát visel, de csak három nagy lilimmal, mely a herma korai, ma már elveszett koronájával lehet azonos formájú.³⁵ Részletesen kidolgozott csigás hajfürtök, dús hosszú bajusz és a hermáéhoz szintén hasonló, kétoldalra fésült, de hosszabb szakáll – középkorú ember arca. Jobb válláról teljes mellkasát beborító köpenyét baljával tárja szét, dús ráncai alatt nem látszik a vért, talán csak a karján akart ötvösünk páncélinget jelezni. A derékban összehúzott bő, redős ruha lábszárközepéig ér, lábán hosszú harisnyaszerű, lábhoz simuló, hegyes orrú csizma. Jobbjában maga felé fordított éllel tartja a rövid nyelvű bárdot, baljában válla fölé emeli a sima lemezkereszttel díszített országmát. A kép háttere gondosan vésőkkel keresztbe karcolt, ún. trasszírozott technikával van kidolgozva, melyből még plasztikusabban emelkedik ki a sima vonalakkal ábrázolt király. Igazán művészi kidolgozás, s feltételezhetjük, hogy az ötvös talán látta a váradi ereklyetartót. Ez nem a falképek Szent Lászlója, hanem ötvösmunka képe alapján született, esetleg a bronz szobrok is emlékébe vésődtek?

Igen hasonlít a Forgách kehely talpához a XV. század első felében készített százkézdi kehely³⁶. Szinte teljesen azonos kápolnafülkét idéző vésett lombdíszítmény alá csak a szent mellképét véste az ismeretlen erdélyi ötvös (56. kép). Fején nagy, széles lemezből készített, lilimos korona látszik, keskeny abroncsszegéllyel, ruhája nyaknál, elöl összefogott, bő palást, mely eltérést mutat az eddigi, jobb vállon összefogott viselettel szemben. Elöl szétnyíló köpenye alatt, úgy tűnik, sima mellvértet ábrázolt a mester, mely a derekánál erősen karcsúsodik. Jobb kezében magasra emeli a befelé fordított élű, hatalmas bárdot (a befordításnak természetesen itt a felület szűkülése, a kisebb tér az oka!) Bal kezével maga előtt tartja a nagy, sima országmát. Markáns arcéle, szabályosan szétfésült szakállá ismét a herma körének hatására hívja fel a figyelmet.

Úrmutató talpát díszíti a korban következő, szintén vésett Szt. László ábrázolás. A szendrői plébánia templomból bekerült monstrancia³⁷ hatkaréjos talpát szentek gondosan vésett képei díszítik, (Mária a kis Jézussal, Szt. Borbála, Ker. Szt. János, Szt. János ev., skóciai Szt. Margit) köztük Szt. László daliás, teljes alakban megrajzolt képével találkozunk (57. kép). A jobbra forduló király fején díszes, lilimos korona látható, több szirmos, levelekkel gazdagítva, de ismét a négy nagy – kereszties koronát utánzó változatban. A vállára boruló puha köpeny³⁸ elöl a nyaknál nyílik, enyhén redőzött, alatta jól kivehető a teljes³⁹ alakot beborító vértezet rajza. Fent a derék alá érő félvért, melyen elöl veretek vésett vagy préselt díszjeinek sora,

ugyanez halad körbe a vért alján. Karján a könyökvért és a páncélkesztyű is jól kivehető. A mellvért aljánál az alsó páncéling széle is kilátszik. A lábat teljesen páncél fedi, hegyes tüskés térdvérttel, lábfejet is beborító vértezettal. A középkori elszánt arckifejezésű király jobb kezében hosszúnyelű bárdot tart, baljában, – a szokásos attributumokkal ellentétben – hosszú kardot, alatta Anjou liliomokkal és pólyákkal négy részre osztott pajzs látszik. Érdekes az Anjou címer megjelenése: az ötvös talán archaizálni akar már nem élő uralkodó-család tagjainak egykor használt címerével? A szenten ábrázolt vértezett szintén az a típus, mely a XIV. század közepétől kezdve jellegzetes a fegyvertörténetben, így ötvösünk a vésett szent László kép mintájaként XIV. század közepi ábrázolást vehetett. Ez a kép miniatúra, festmény is lehetett, erre utal a nagyon részletesen, szinte fényképszerűen kidolgozott lovagkirály alakja. A címer szerepeltetése, az Anjou család ismertetőjegye, így érthető. Az úrmutató ötvöse, sajnos teljesen ismeretlen, de esetleg olyan körhöz lehet kötni, ahol a többi szent kultusza mellett kiemelt szent László tiszteletben éltek, így feltehetően valamelyik erdélyi, közvetlenül Nagyváradhoz közeli helyen készülhetett. A többi vésett szent vésése ugyanis nem ilyen gondos, alaposan kidolgozott rajz.

A sodronyzománc technika legszebb részletei találhatóak az ún. Nyári kelyhen³⁸: kuppakosarán, vésett szentekkel váltakozva, valamint a szár belső fedőlemezen. De legalább annyira értékes és a magyar gótikus korszak emlékei között kiemelkedő helyen állnak a kehelyvésett szentekkel díszített cseppalakú lemezei, melyek a talp hat karéjában foglalnak helyet (98. kép). Ezek között is különösen szép és gondos a „1 a” betűkkel jelzett, szent Lászlót (Ladislaus) ábrázoló kis kerek, felül csúcsos, 2,6 cm átmérőjű lemez (59. kép). Háromnegyed alakban látjuk a szent királyt. Fején ismét az alacsony abroncsú, négy liliommal (ebből három látszik) díszített korona. Fiatalos arc, haja lazán hátra, szakálla fésületlenül mellkasára simul. Kis bajusza alig látszik. Vállára széles dúsan redőzött, laza anyagból készült köpeny borul, alatta látszik a mellvért bordás dereka, valamint a rákózott derék alatti vértezett. Elöl a vért alatt a páncéling apró karikái is kivehető. Jobb kezében maga felé hajlítva tartja a sima fejű bárdot, baljában felül összenyomott erszényt³⁹ szorít. Igen szép a két kéz gondos vésése is, mint általában az egész pici lemez, különösen jókezü ötvösről vall. A szent király itt is a magyar férfiszentek között (István, Imre, Remete Szt. Antal és Remete Szt. Pál) foglalja el az egyik karéjt.

Sajnos, csak gyenge fényképről ismerem a szatmári kelyhet,⁴⁰ melyet a sodronyzománcos emlékeink között tartanak számon. Talpán azonban vésve, átlátszó zománc alatt – szintén István, Imre, valamint Szt. Péter és Kálvária kép között – Szent László alakját ismerjük fel. A vésett kép – a leírások alapján⁴¹ – nagyon hasonlíthat a Nyári kehely szent királyára.

Kis kérdőjellel, de a szent királyt ábrázoló emlékek közé sorolnám a másik, valamivel későbbi szászkézdi kelyhet is.⁴² Roth Viktor könyvében, mint Szt. Istvánt ábrázoló képet említi, a talp egyik karéjának vésetét. Igaz, a király kezében nem bárdot, hanem jogart tart és szent László összes ábrázolása bárdal ismert. István királyt viszont nem szokták vértezettben bemutatni. Így feltevésem szerint ez is Szt. Lászlót jelenti, mert az eddig bemutatott lovagi-királyi viseletet látjuk: magas, négy liliomos nagy korona, gótikus korai változatban, vállán elöl össze-

tartott bő köpeny, mellkasán csípőig érő, veretekkel díszített félvert, alatta szétnyíló ráncolt csatakötény, lábán a pénzekével teljesen egyező, térdig érő, száraz, de a láb formáját követő hegyes csizma. Jobb kezében a jogart úgy tartja, mint a többi képen a bárdot, baljában az országalma szintén a szokásos attributum.

Két monstrancián is megtaláljuk szent László öntött szobrocskáját. Egyik a felkai templom ma is őrzött úrmutatója,⁴³ a XV. század utolsó harmadából: kápolnakeresztalával díszített pompás kis nóduszán az egyik öntött figura szent László alakja,⁴⁴ a szokásos jelvényekkel, melyek az öntött szobor parányisága ellenére jól felismerhetők.

Valamivel nagyobb az iglói plébánia nagy monstranciája a XVI. század legelejéről,⁴⁵ melynek csodálatos véletlen folytán a készítőjét majdnem bizonyossággal azonosítani lehet a kassai Antonius mester személyével.⁴⁶ A pompás ötvösremek szekrénykéjének két oldalán alul, egy-egy angyal öntött alakja, feljebb, a tornyocskák között szent István és szent László szintén öntött ragyogó, arányos kis szobrárt csodálhatjuk (60. kép). Ez a szobor, (a fényképen sajnos fordított diaképen), a szent király személyéhez kapcsolódó összes ismertetőjegyet magán viseli. Fején egyszerűbb, de liliomos széles korona díszlik, arca kimondottan fiatalos, rövid állát keretelő fürtös haja, hosszú, egyenes bajusza két oldalra fésült, szakállá elszánt tekintet keretel. Ruházata egész testet beborító vértzet, vállán a vállvértékkel, karján, mellén, lábán sima lemezvértetettel, térdén jól felismerhető pillangókkal, majd egész lábát befedő páncél lábbelivel. Dereán díszes gyöngyös kötésű kard, jobbában a hosszú nyelvű bárd, amelynek feje letört az évszázadok viharai alatt. Bal kezében válla előtt tartja a lemezkereszttel díszített országalmát. Felette kis pajzson a félreérthetetlen bizonyíték: S. L. monogram (Sanctus Ladislaus). Talán ez a kicsi szobor a lovagkirály legpompásabb kispasztikai ábrázolása, hiszen alig ismerünk hasonlót az emlékanyagban.

Sajnos ezzel a kis szoborral végére értünk a gótika töredékében is igen gazdag anyagában a szent László alakját ábrázoló ötvösműveknek. Érmeken is megszűnik a század folyamán a király alakjának szerepeltetése, de megszűnik a kisebb ötvösremekeken is, átadva helyét a barokk szellemben fogant, főként ószövetségi jelenségeknek. De ugyanebben az időben szűnik meg a művészet más területein is a középkor felfokozott szent László kultusza, sőt az ötvösség és éremművészetben még jóval tovább élt a szent király emléke, mint a nagy művészetekében.

A XVII. század legvégének, de már az érett barokk kor szellemében fogant az a kicsi, szent királyunk alakjával díszített csüngő, (61. kép.) mely 1976-ban a feldebrői középkori templom egyik késői sírjából került elő.⁴⁷ A király csak félalakban látszik, fején a kornak divata szerint sokágú korona,⁴⁸ arca kissé megkopva, de középkorú férfi vonásait sejteti. Szakállá, haja, bajusza már a századforduló szokásának megfelelően vágott. A vértzet a 30 éves háború korának típusa, félvertje az ún. lúdmelles típusba tartozik,⁴⁹ vállán pillangókká alakult vállvértékkel, karján szintén páncéllal, derekán a rákos lemezek egymás felett ábrázolva. Jobb kezében sisakot szorongat, baljában pedig nyeles bárdot emel a vállára. Az újabb típusú ábrázolás ellenére a felirat bizonyítja, hogy valóban Szt. Lászlót látjuk a csüngőn: „SANCT(US) . LADISLAUS . PATRON(US) . (H(UNG)ARIAE).

Ezzel a kis ékszerrel be is fejeződik a szent-lászlói korszak, melyben tiszteletétől

és az új patrónus szellemétől átítatva, ahol csak lehetett, rá emlékeztek. Bár a XVIII. században kelyhek során találkozunk még alakjával pl. a győri karmeliták 18. század elejei kelyhe,⁵⁰a vasszilvágyi kehely a század közepéről,⁵¹ majd a 19. század legvégén, a millenniumi időkben ismét a magyar szentek megújuló kultusza hozza előtérbe László alakját⁵², de ezek már mind jellegtelen alkotások, nem érezni rajtuk azt a nagy belső átérzést, mellyel a középkor ötvöse szeretettel formálta meg a dicső király alakját.

Az ötvösség az anyag adta lehetőségek miatt csak az egyszerű és egyszeri ábrázolások emlékével hódol szent László tisztelete előtt, de ezeknek változatossága mögött mindig a korszakok, a minden évtized saját jellegzetességeit is alakjához illesztő igyekezetét kell észrevennünk a sokszor néhány vonással vésett képecskék mögött. Szent László gyakran és szeretettel ábrázolt alakja maradt a magyar gótika ötvösségének, és büszkék lehetünk arra, hogy magyar szentünk, a megmaradt emlékek arányát is figyelembe véve, gyakran és visszatérően szereplő ihletője maradt európaszerte ismert mestereinknek. Ezzel a maguk területén is hozzájárultak a szent tiszteletének terjesztéséhez és ébrentartásához, vésővel és öntőmintával szolgálva a III. Béla által elkezdett eszmét, hogy Magyarország középkori patrónusának emlékét megőrizték.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZETEK

1. Fejér Gy. Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus et civilis. Tomus VIII./3. Budaë, 1832. 62. o.
2. Réthy L. Corpus Nummorum Hungariae. Bp. 1898. II. Vegyesházi királyok kora. Bp. 1907, a továbbiakban CNH. II. 64. Ezúton köszönöm Dr. Gedai Istvánnak, az Éremtár vezetőjének, hogy az érmeket fényképezés és feldolgozás céljára a rendelkezésemre bocsátotta.
3. CNH. II. 64. A.
4. CNH. II. 64. – Huszár Nr. 104. Huszár L. Habsburg házi királyok pénzei 1526–1657. Bp. 1975.
5. CNH. II. 64.
6. A vértetek részletes megnevezését dr. Temesváry Ferencnek, a MNM fegyvertára vezetőjének köszönöm.
7. CNH. II. 66.
8. CNH. II. 112.
9. CNH. II. 118.
10. CNH. II. 132.
11. MNM. Középkori gyűjtemény. Ltsz. 1934. 415. a. 1755-ben a nagyváradi várban találták. Kovács É. Magyarországi Anjou koronák. Ars Hung. 1976. I. 7–19. o.
12. CNH. II. 140.
13. CNH. II. 155.
14. CNH. II. 205.
15. CNH. II. 256.
16. Rákozott lemezek: egymásra boruló kalapált lemezek, a páncél derekától kétoldalt lefelé, melyek egymásra csúszva, mint a rák páncélja, a mozgást könnyítik meg.
17. Pillangók: szintén a mozgás könnyítésére, a kéz és láb hajlataiban elhelyezett, pillangó szárny formáját utánzó, kalapált lemezek.
18. CNH. II. 269.
19. Sokáig a II. Mátyás érmén levő korona ábrázolást tartották a legkorábbinak, az 1611-es érmen. Bárányné O. M. Die Sankt Stephans Krone und die Insignien des Königreiches Ungarn. Wien, 1961. 47. o. és Deér J. Die heilige Krone Ungarns. Wien, 1966. 63. o.
20. CNH. II. 321. A.
21. Lúdmelles golyóvért: a vértet hasán közepén csúcsos kiemelkedés kalapálva. Huszár Nr. 104.
22. Őrzési helye Győr, Székesegyházi Kincstár. Ltsz. Gy. 75. 27., az ereklye száma Gy. 75. 27. b. A herma magassága: 64,7 cm (koronával), sz: 51,4 cm. Az eddigi irodalom összefoglalásával a legrészletesebb feldolgozás László Gy. „Szent

- László győri ereklyetartó mellszobráról”. c. dolgozata, Arrabona 1965. VII. 157–209. o., újabb szempontokkal szól hozzá Kovács É. i. m. 10. o.
23. László i. m. 382. o.
 24. Karácsonyi J – Borovszky S. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba lajstrom. Bp. 1903. Új magyar fordítása „László király emlékezete”. Bp. 1977. 62. o.
 25. Balogh J. Márton és György kolozsvári szobrászok. Erdélyi Tud. Füzetek 71. Kolozsvár, 1934. László i. m. 423. o.
 26. László király eml. i. m. 69. o.
 27. László emlékezete i. m. 69. o.
 28. László i. m. 400. o.
 29. László i. m. 414. o.
 30. László i. m. 409. o.
 31. László i. m. 385. o., Bedy V. A győri székesegyház története. Győr, 1936., 52. o., Jakó Zs. Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1977. 177. o.
 32. Jakó, i. m., László i. m. 385. o.
 33. Jakó i. m. 176–77. o., és Balogh J. A művészet Mátyás király udvarában. 1966. 388. o. 13.
 34. A kehely ltsz. Cím. Sec. II. I. 1. M.: 27,3 cm. Irod.: A magyar tört. ötvösműkiállítás lajstroma. Bp. 1884. 86. o. Nr. 63., Pulszky K. – Radisics J. Az ötvösség remekei. Bp. é. n. 123–124. o., Kolba J. – Németh A.: Ötvösművek. Bp. 1973. 9–10. o.
 35. László i. m. 412–413. o.
 36. Roth V. Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens. Hermannstadt, 1922. 39–40. o. 31. t.
 37. Ltsz. 1937. 4. M.: 65 cm. Irod. Kolba–Németh i. m. 34. o. 16. kép.
 38. Ltsz. 1879. 114. 11. M.: 25,5 cm. Irod. Pulszky K. Magyarhoni sodronyzománcos kelyhek. AÉ, 14. 1880. 13. o. Kolba J. A Nyári kehely. Acta Arch. 1980. (kézirat leadva)
 39. Pulszky i. m. 15. o.
 40. Satu Mare (Romania). Irod. Kiáll. 1884. i. m. 90–91. o. Nr. 76.
 41. Hampel J. Das mittelalterliche Drahtemail; Ein Abschnitt ungarischer Kunstgeschichte. Ung. Revue, 1888. 10.1. Nr. 40.
 42. Roth I. m. 39. o. 32. t.
 43. M.: 108, cm. Irod.: Divald K. Szepesvármegye művészeti emlékei. Bp. 1907. 25–26. o. III. t., Toranova. É. Zlatnictvo na Slovensku. Bratislava, 1975. Kat. Nr. 9.
 44. Divald, III. t.
 45. Divald i. m. 33–36. o. III. t., Toranova i. m. Nr. 11. 13. kép. M.: 115. cm.
 46. Mihalik J. Antonius mester arany kelyhe. AÉ. XVIII. 1898. 401. o., Divald i. m. 33. o., Toranova i. n. Nr. 11.
 47. M.: 3,7 cm, ill. 3 cm (fülnélkül), sz.: 2,7 cm. A lelet közlésének átengedésért dr. Kovalovszki Júliának, a feldebrői ásatás vezetőjének ezúton mondok szíves köszönetet.
 48. László i. m. 413. o.
 49. Id. 21. j., félvért ennek csak a derékig érő változata.
 50. Talpán ezüst medaillonban Szt. István és László király, kezükben templommal. Ltsz. Gy. Karm. 14. sz. Bécsi munka a 18. sz. elejéről.
 51. Talpon ovális gyöngyözött keretben. 18. század közepe.
 52. Ltsz. Eg. 75.165. 1884-es bécsi munka. Talpon Szt. István, Imre és László képe. Győriek: Gy. 77. 6. (Fulda, 1908-ban készült), és Gy. 77. 7. (Bécs, 1880).

WEHLI TÜNDE

II. KOMNÉNOSZ JÁNOS
ÉS PIROSKA-EIRÉNÉ
ÁBRÁZOLÁSA
A KONSTANTINÁPOLYI
HAGIA SOPHIA SZÉKESEGYHÁZ
MOZAIKKÉPÉN

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Komnénosz Elek 1081-ben foglalta el Konstantinápoly trónját. Bizánc történetében új fejezet kezdődött. A belső viszályokkal teli évtizedek után egy viszonylag békés évszázad következett. A belső nyugalmat a császár keze alatt álló hadsereg ereje biztosította. A történetírók nem véletlenül nevezik katonacsászároknak a Komnénoszokat. Csaknem egész életüket táborban, csataterén töltötték. A dinasztia első két tagja, I. Elek (1081–1118) és II. János (1118–1143) a birodalom területének folytonos növelésével biztosította a belső békét és a viszonylagos jólétet. I. Mánuel (1143–1180) és az utána következő két Komnénosz (1185-ig) pedig a megszerzett területek megtartásáért küzdött több-kevesebb sikerrel.

Bizánc ezidőben főleg Ázsia felé terjeszkedett. Ezért seregének nagy részét keleten összpontosította. Emellett tekintélyes csapatok tartották fenn a rendet a birodalom székvárosában is. Nyilvánvaló, hogy Bizánc érdeke a nyugati határvidéken békét kívánt. Ez a körülmény határozta meg jó időre Magyarország és Bizánc kapcsolatait is.

Könyves Kálmán király és I. Elek császár korában a két ország egymásra utaltságát – Magyarország érdeke volt, hogy Bizánc ne keresztelje dalmáciai politikáját, Konstantinápoly ugyanakkor a magyarok segítségét igényelte a fosztogató keresztésekkel szemben¹ – házasság tervével pecsételték meg. E terv értelmében Könyves Kálmán I. Elek udvarába küldte a gyermek Piroskát, Szent László király árváját azzal, hogy a császár János nevű fiának felesége legyen.

A bizánci források keveset beszélnek Eirénéről (a gynaikeie-be kerülve ezt a nevet vette fel). Ez érthető. A korszak eseményeinek fő krónikása, a császári udvar életének legjobb ismerője I. Elek leánya, Anna Komnéné. Mivel a császári párnak sokáig nem született fiúgyermek, ő volt a trón várományosa. A művelt, energikus hercegnő János világra jötte után (1088) sem volt hajlandó lemondani a már sajátjának tekintett trónról. Így, annak ellenére, hogy I. Elek Jánost már 1092-ben társuralkodóvá koronáztatta, a trónörökösnek apja segítségével, csellel kellett elfoglalnia jogos örökségét. Ezért fényes szertartás helyett teljes titokban, fegyverestől szorongatva koronázta meg őt a Hagia Sophia székesegyház patriarchája. Anna Komnéné még ez után sem tudott beletörődni helyzetébe. Összeesküvést szervezett öccse ellen. Ezt leleplezve II. János kolostorba kényszerítette nővérét. Anna itt írta meg az Alexiaszt, melyben, természetesen nem szívesen emlékezett az uralkodópárra.

A többi bizánci forrást a menologiumok, xünaxarionok és az Eiréné halálára írt sírversek jelentik. Ezekből a művekből, a szokásos dícséreteket leszámítva is, igen plasztikus képet nyerhetünk a császárnőről. Tulajdonságai részben saját természetéből adódhattak. Ennek köszönhető például, hogy jó feleségnek és anyának ismerték őt a kortársak. Egyéniségét azonban jórészt a környezete formálhatta. A Komnénosz-kori császári udvar szigorú, monasztikus életrendjéből következően ő is megvetette a külsőségeket és a pompát. Mély, szüntelen imádkozásban megnyilvánuló vallásossága már-már aszkézisbe hajlott. A magától megvont javakat szívesen osztogatta az arra rászorulóknak; szegényeknek, betegeknek és elhagyottaknak. A Komnénoszok bőkezűségét főként az egyház élvezte. A templomok és kolostorok gyakori megajándékozásán túl számos új létesítmény fűződik a

nevükhöz. Piroska alapítványa, a Pantokrator-monostor valamennyit túlszárnyalta. A kolostorokból, templomokból, – köztük volt a Komnénoszok temetkező helyeül szánt is – kórházból, szegényházból, árvaházból, oktatási intézményekből álló épületegyüttes a középkori világ méretében, jellegében legkiemelkedőbb jótékonyági létesítményének tekinthető.² A magasztaló sorok, az erények és a tettek ellenére is úgy tűnik, hogy Piroska személye eléggé háttérben állhatott Bizáncban. Ez fejeződhetett ki Piroskának halálakor felvett nevében is, hiszen a Xené szó idegen nőt jelent.

Magyarországon sem a kortársak, sem az utókor nem fordított különösebb figyelmet a keleti császárság trónjára került Árpád-házi hercegnőre. Piroska gyermekként távozott el hazájából, így alig hagyhatott emléket maga után. Könyves Kálmán halálát követően Magyarország és Bizánc kapcsolata is elromlott. II. István és II. János idejében kifejezetten ellenségesség jellemezte a két ország közötti viszonyt. Írott forrásaink közül egyedül a Képes Krónika emlékezik meg bővebben I. László király leányáról. A II. István-kori eseményekről szólva a krónika írója a Bulgária és a görög városok elleni hadjáratot úgy tünteti fel, mintha az valamilyen, Piroskát Bizáncban ért sérelem megtorlása lenne.³ Ebben az esetben a krónikás II. István javára szépíthette a történetet.

A Komnénoszok kora nemcsak dinasztikus és politikai szempontból nyitott új fejezetet Bizánc történetében, hanem fellendülést hozott a kulturális szférában is. A császári bőkezűség eredményeképpen új templomok emelkedtek a birodalomban, elsősorban Konstantinápolyban. A már meglévő templomok festményekkel, mozaikkal gazdagodtak. A főváros kódexmásoló és festőműhelyeiben a bizánci könyvművészet kimagasló emlékei láttak napvilágot.

A Bizánc trónjára került Árpád-házi hercegnő, Piroska-Eiréné emlékét az írott forrásokon, alapítványának csekély maradványain kívül a Komnénosz-kori művészet egy kiemelkedő alkotása, a konstantinápolyi Hagia Sophia székesegyház mozaikképe őrzi. Az alábbiakban erről lesz szó.

A Hagia Sophia székesegyház figurális díszítvényeinek nagyobb részét jelenleg uralkodóportrék alkotják. Ezek két típusba tartoznak. Az egyiket a VI. Leót, (IX. század vége) Nagy Konstantint és Jusztinianuszt (IX–X. század fordulója) bemutató ívmező mozaikok képezik. Az előbbit – a feltételezések szerint maga a mozaikon megjelenő császár készítette, az utóbbit a város- és templomalapító császárokra emlékező utódok rakatták. Az első ábrázolás a képprombolást lezáró, isteni bölcsesség előtt meghajló és az isteni bölcsesség áldásában részesülő császárt jeleníti meg a császárcapu fölött,⁴ a második pedig, amely a déli vestibulumból a narthexbe nyíló kapu ívmezőjét díszíti, utalás a bolgárok fölött 971-ben aratott győzelemre, amit a Theotokos ikonnak tulajdonítottak.⁵ Mindkét mozaik témája konkrét történelmi jelentést hordoz. A speciális mellett általánosabb értelemmel is bírtak. Ez a templom egészen belüli – nyugati oldalon, kapu fölötti – elhelyezésükből adódott. Az elhelyezésen kívül a VI. Leó-mozaik trónoló Krisztusának nyitott evangéliumos könyvébe írt sorok⁶ a kompozíció apokaliptikus, utolsó ítéletre vonatkozó tartalmát domborítják ki.

A másik típus emlékeiről célszerű külön-külön szólnunk. Ezek a székesegyház északi és déli karzatain maradtak fenn.

Az időrendben első az északi galérián helyezkedik el és Sándor császárt (912–913) ábrázolja. A X. század második évtizedére keltezhető mozaikképen az uralkodó frontális beállításban jelenik meg. Jobbjában összecsavart rotulust, a bal tenyerén feltehetően apokombiont tart.⁷ Bizonyára ex-voto képpel van dolgunk. A konkrétabb jelentést a továbbiakból kiolvashatjuk.

A kronológiát követve a második mozaiktabla IX. Konsztantinosz Monomakhosz és Zoét jeleníti meg a trónoló Pantokrator két oldalán állva (1028–1042). (63. kép) A II. Bazileiosz-kori (976–1025) művészetben, a Hagia Sophia templomban egyszer már megfogalmazott Krisztus mellett helyet foglaló uralkodópár méretben alig tér el a kompozíció központi szereplőjétől. Alakjuk majdnem frontális, csupán a fejek hajlanak egy kissé a kép közepe felé.⁸

A röviden bemutatott, déli karzat keleti falát beborító mozaik témája, típusa jelentősen eltér a földszinti felajánlás ábrázolásoktól. A kép megértése a mozaikművészet, a kódexfestészet, az elefántcsont plasztika olyan emlékeinek figyelembevételével lehetséges, amelyek téma, vagy kompozíciós séma tekintetében hozzájárulhattak a típus megfogalmazásához.

A Palaiologosz-kori (1261–1341 és 1376–1453 közötti) donátorábrázolások egyik csoportját a chrysobullák (aranybullák, alapítólevelek) nyitóképei képezik. Ezek közül az, amely 1374-ben kelt és III. Komnénosz Eleket ábrázolja a feleségével, Theodorával, közelebb vihet bennünket a probléma megoldásához. Az alapítói okiraton a monostort építtető házaspár a mennyei pártfogó két oldalán áll, szigorúan merev, frontális beállításban. A feleség kezében egy kisebb zsák, ketten együtt pedig egy bullát tartanak.⁹

Az oklevelek jellege és tartalma következtében a rájuk kerülő dedikációs képek – a kódexek hasonló ábrázolásaitól eltérő – sajátos jelentést vettek fel. Mint Hans Belting írja, ezek a képek jogi állással bírtak, íratlan funkció tapadt hozzájuk. Rajtuk „a jogi aktus adományozóját ábrázolták arcképszerűen, és ezáltal annak portréját materiális közelségbe hozták a donatori akarat dokumentumával.¹⁰ A tulajdonos, az őrző szemében az írásban foglalt anyagiak adták az oklevél becstét. Következésképpen a donátor nem annyira a túlvilági jutalmak várományosa, hanem mint a javak átadója volt fontos ebben az aktusban.

A templom felépítése után, a felszenteléskor került sor a javak átadására és az erről szóló oklevél átnyújtására. Ez ünnepélyes keretek között, szertartás formájában ment végbe. Az ilyen és más ajándékok átadásának ceremóniája korabeli ábrázolásokból jól ismert. E tárgykörbe tartozó szertartást elevenít meg például a ravennai San Vitale apszismozaikja, mely Theodorát és Jusztinianoszt jeleníti meg magas udvari-papi kíséretben. Az apszis északi és déli falán felsorakoztatott személyek a nézővel szemben állnak, ünnepi menetet alkotva. A processzus az oltár, illetve az apszis-conchában – Ecclesius püspöktől felajánlt San Vitale modelljét fogadó – trónoló Krisztus felé tart. A császár tálat, a császárnő vázát hoz Krisztusnak. Jusztinianusz textillel letakart keze (manus velata), Theodora ruhája szegélyén a Királyok imádása-kép az adomány felajánlás jellegét domborítják ki, továbbá párhuzamot teremtenek a bibliai királyok és a földi uralkodók gesztusa között. Ezek a felajánlás kompozíciók a szentély oldalfalain ószövetségi áldozatokkal, a boltozaton pedig Isten báránya – Krisztus kereszt-

halála, önfeláldozása – témával egészülnek ki. Az ikonográfiai együttes, a témák elrendezésében uralkodó hierarchikus rend önmagában is magyarázza, hogy az ajándékozó miért nem szokásos helyén, a templom nyugati térfelében jelenik meg. A programon kívül a gyakorlat is közrejátszhatott ebben az esetben a személyek szentélyen belüli elhelyezésében. Konsztantinosz Porphürogennétosztól tudjuk, hogy az uralkodó évente egyszer, húsvétkor, tálat és vázát (ezek az epifánia jellegzetes ajándékai) ajándékozott a templomnak, amit személyesen helyezett az oltárra.¹¹ A San Vitale mozaikkészítője ezt az aktust örökítette meg.

A most leírt ravennai mozaik az uralkodói felajánlást bonyolult tematikai programba ágyazva adta elő. Képei nemcsak a felajánlás-téma ábrázolásának lehetőségét örökítették át a későbbi századok mestereire, hanem ezen túl, a beállítási módot is, amelyben tényleges ünnepély állt a votivképek archaizáló, merev ünnepélyessége mögött. Ezt a felfogást a ravennai San Vitalén kívül más VI–VII. századi rokon témájú, de egyszerűbb kompozíciójú emlékek is közvetíthették a bizánci művészet felé.

Ebből a szempontból a középkori művészet emlékeinek két csoportja jöhet különösebben számításba. Az egyiket az egyszerűbb, háromalakos felajánlás kompozíciók képezik. Soruk élén olyan művek kaphatnak helyet, mint a British Museum V–VI. századi szír vagy palesztinai eredetű Királyok imáadását bemutató elefántcsont táblája.¹² E faragvány hozzájárulhatott a háromalakos képtípus kialakulásához. Példát nyújthatott a hódolatot fogadó kegyképszerű vonásainak rögzítéséhez. Fizikai kapcsolatot létesíthetett a hódolat fogadója és a hódoló között. Magában hordozta azt a lehetőséget, hogy témája átcsússzon egy földiek részéről égieknek kijáró tiszteletadás jelenetébe. A téma kialakulásában a következő állomást a szaloniki Szent Demeter templom tituláris szentet egyházi és világi donátor között bemutató, 647 utánra datálható pannója képviseli.¹³ Ezen a mozaikon a három szereplő csaknem egyforma méretű, a donátorok testtartása a főszereplőéhez igazodik. A világi patrónus kezében levő, felajánlásra szánt objektum is újszerű.¹⁴

A császári házaspárnak chrysobullákra jellemző frontális beállítására, elrendezése a koraközépkori művészetnek még egy műfaja hathatott. Ezt a műfajt a római birodalomban tisztelt uralkodóportrék derivátumát jelentő bizánci császárkoronázást és császári arcmást megörökítő elefántcsonttáblák és kódexlapok képviselik.¹⁵ Témájuknál és reprezentatív-kultikus funkciójuknál fogva ezek az ábrázolások is jelentősen hozzájárultak a vizsgált képtípus formálódásához, és a hozzá tapadó jelentések rétegződéséhez.

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy ábrázolásunk kompozicionális és formai elemei a képprombolás előtti művészetben már megfogalmazódtak. Az ajándékozás, felajánlás motívum is kialakult ekkorra. A Hagia Sophia székesegyház vizsgált mozaikjának típusa azonban mégsem ekkor, hanem a képprombolás utáni művészetben alakulhatott ki, legkésőbb a XI. század folyamán. A császárábrázolás – mint Grabar mondja – ekkor nagy változáson ment keresztül, a triumfálisból a kegyesbe lépett át.¹⁶

A Palaiologos-kori chrysobullák uralkodóportréit elemezve Belting megemlíti, hogy a XIV. századtól az alapítói okirat képét nem egy esetben az alapítvány

falára is felfestették.¹⁷ A templom falára helyezett kép egyenértékű, pontosan azonos volt az okmánnyal. Így a falképen megjelenő donátorábrázolásnak a bulla elvesztése esetén jobgbiztosító ereje lehetett.¹⁸

A fenti vélemény elfogadható. Mivel a dedikációs kép nem a XIV. században alakult ki, hanem legalább három évszázaddal korábban jelent meg az okleveleken, elképzelhető, hogy már a IX. Konsztantinosz Monomakhosz és Zoé gesztusát megörökítő mozaik mögött állt ilyen gyakorlat.

Az utóbbi mozaikon a császár kezében az ἁποκόμιδιον (apokombion, arany solidusokat tartalmazó zacskó) látható.¹⁹ A császárnő egy összecsavart írástekerceszt tart. A székesegyház történetének ismeretében elképzelhető lenne, hogy IX. Konstantin és Zoé alakja azért került a falra, mert uralkodásuk idején különböző munkálatok folytak az épületen.

Az ábrázolásnak az épület egészén belüli helye azonban más értelmezési lehetőségeket is kínál.

A most tárgyalt mozaik mellett, csupán egy ablaknyílással elválasztva egy másik mozaiktábla is látható; II. Komnénosz Jánost és feleségét, Eirénét ábrázolja az Istenanya mellett. (XIII. tábla). Ez a mozaik az uralkodópár koronázását követően, 1118 körül készülhetett. Négy évvel később, társuralkodóvá történő kinevezésekor egészíthették ki a kompozíciót Komnénosz Elek alakjával (64. kép)

A mozaik nem egységes. A középen álló Theotokos például a már II. Theodosiosz (408–450) korából ismert ún. Kyriotissa típusba tartozik. A bizánci császárok pártfogójaként ismert kegyképhez méltóan hieratikus és merev. Nyúlánk alakját szigorú kontúrok keretezik. Arca felületének kezelése – elsősorban az orcák plasztikusságra törekvő előadása, ami a fény és árnyék érzékeltetéséből következik – viszont a IX. Konstantin és Zoé mozaik Pantokratorával is rokonítják. Ezzel szemben, míg a XI. századi mozaikon az ornamentális, síkszerű törzs fölé magasodó uralkodói fejek formálása is a középső alakéhoz hasonló, addig a XII. századi császári pár arcvonásait már más szemlélet hozta létre.

A Komnénosz-kori művészet az emberábrázolásban a valószerűsége, a portréjellegű megjelenítésre törekedett. A zárt, vonalak segítségével formált arcok emberi karaktereket tükröznek. II. János e mozaikról megismert vonásai egy ugyanőt ábrázoló kódexlapon is feltűnnek. (65. kép)²⁰ A két képen egyező vonásokat ennek ellenére helytelen lenne túlbecsülnünk. Semmiképpen sem szabad arról beszélnünk, hogy ezeken az emlékeken II. Komnénosz János vonásait örökítették meg a művészek.²¹ A császár arcának legjellemzőbb vonásai – a szögletes arc, a széles, lapos homlok, az íves szemöldök, alatta a hasonló formájú, élénk és sötét pupillájú szem, a nyújtott keskeny orr, a laza, rövid szakállal és bajusszal körülfogott száj – inkább a Komnénosz-kori emberideált vetítik élénk, mintsem az uralkodó portréját. Ennek igazolására elég a korszak emlékeiből csupán néhányat idéznünk. A II. János és fia koronázását megörökítő kódexlapon az ifjú Elek is apja vonásait viseli. Egy valamivel későbbi kódexben I. Komnénosz Mánuel hasonló vonásokkal jellemezte a festő. (66. kép)²² Hasonló véleményt alakíthatunk ki a mozaik Eiréné portréjáról is. A dús, világos hajkoronával keretezett szabályos, szív alakú arc, melynek szigorúságát határozott arcformák – ugyancsak szabályosan ívelő szem, szemöldök, nyújtott egyenes orr, vékony, szorosan összezárt ajkak – fokoz-

zák, nem az egykori Árpád-házi királyleány vonásait örökítették meg számunkra,²³ hanem a Komnénosz-kori nő-ideálról tájékoztatnak. Ezt azzal erősíthetjük meg, hogy Piroska vonásai az Elek-mozaikon is feltűnnek. Azt, hogy itt a gyermek nem az anyja vonásait kapta, hanem a korszakban kedvelt arcvonásokat, mi sem igazolja jobban, mint az a kódexlap, (66. kép) mely Piroska menyét, Antiochiai Máriát örökítette meg az anyóséhoz hasonló vonásokkal, de kisebb kifejezőerővel.

Az Istenanya két oldalán helyet foglaló császári pár körül olvasható feliratok tartalma a korábbi mozaikokon levőkhöz hasonló.²⁴ Nem utalnak a mozaik készítésének okára, céljára, csupán az ábrázoltak neveit és dicsőítő jelzőit tartalmazzák. Egyeznek a kezekbe adott jelvények is. II. János a pénzes zacskót tartja, Eirénének a piros zsinórral átkötött császári diploma jutott.

A mozaikkal kapcsolatban még egy megválaszolatlan kérdés maradt hátra. Miért és milyen jelentéssel készülhetett? Az erre vonatkozó vélemények megoszlanak. Idéznünk talán azt érdemes, mely azt vallja, hogy a mozaikkép a császár koronázásának emlékére készült. Ezt a véleményt elejthetjük. II. János koronázása olyan körülmények között történt, hogy azokra aligha emlékezett szívesen a császár. Tudomásunk szerint építkezési munkák sem folytak a székesegyházban ez időben, ami esetleg aktuálisá tehetné volna a mozaikképet.

Az elmondottakból kiviláglik, hogy a II. Jánost és Eirénét ábrázoló mozaik témája a konkrét történelmi eseményekből és magából a műből sem érthető meg. A mozaik értelmét a mellette levő, vele szimmetrikus kompozíció adhatja csak meg. (62. kép)

A XIV. századi chrysobullák jellegzetessége, hogy a szöveget két, egymás alatt elhelyezett festmény vezeti be. A javadalmazó házaspár először a Mindenhatónak utána pedig az Istenszülőnek, vagy annak a szentnek, akinek a tiszteletére épült a templom, nyújthatja át az épület modelljét és a bulla mását.²⁵

Amennyiben elfogadjuk, hogy a Haghia Sophia székesegyház emporiumának délkeleti falát díszítő mozaikok egyenként a chrysobullák ábrázolásaira nyúlnak vissza, megengedhetjük azt a hipotézist is, hogy a két mozaiktábla képileg és tartalmilag összefügg egymással. Ezekon a császári pár először a Mindenhatóhoz – a bizánci birodalomban és a keleti kereszténységben őt illeti a legnagyobb tisztelet – járul, majd a főváros oltalmazójához, az Istenanyához. A Theotokos általában az Isteni Bölcsesség, a testté vált Ige trónusa szokott lenni ebben az összefüggésben, a mozaikon ehhez a jelentéshez még a császári pártfogó szerepe is csatlakozhatott.²⁶

A II. János és Eiréné-mozaik feltételezi, hogy a XI–XII. századi bullák képei a templomok falaira kerülve azon a jelentésen túl, amit Belting a chrysobullák festményeinek tulajdonított, általánosabb értelemmel is bírtak. E nélkül legfeljebb a IX. Konstantin és Zoé mozaik kaphatott volna helyet a Hagia Sophia székesegyház falain, de II. Jánost és Eirénét bemutató semmi esetre sem.

A mozaikok jelentésének keresését az ábrázolás helye funkciójának vizsgálatával kívánatos folytatni. A székesegyház két karzatsora a császári család tagjainak volt fenntartva. A délkeleti emporium különös jelentőséggel bírt. A palota felől érkezve ezen keresztül lépett be a császár a templomba. Ide sietett üdvözlésére a székesegyház patriarchája, és ezen a helyen vett tőle búcsút, amikor elhagyta a templomot.²⁷

Ilyen alkalmakkor a császár a székesegyházat egy-egy kisebb arany mennyiséggel – apokombionnal – ajándékozta meg.²⁸ Véleményünk szerint ezt a gyakoribb ajándékozást örökölte meg a két mozaik. Ezen a kisebb időnkénti ajándékozásokon kívül kötelező volt a császár – a ravennai húsvéti tál és vázaajándékozásokhoz hasonlóan – a koronázás napján és minden nagyszombaton nagyobb mennyiségű aranyat helyezni az oltár elé.²⁹ Az egyházakhoz, monostorokhoz bőkezű Komnénoszok az utóbbi aktust több helyen – például a Hagia Sophia székesegyházban is – megörökítették.³⁰ Amennyiben ennek az ajándékozásnak az ábrázolása a Komnénosz-kori művészetben elterjedt volt, miért ne jelenhetett volna meg falképeken az apokombion átadása is?

Nem tisztázott még a császárnők kezében levő írásszalag jelentése. Mivel nem a császárnők által alapított templomban van, jelentése nem lehet azonos a chrysobullákéval. Értelmüket a ravennai San Apollinare in Classe apszis mozaikja világíthatja meg. A VI. századi mozaikon IV. Konstantinos Pognatus császár Reparatus érseknek egy RIVILEGIA feliratos tekerccset nyújt át. A konkrét szituáció ismeretében tudjuk, hogy a császár az érseknek a ravennai egyházat autokefál egyházzá emelő kiváltságlevelét ad.³¹ A feliratból nyilvánvaló, hogy az összezsavart írásszalag eszmei, morális kiváltságok megadására vonatkozhat a Hagia Sophia székesegyház mozaikjain.

Röviden összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a Hagia Sophia székesegyház déli karzatának császárportréi a földszinti felajánlás jelenetektől gyökeresen eltérnek. Képtípusuk és jelentésük az ókeresztény felajánlás-képekből indult ki és a chrysobullák ábrázolásaival gazdagodott. A kompozíció az eltelt évszázadok folyamán sokat csiszolódott, ezalatt az eredeti jelentés bizonyos fokig elhomályosodott, illetve módosult. Olyan votivképek ezek, amelyeken egy újabb fajta császári reprezentáció – a „legkegyesebb” augustusé, stb. – nagy szerephez jut. A XI–XII. században kialakult típus a későbbi évszázadokban tovább él a templomok falain. Nemcsak a Hagia Sophia székesegyház karzatait díszítették ilyen jellegű képekkel a későbbiekben, hanem például a kijevi Szent Szófia templomot és a Balkán templomait is.

JEGYZETEK

1. *Moravcsik, Gyula*: Les relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des Croisades. *Studia Byzantina*. Bp. 1967. 315 sk.
2. *Moravcsik Gyula*: Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei. 1923. 7–8. füzet. Bp. – Konstantinápoly 1923.
3. *Képes Krónika*. Bp. 1964. II. köt. 153 sk. f. 56r.
4. *Beckwith, John*: The Art of Constantinople. An Introduction to Byzantine Art 330–1453. London – New York 1968. 64., 77. kép. (A továbbiakban: *Beckwith*: 1968.)
5. *Beckwith*: 1968. 98., 123. kép.
6. *Beckwith*: 1968. 77. kép. Az evangéliumos könyv nyitott oldalán a következő evangéliumi helyekről vett részletek olvashatók: Luc. XXIV, 36., Joh. XX, 19., 26., Joh. VIII, 12.
7. *Beckwith, John*: Early Christian and Byzantine Art. Harmondsworth, 1970. Pl. 159. (Pelican History of Art) (A továbbiakban: *Beckwith*: 1970) A mozaikról: *Mango, Cyrill*: Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul. *Dumbarton Oaks Studies*, VIII. Washington 1962. 97 sk.
8. Úgy tűnik, hogy a megrongálódott vagy szándékosan kiszedett mozaikokat nem tudta kellő ügyességgel pótolni a mozaikkészítő mester. Az átalakítások és a restaurálási munkák nem módosíthatták az ikonográfiai jelentést.
9. *Pelekanidis, S. M.* – *Christou, P. C.* – *Tsioumis, Ch.* – *Kadas, S. N.*: The Treasures of Mount Athos. Illuminated Manuscripts. Miniatures, Headpieces, Initial Letters. Vol. I. The Protaton and the Monasteries of Dionysiou, Kontlomousiou, Xeropotamon and Gregorion. Athenon 1974. 40.
10. *Belting, Hans*: Das illuminierte Buch in der Spätbyzantinischen Gesellschaft. Heidelberg 1970. *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil. – Hist. Klasse. Jg. 1970. 1. Abhandlung.* 29.
11. De cerimoniis aulae Byzantinae. Ed. *I. Reiske*, (*Corpus scriptorum historiae byzantinae, G. B. Niebuhr*, Bonn 1829. Vol. 30.) II. 631.
12. *Talbot Rice, D.*: Beginn und Entwicklung christlicher Kunst. Köln 1961. 3. kép.
13. *Beckwith*: 1970. Pl. 141.
14. A császár rotulust vagy bursát tart.
15. *Beckwith*: 1968. Pl. 101.
16. *Grabar, André*: L'empereur dans l'art byzantin. Paris 1936. 177.
17. *Belting*: id. mű. 30.
18. *Belting*: id. mű. 30.
19. *Grabar*: id. mű. 107.
20. Vatikán, Urb. gr. 2 fol. 20r.

21. II. János hiteles és feltételezett ábrázolásairól: *Whittemore, Thomas*: The Mosaics of Hagia Sophia at Istanbul, Third Preliminary Report, Work done in 1935–1938, The Imperial Portraits of the South Gallery. Oxford 1942. 21. és *DeWald, Ernst*: The Comnenian Portraits in the Barberini Psalter. Hesperia, XIII. 1944. 78 skk.
22. Vatikán, Vat. gr. 1176 fol. 11r.
23. Többen gondoltak erre, pl.: *Whittemore*: id. mű. 24.
24. *Whittemore*: id. mű. 14., 17., 22., 24., 26., 27.
25. *Belting*: id. mű. 30. A templommodell falképen, mozaikon való bemutatása Bizáncban ritka. Ez inkább a kódexfestészetre jellemző.
26. *Whittemore*: id. mű. 31.
27. *Ebersolt, Jean*: Saint-Sophie de Constantinople. Paris 1910. 22 skk. és *Konsztantinosz Porphürogennétosz*: id. mű. 548 skk.
28. Ez körülbelül 3 kg. aranynak felel meg. Erről: *Whittemore*: id. mű. 15. jegyzet.
29. *Grabar*: id. mű. 107.
30. *Grabar*: id. mű. 107 sk. A téma Komnénosz-kori időszerűségét egy Theodorosz Prodromosz költemény is igazolja. Ez a költemény az uralkodónak az Isten részére aranyban, ezüstben adandó tributumról, és az ezért kapott és remélt isteni jóindulatról szól. Idézi: *Whittemore*: id. mű. 30.
31. *Grabar*: id. mű. 108.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ISBN 963 360 124 X

A kiadásért felel: Dr. Fábrián János alelnök
80/521 Franklin Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné igazgató.

KÉPMELLÉKLETEK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

IV. KAKASLÓMNIC. A LEÁNY ALAKJA A BIRKÓZÁS JELENETÉBŐL.

V. KAKASLÓMNIC. A LEÁNY ALAKJA A KUN LEGYŐZÉSE UTÁN.

VI. GELENCE. SZENT LÁSZLÓ SEREGÉNEK FELVONULÁSA.

VII. GELENCE. A KUN VEZÉR A CSATÁBAN MENEKÜL AZ ELRABOLT LEÁNNYAL.

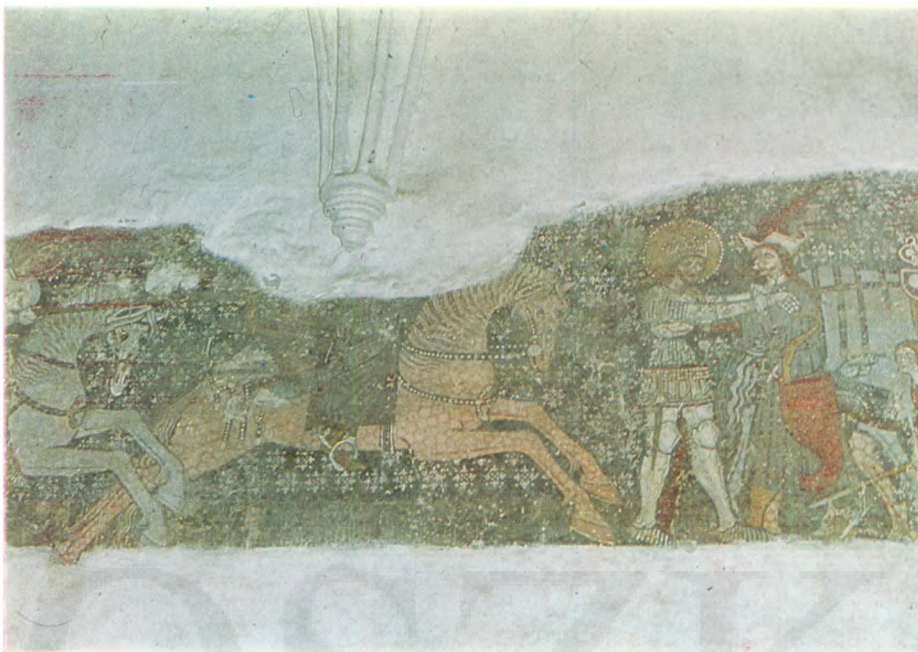

VIII. GELENCE. A BIRKÓZÁS JELENETE.

IX. GELENCE. A KUN LENYAKAZÁSA.

X. SZÉKELYDERZS. AZ ÜLDÖZÉS ÉS BIRKÓZÁS JELENETE.

XI. NECPÁL. A CSATAJELENET RÉSZLETE.

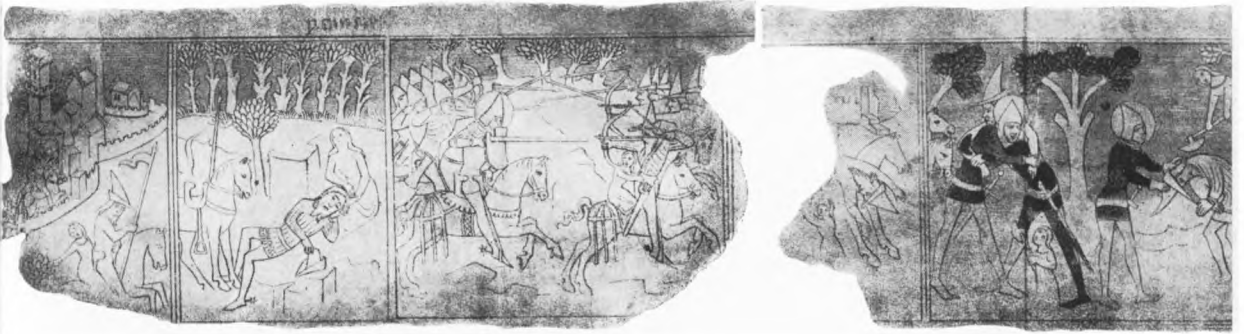
XII. BIBARCFALVA. CSATAJELENET.

XIII. II. KOMNÉNO SZ JÁNOS ÉS EIRÉNÉ ÁBRÁZOLÁSA A KONSTANTINÁPOLYI HAGIA SOPHIA SZÉKESEGYHÁZ DÉLKELETI GALÉRIÁJÁN.

É s z a k i

f a l o n .

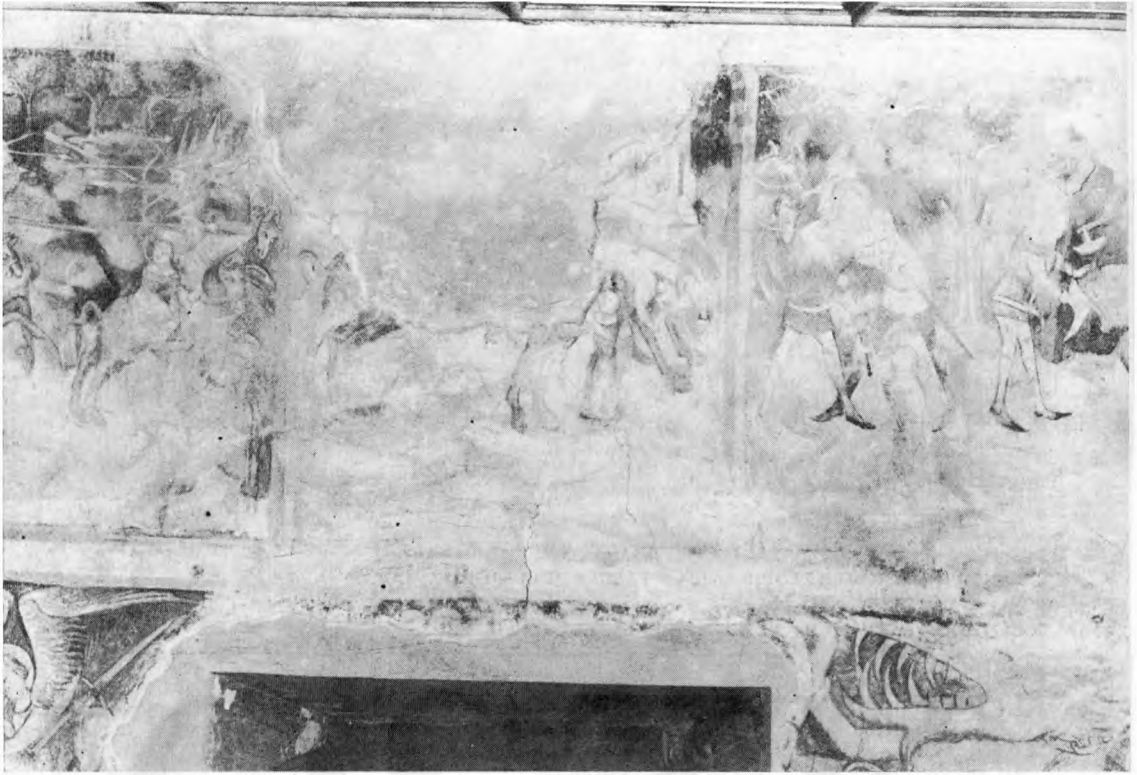
T u r n i c s e i

f a l - f e s t m é n y e k .

1. BÁNTORNYA. RÓMER FLÓRIS RAJZA A FALKÉPICKLUSRÓL.

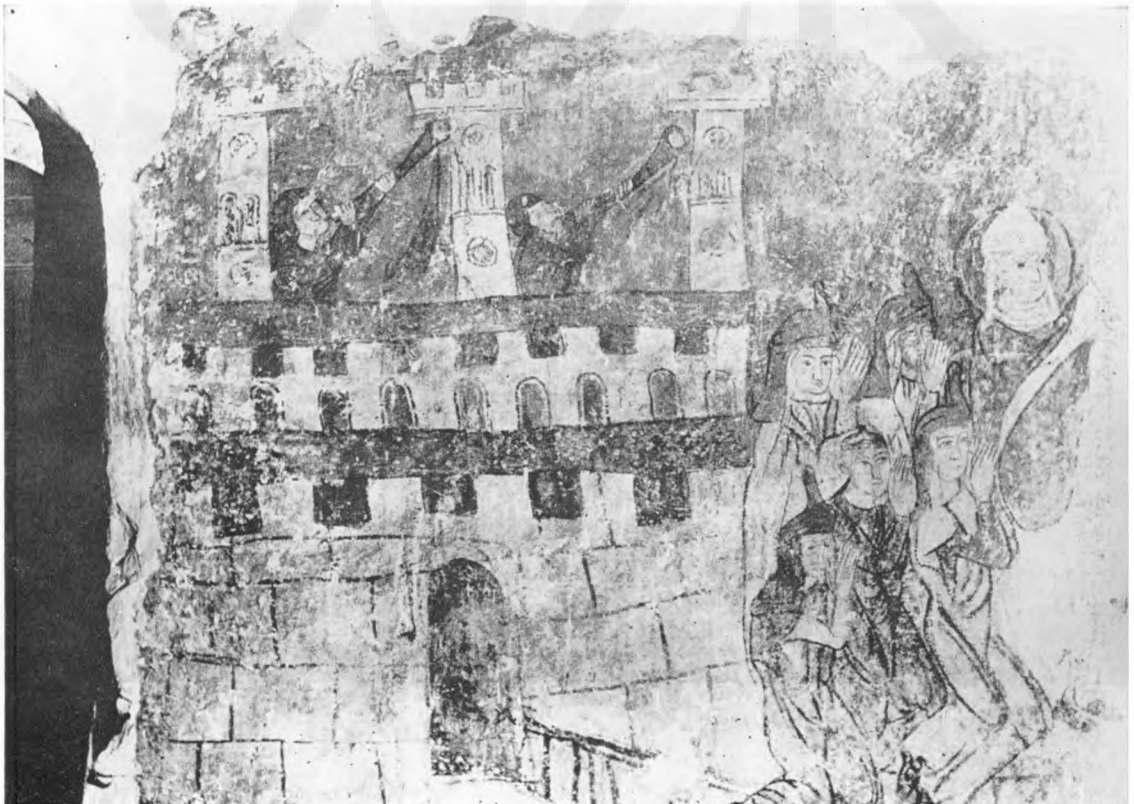
2. BÁNTORNYA. KIVONULÁS, A KUN PIHENÉSE ÉS CSATAJELENET.

3. BÁNTORNYA. ÜLDÖZÉS, A LEÁNY LERÁNTJA LOVÁRÓL A KUNT, BIRKÓZÁS ÉS NYAKAZÁS.

4. BÖGÖZ. A KIVONULÁS RÉSZLETE: A SZENT LÁSZLÓT BÚCSÚZTATÓ PÜSPÖK ÉS KÍSÉRETE.

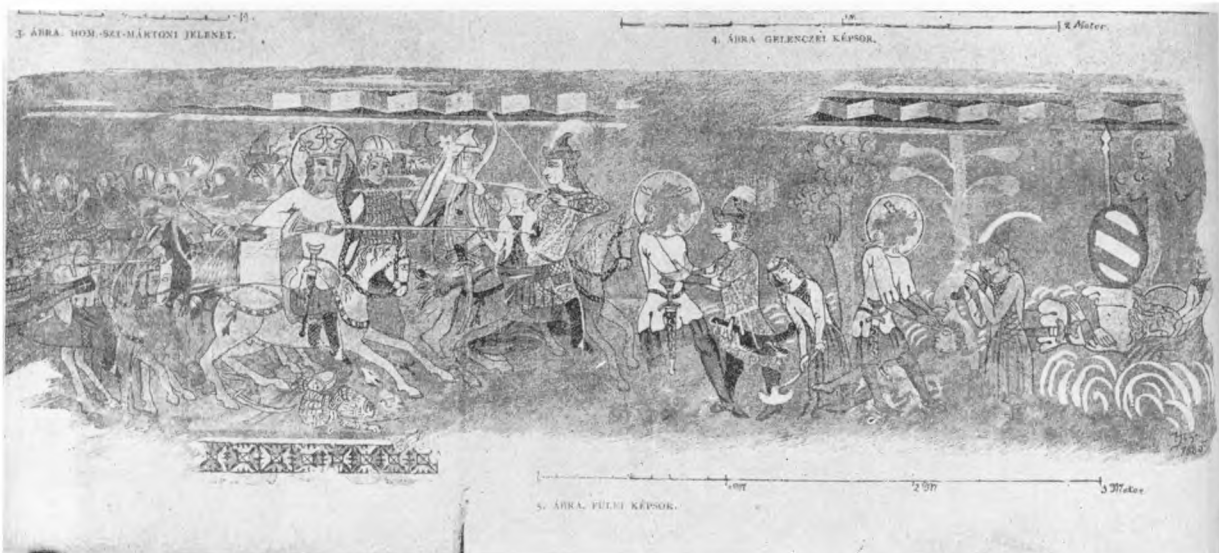

5. BÖGÖZ. A KIVONULÁS RÉSZLETE: SZENT LÁSZLÓ BÚCSÚZÓUL MEGEMELI KORONÁJÁT.

6. BÖGÖZ. A CSATAJELENET RÉSZLETE A KÉT ELRABOLT LÁNNYAL.

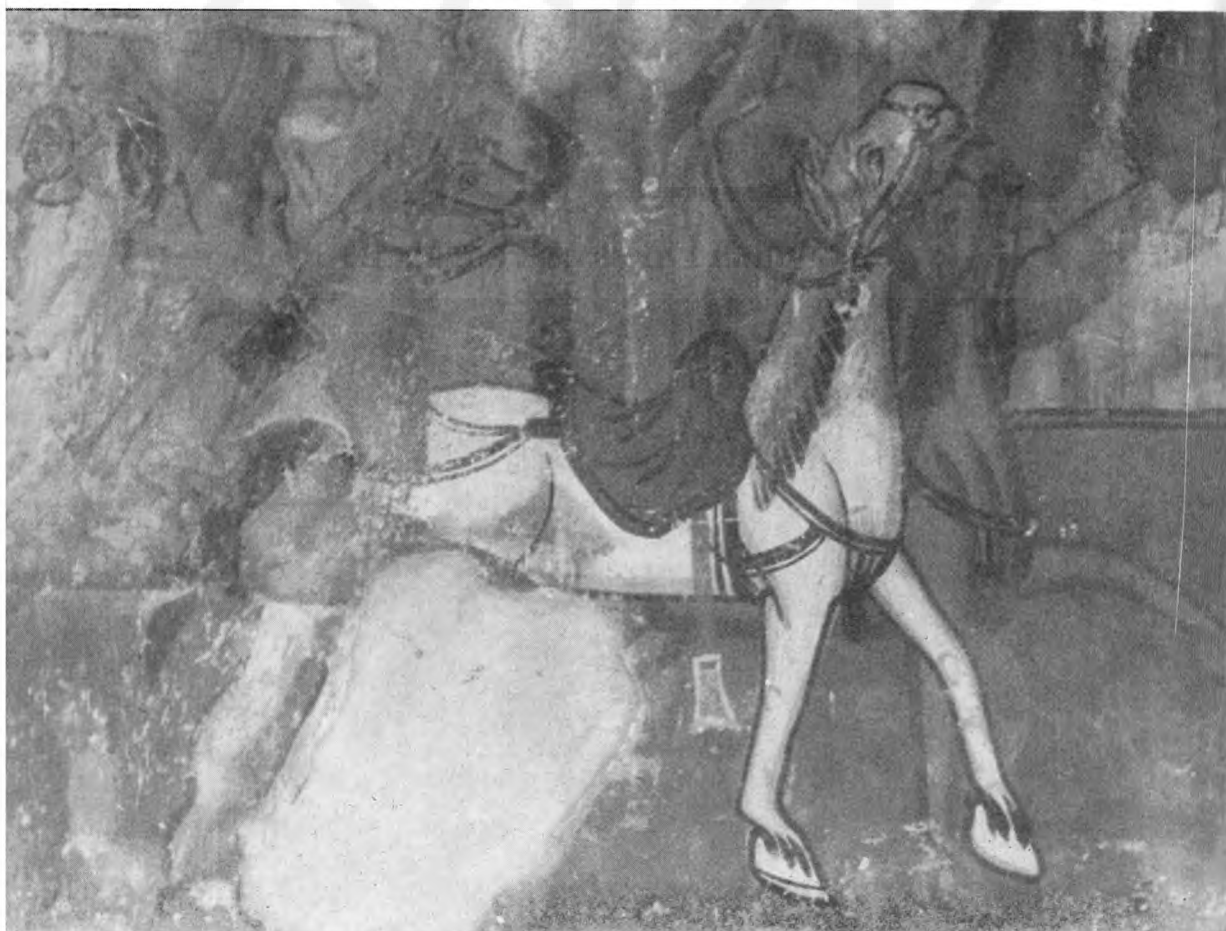
7. BÖGÖZ. A BIRKÓZÁS RÉSZLETE: BIRKÓZÓ, EGYMÁSBA HARAPÓ LOVAK.

8. ERDŐFÜLE. HUSZKA JÓZSEF MÁSZOLATA (1885) AZ ELPUSZTULT FALKÉPCIKLUSRÓL: CSATA AZ ÜLDŐZÉSSEL, BIRKÓZÁS, NYAKAZÁS ÉS PIHENÉS.

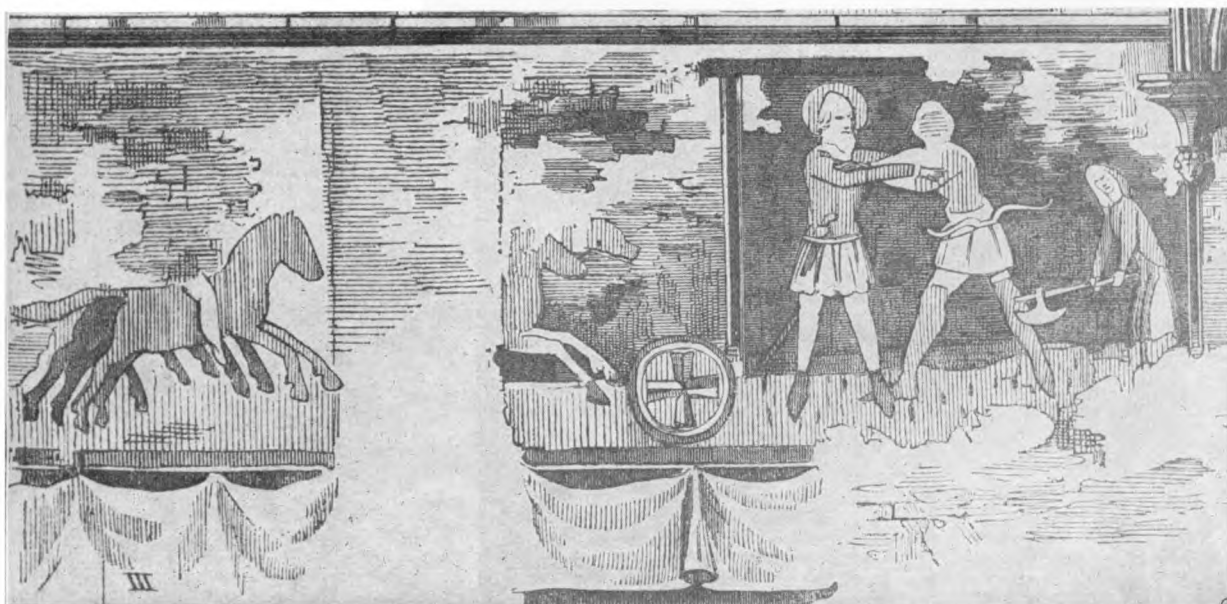
9. GELENCE. FÁHOZ KÖTÖTT LOVAK A BIRKÓZÁS JELENETÉBEN.

10. KAKASLOMNIC. A NYAKAZÁS RÉSZLETE: A FÖLDÖN FEKVŐ KUNTSZENT LÁSZLÓ A HAJÁNÁL FOGVA TARTJA.

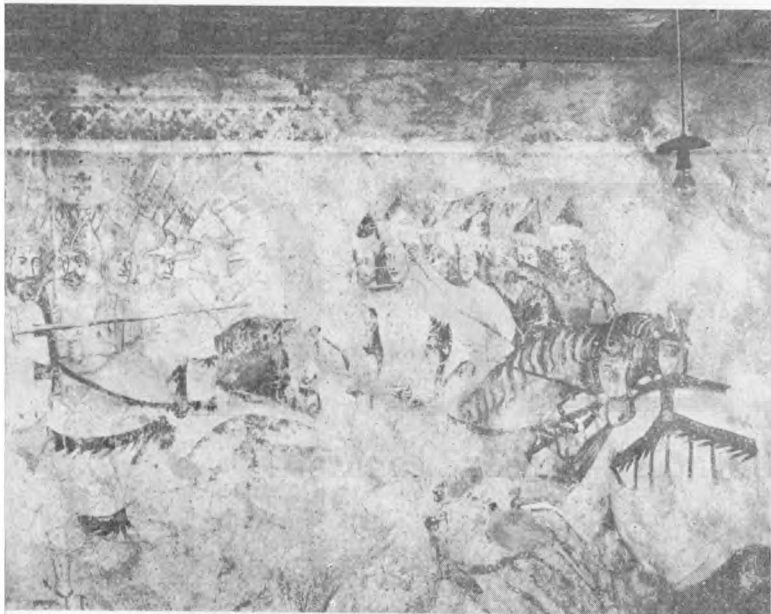

11. KASSA. RÓMER FLÓRIS RAJZA A SZENT LÁSZLÓ-LEGENDA HÁROM JELENETÉRŐL: CSATA, BIRKÓZÁS ÉS NYAKAZÁS.

12. KRASZKÓ. A KIVONULÁS
RÉSZLETE.

13. KRASZKÓ. CSATAJELE-
NET.

14. KRASZKÓ. NYAKAZÁS ÉS
PIHENÉS.

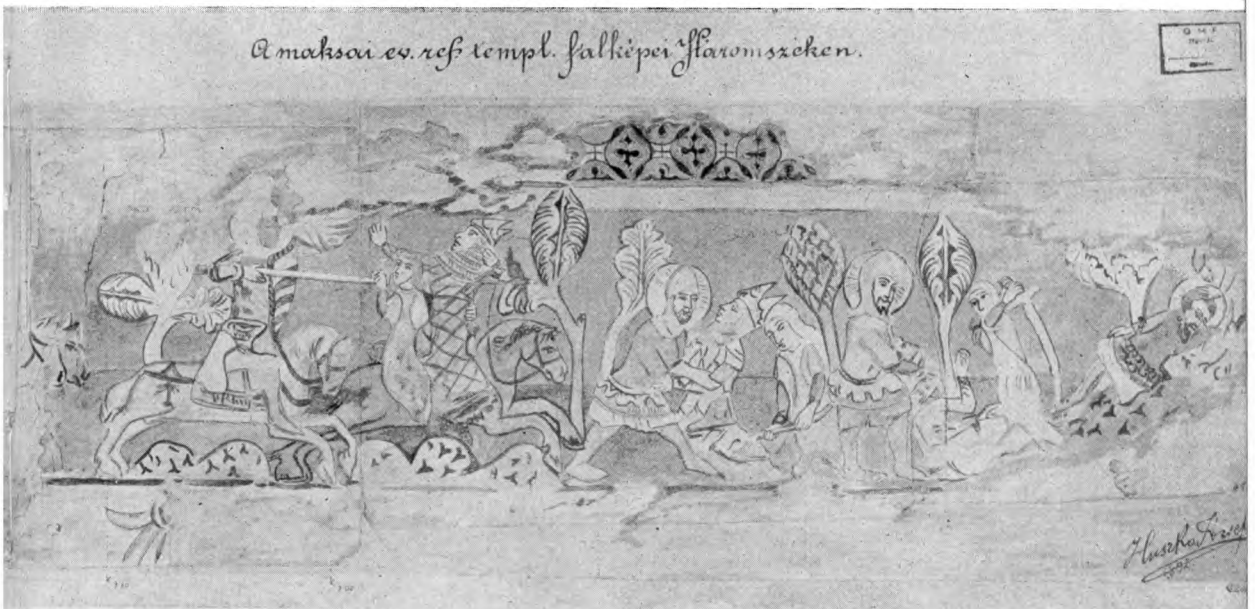
A mákosi ev. ref. templ. falképei Háromszéken.

15. MAKSA. CSATAJELENET. HUSZKA JÓZSEF AKVARELLMÁSOLATA (1892) AZ ELPUSZTULT FALKÉPEKRŐL. OMF TERVTÁR.

16. MAKSA. ÜLDÖZÉS, BIRKÓZÁS, NYAKAZÁS ÉS PIHENÉS. HUSZKA JÓZSEF AKVARELLMÁSOLATA (1892) AZ ELPUSZTULT FALKÉPEKRŐL. OMF TERVTÁR.

A mákosi ev. ref. templ. falképei Háromszéken.

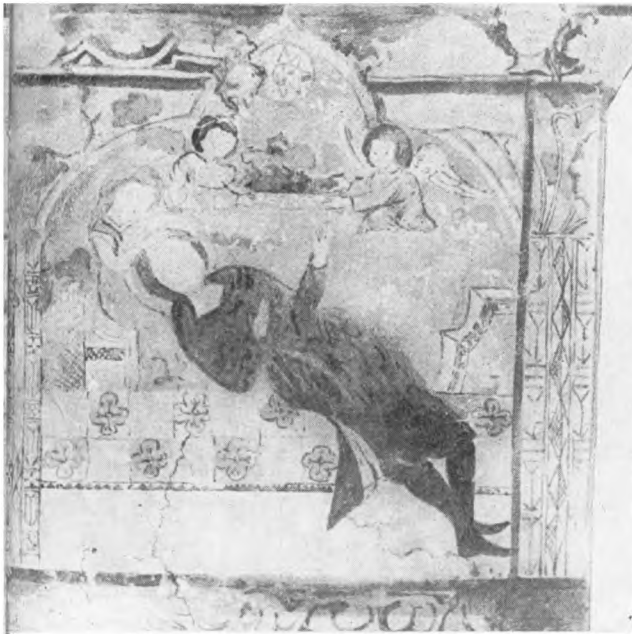

17. LIPÓTSZENTANDRÁS. CSATAJELENET.

18. ÓCSA. BIRKÓZÁS ÉS NYAKAZÁS.

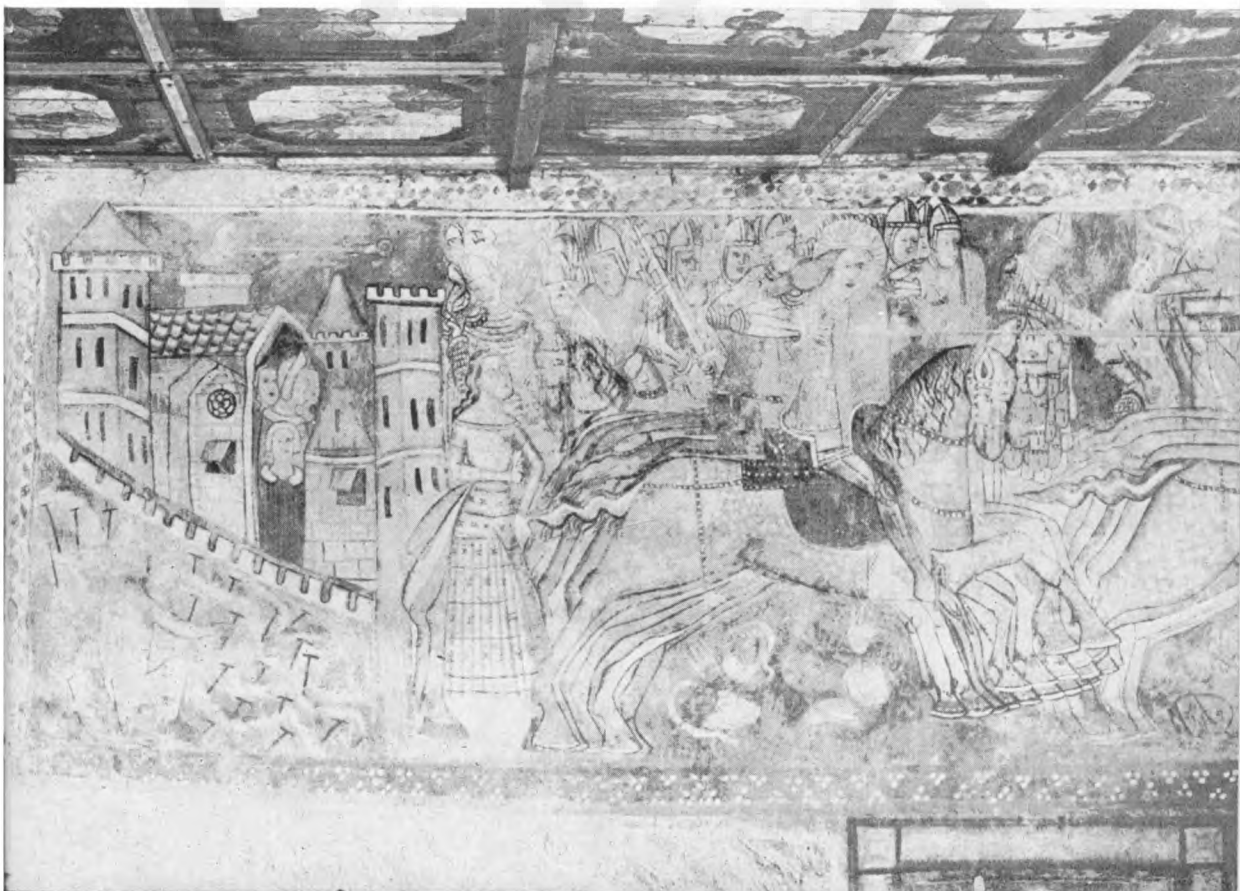

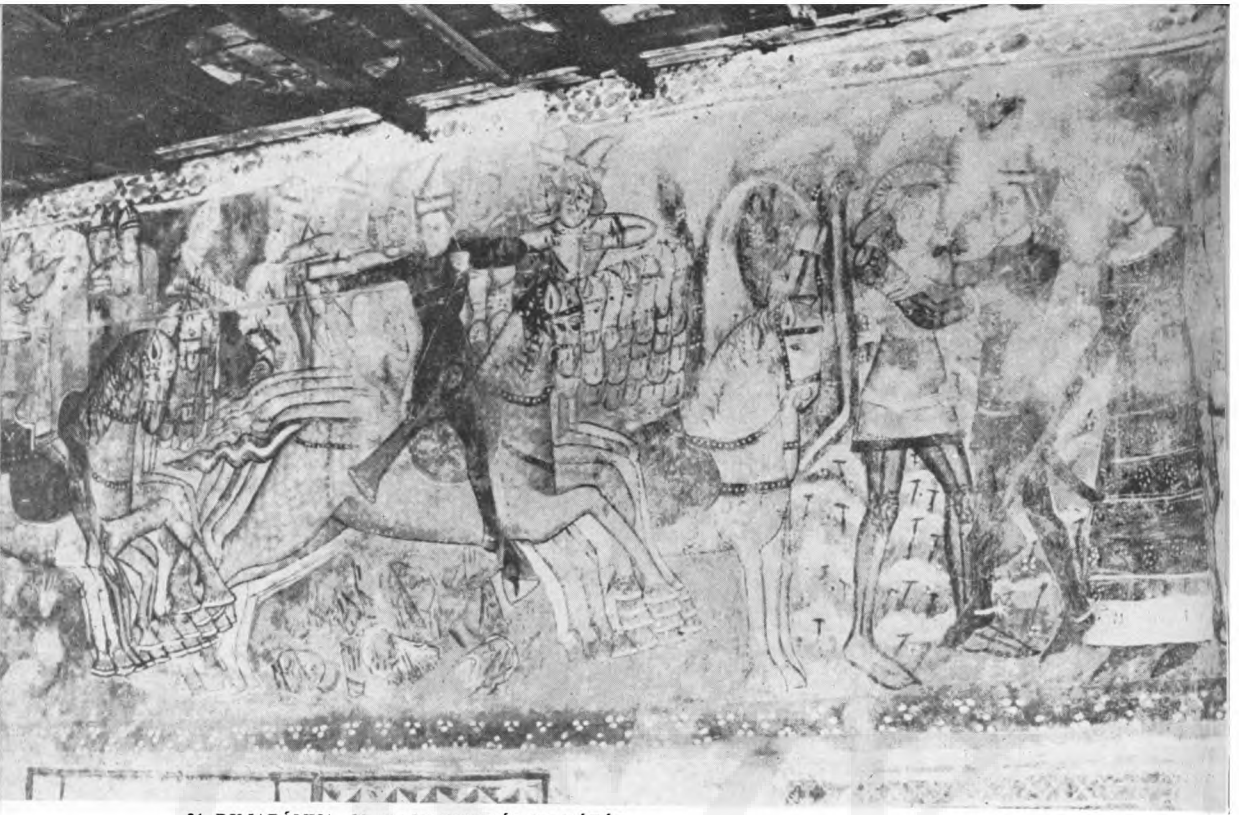
26. VITFALVA. SZENT LÁSZLÓ PIHENÉSE. AKVARELL-
MÁSOLAT. OMF TERVTÁR.

19. ÓCSA. A BIRKÓZÁS RÉSZLETE A HÁTTERBEN ÁLLÓ
LEÁNNYAL.

20. RIMABÁNYA. KIVONULÁS A VÁRBÓL.

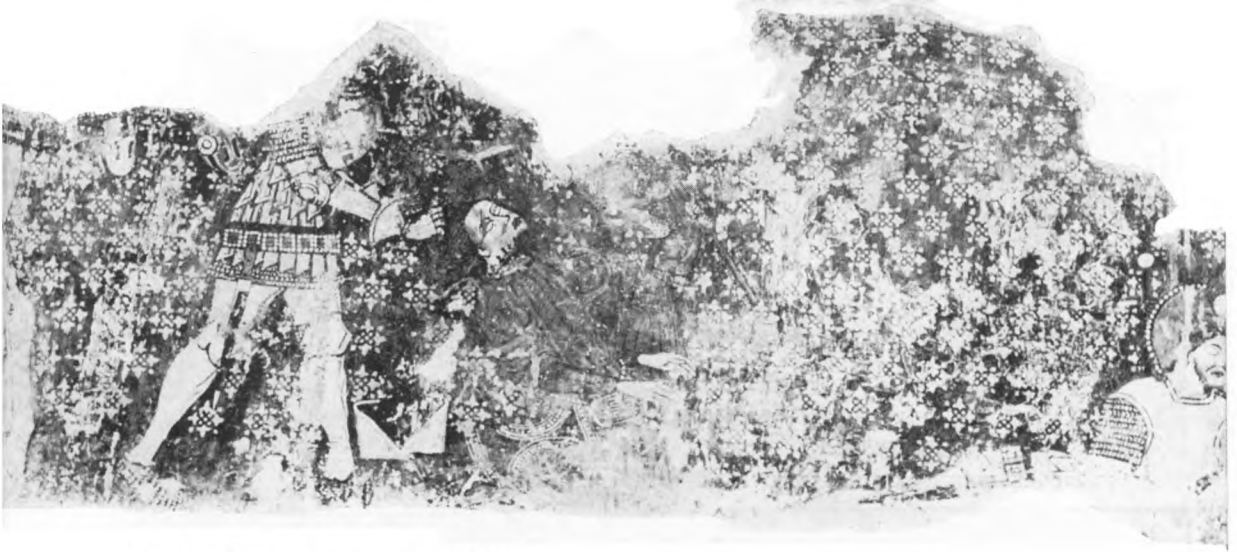

21. RIMABÁNYA. CSATAJELENET ÉS BIRKÓZÁS.

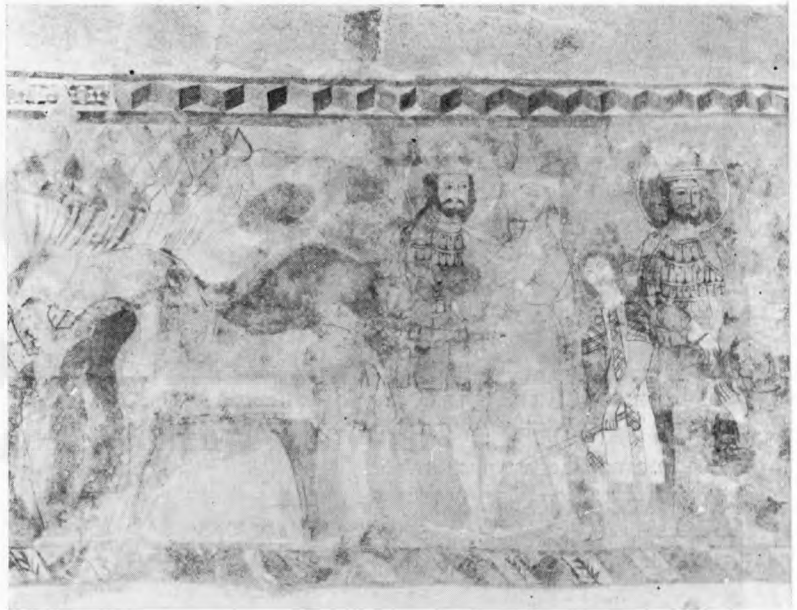
22. SZÉKELYDERZS. AZ ÜLDŐZÉS RÉSZLETE.

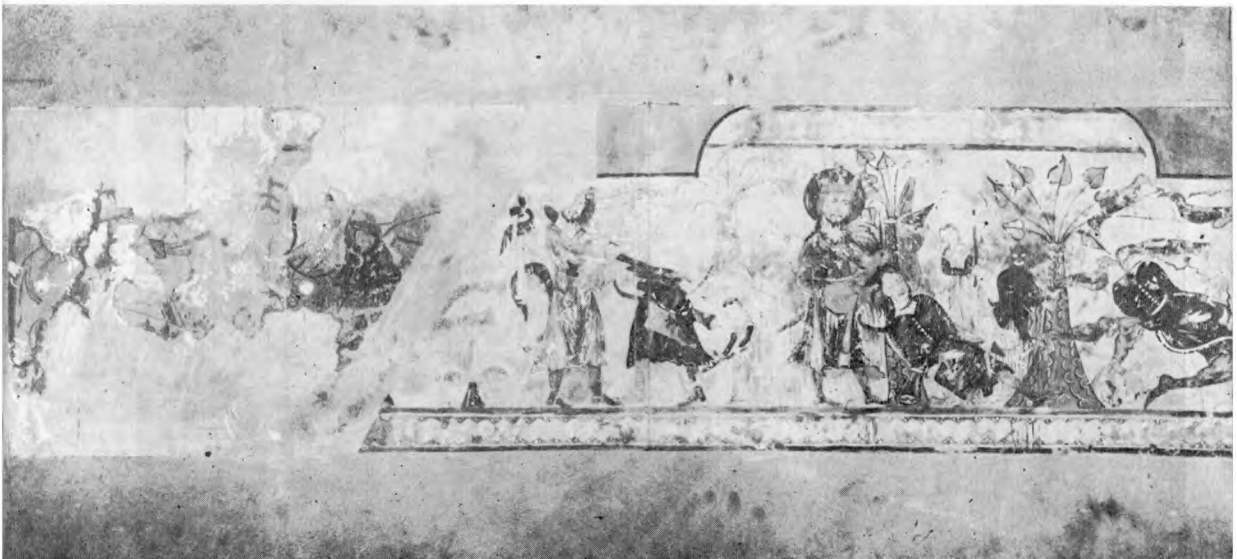

23. SZÉKELYDERZS. NYAKAZÁS ÉS PIHENÉS.

24. TERESKE. BIRKÓZÁS ÉS NYAKAZÁS.

25. VITFALVA. ÜLDŐZÉS, BIRKÓZÁS, NYAKAZÁS ÉS AZ A JELENET, AMELYEN A KUN TESTÉT KESELYŰK ÉS RÓKÁK MARCANGOLJÁK. AKVARELLMÁSOLAT. OMF TERVTÁR.

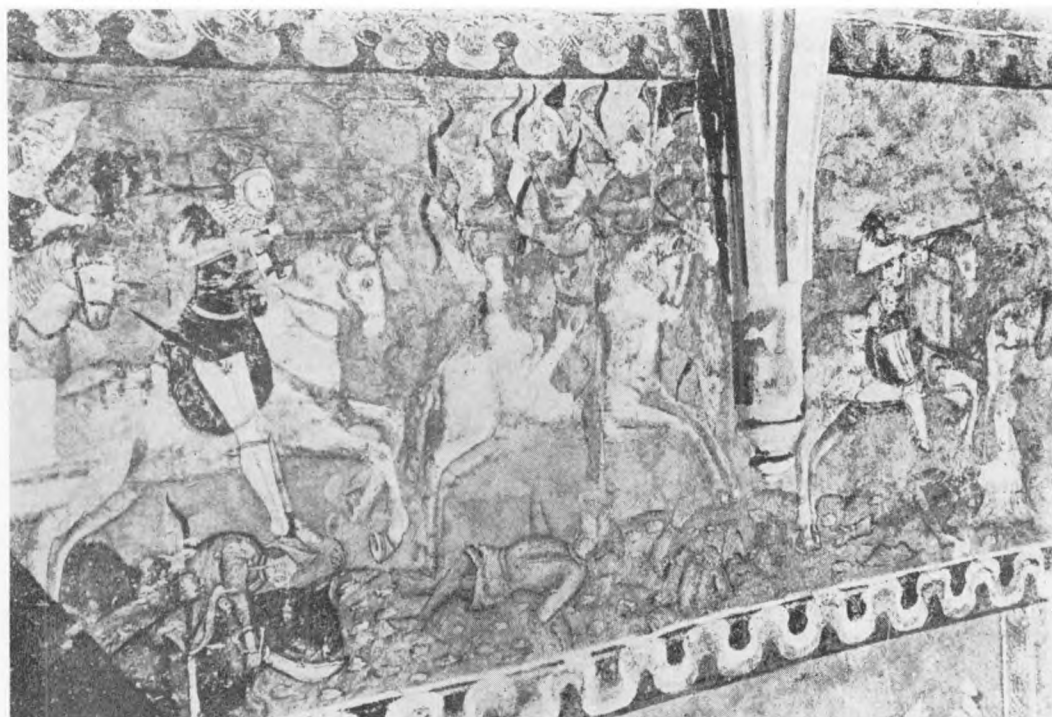

27. ZSEGRA. KIVONULÁS ÉS ÜTKÖZET. RÓMER FLÓRIS RAJZA.

28. ZSEGRA. A LEÁNY LERÁNTJA LOVÁRÓL A KUNT, BIRKÓZÁS, NYAKAZÁS ÉS PIHENÉS. RÓMER FLÓRIS RAJZA.

29. ZSEGRA. CSATAJELENET.

IX. qm̄ parabat aīm et uronē.

X. qm̄ pugbat tū carāris.

XI. qm̄ fuit percussus cū conto.

XII. qm̄ tenebat p̄cinos et puella
mātebat p̄cēs eius.

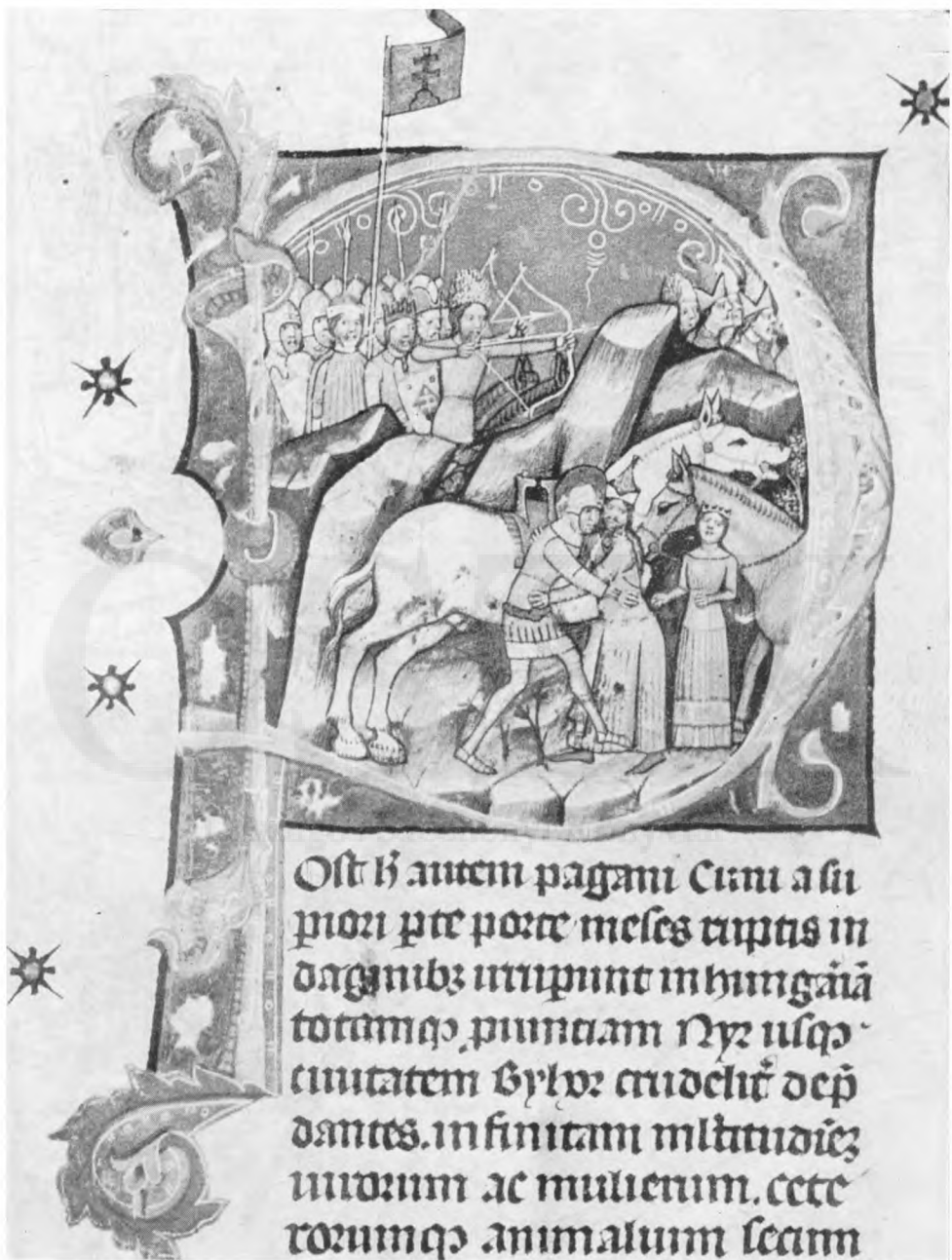
XIII. qm̄ Comanū teptabat p̄ crines
et puella decollabat collum suū.

XIII. qm̄ jacebat in gremio puelle.

XV. qm̄oto br̄a ūgo meditat̄ q̄m̄.

XVI. qm̄ elevat̄ est in aerem.

33. A THURÓCZY-KRÓNIKA AUGSBURGI KIADÁSÁNAK CÍMLAPJA: ÜLDÖZÉS ÉS BIRKÓZÁS.

34. SZENTÉLYMELLVÉD SZENT EGYED-LE-
GENDA JELENETTEL SOMOGYVÁRRÓL,
RÉSZLET. KAPOSVÁR, RIPPL RÓNAI MÚ-
ZEUM.

35. RELIEFTÖREDÉK MAIESTAS DOMINI
ÁBRÁZOLÁSSAL A TABÁNI PLÉBÁNIA-
TEMPLOMBÓL (ÓBUDÁRÓL?), RÉSZLET.
BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM.

36. OSZLOPFŐ DÖMÖSRŐL. BU-
DAPEST, MAGYAR NEMZETI
GALÉRIA.

37. SÍREMLÉK FEDELE ARACS-
RÓL. BUDAPEST, NEMZETI
MŰZEUM.

38. MAIESTAS DOMINI TIMPANON A SZÉKESEGYHÁZ DÉLI KAPUZATÁNAK BELSŐ OLDALÁRA ÁTHELYEZVE. GYULAFEHÉRVÁR (ALBA IULIA), SZÉKESEGYHÁZ.

41. NAGY LAJOS ELSŐ, SZENT LÁSZLÓS ÉRME.

42. I. LAJOS MÁSODIK ÉRMÉNEK HÁTOLDALA.

39. KÁLMÁN KIRÁLY PECSÉTJE 1109. OL DI. 11/2, A MTA MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT MÁSOLATA (LTSZ. B-I-149) NYOMÁN.

40. I. LÁSZLÓ KIRÁLY PECSÉTJE 1095. PANNONHALMI FŐAPÁTSÁG LEVÉLTÁRA, TIHANY FASC. 1. N. 3, A MTA MŰVÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORTJA MÁSOLATA (LTSZ. B-I-548) NYOMÁN.

43. ZSIGMOND PÉNZE.

44. ALBERT FORINTJÁNAK HÁTLAGJA.

45. SZENT LÁSZLÓ HUNYADI JÁNOS KORMÁNYZÓI ÉRMÉN.

46. MÁTYÁS ARANYFORINTJA SZENT LÁSZLÓ ALAKJÁVAL.

47. II. ULÁSZLÓ PÉNZE.

48. II. ULÁSZLÓ ÉREM, HÁTLAGJÁN A KIRÁLY EGYETLEN LOVAS KÉPÉVEL.

49. SZAPOLYAI ÉREM.

50. I. FERDINÁND PÉNZE LÁSZLÓ KÉPÉVEL.

51. RUDOLF ARANYFORINTJÁNAK HÁT LAPJA.

52. A SZENT LÁSZLÓ HERMA FEJE.

53. A HERMA ÖSSZKÉPE.

55. A FORGÁCH KEHELY RÉSZLETE.

54. EREKLYETARTÓ A KOPONYA-
CSONTTAL A HERMA BELSEJÉ-
BEN.

56. A SZÁSZKÉZDI KEHELY.

58. A NYÁRI KEHELY.

57. A SZENDRŐI ÚRMUTATÓ TALPA

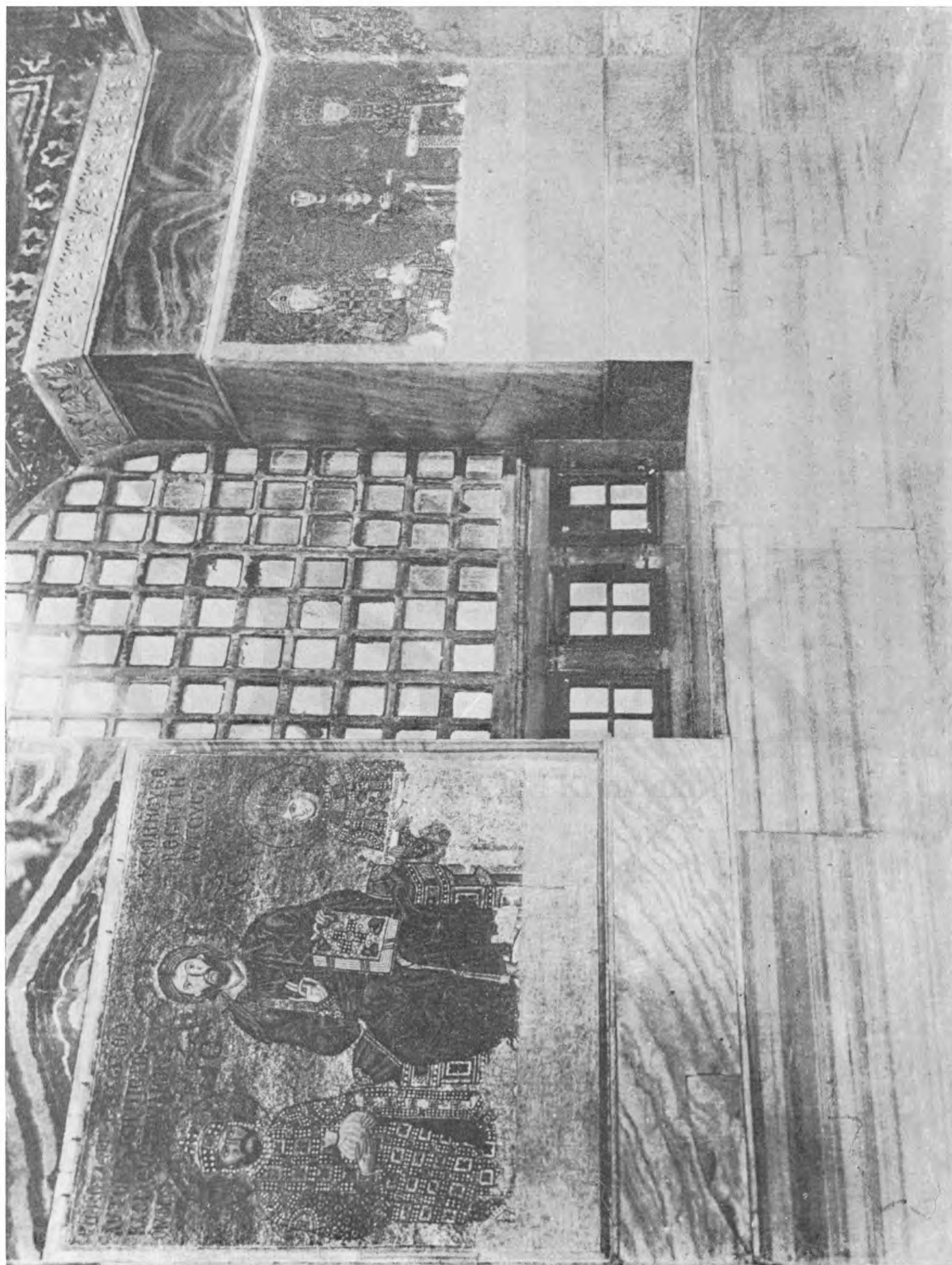
60. AZ IGLÓI ÚRMUTATÓ SZENT LÁSZLÓ SZOBROCSKÁJA.

61. A FELDEBRŐI ÉREM.

59. A NYÁRI KEHELY SZENT LÁSZLÓ LEMEZE.

62. IX. KONSZTANTINOSZ MONOMAKHOSZ ÉS ZOÉ, II. JÁNOS ÉS EIRÉNÉ VALAMINT KOMNÉNO SZ ELEK ÁBRÁZOLÁSA A KONSTANTINÁPOLYI HAGIA SOPHIA SZÉKESEGYHÁZ DÉL KELETI GALÉRIÁJÁN.

63. IX. KONSZTANTINOSZ MONOMAKHOSZ ÉS ZOÉ ÁBRÁZOLÁSA. UO.

64. KOMNÉNO SZ ELEK UO.

65. TRÓNOLÓ KRISZTUS IRGALMASSÁG ÉS IGAZSÁGOSSÁG KÖZÖTT. KRISZTUS MEGKORONÁZZA II. JÁNOST ÉS FIÁT, ELEKET. Vatikáni Könyvtár, Urb. Gr. 2 fol. 20r.

66. I. KORNÉOSZ MÁNUEL ÉS ANTI-OCHIAI MÁRIA. Vatikáni Könyvtár, Gr. 1176 fol. 11r

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

11.
204.7

ARTHEMIS PATRURAE